

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İlaha KHANTAMİROVA

AZERBAIJAN MİLLİ BASININDA RUSYA TÜRKLERİNİN SİYASİ VE KÜLTÜREL
BİRLİĞİ MESELESİ (1905-1907)

Tarih Anabilim Dalı
Doktora Tezi

Antalya, 2023

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İlaha KHANTAMİROVA

AZERBAYCAN MİLLİ BASININDA RUSYA TÜRKLERİNİN SİYASİ VE KÜLTÜREL
BİRLİĞİ MESELESİ (1905-1907)

Danışman

Doç. Dr. Şahin DOĞAN

Tarih Anabilim Dalı

Doktora Tezi

Antalya, 2023

Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

İlaha Khantamirova'nın bu çalışması, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı Doktora Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan:	Prof. Dr. Hayri ÇAPRAZ	(Kınza)
Üye (Danışmanı):	Doç. Dr. Şahin DOĞAN	(Kınza)
Üye:	Prof. Dr. Salih TUNÇ	(Kınza)
Üye:	Doç. Dr. Haluk KORTEK	(Kınza)
Üye:	Doç. Dr. Özgür TÜRKER	(Kınza)

Tez Başlığı: Azerbaycan Milli Basınında Rusya Türklerinin Siyasi Ve Kültürel Birliği
Meselesi (1905-1907)

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 17/07/2023

Mezuniyet Tarihi : 10/08/2023

AKADEMİK BEYAN

Doktora Tezi olarak sunduğum “Azerbaycan Milli Basınında Rusya Türklerinin Siyasi ve Kültürel Birliği Meselesi (1905-1907)” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir, bunu şerefimle doğrularım.

İlaha KHANTAMİROVA

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU BEYAN BELGESİ

Öğrenci Bilgileri	
Adı-Soyadı	İlaha Khantamirova
Öğrenci Numarası	20165207001
Anabilim Dalı	Tarih
Programı	Doktora
Danışman Öğretim Üyesi Bilgileri	
Unvanı, Adı-Soyadı	Doç. Dr. Şahin Doğan
Doktora Tez Başlığı	Azerbaycan Milli Basınında Rusya Türklerinin Siyasi ve Kültürel Birliği Meselesi (1905-1907)
Turnitin Bilgileri	
Ödev Numarası	2137037567
Rapor Tarihi	26.07.2023
Benzerlik Oranı	Alıntılar hariç: %3 Alıntılar dahil: % 3
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE, Yukarıda bilgileri bulunan öğrenciye ait tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç e) Ekler kısımlarından oluşan toplam 185 sayfalık kısmına ilişkin olarak Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orjinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarında belirlenen filtrelemeler uygulanarak yukarıdaki detayları verilen ve ekte sunulan rapor alınmıştır. Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir: (X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orjinallik Raporunun doğruluğunu onaylarım. () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orjinallik Raporunun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esaslarında öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.	
Gerekçe:	
Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlere uygun olarak tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orjinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.	
Danışman Öğretim Üyesi Doç. Dr. Şahin Doğan İmza	

İ Ç İ N D E K İ L E R

KISALTMALAR LİSTESİ.....	iv
ÖZET.....	v
SUMMARY.....	vi
TEŞEKKÜR.....	vii
ÖNSÖZ.....	viii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

19. YÜZYILIN SONU- 20. YÜZYILIN BAŞLARINDA RUSYA İMPARATORLUĞU VE RUSYA TÜRKLERİ

1.1. 19. Yüzyıl ve 20. Yüzyıl Başlarında Rusya İmparatorluğu: Büyük Reformlardan Anayasal Monarşiye.....	19
1.2. Reformlar Döneminde Rusya Türkleri.....	29
1.2.1. 19. Yüzyılın Ortaları ve 20. Yüzyılın Başlarında Rusya Türklerinin Nüfusu ve Sosyal Durumu.....	33
1.2.1.1. İdil-Ural Bölgesi Türklerinde Nüfus ve Sosyal Durum.....	33
1.2.1.2. Kafkasya Bölgesi Türklerinde Nüfus ve Sosyal Durum.....	34
1.2.1.3. Türkistan Bölgesi Türklerinde Nüfus ve Sosyal Durum.....	35
1.2.1.4. Kırım Bölgesi Türklerinde Nüfus ve Sosyal Durum.....	36
1.2.2. 19. Yüzyılın Ortaları ve 20. Yüzyılın Başlarında Rusya Türklerinin Ekonomik Durumu.....	37
1.2.2.1. İdil-Ural Bölgesi Türklerinde Ekonomik Durum.....	37
1.2.2.2. Kafkasya Bölgesi Türklerinde Ekonomik Durum.....	40
1.2.2.3. Türkistan Bölgesi Türklerinde Ekonomik Durum.....	41
1.2.2.4. Kırım Bölgesi Türklerinde Ekonomik Durum.....	43
1.2.3. 19. Yüzyılın Ortaları ve 20. Yüzyılın Başlarında Rusya Türklerinde Eğitim.....	43
1.2.3.1. İdil-Ural Bölgesi Türklerinde Eğitim.....	43
1.2.3.2. Kafkasya Bölgesi Türklerinde Eğitim.....	45
1.2.3.3. Türkistan Bölgesi Türklerinde Eğitim.....	46
1.2.3.4. Kırım Bölgesi Türklerinde Eğitim.....	47
1.3. Rusya'daki Türk Aydınlarının Rusya İmparatorluğundaki Siyasi Gelişmeler Hakkındaki Milli Azerbaycan Basınına Yansıyan Değerlendirmeleri.....	47

1.4. Milli Azerbaycan Basınında Rusya'nın Genel Ahvali Hakkındaki Haberler.....	53
---	----

İKİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN BASININDA TÜRKÇÜLÜK VE İSLAMCILIK FİKİRLERİ

2.1. Türk Milli Kimliği ve Millet Fikrinin Oluşmaya Başlaması.....	54
2.2. Rusya Türkleri Aydınlarında Rus Aydınlarının Etkisi.....	62
2.3. Osmanlı Aydınlarının Rusya Türkleri Arasında Türkçülük ve İslamcılık Fikirlerinin Oluşmasındaki Roller.....	63
2.4. Güney Kafkasya'da Türk/Müslüman-Ermeni Karşıtlığı ve Bunun "Milli Şuur" Oluşumuna Etkileri.....	66

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAYCAN MİLLİ BASININA GÖRE RUSYA TÜRKLERİNİN KÜLTÜREL BİRLİĞİ MESELESİ

3.1. Rusya Türklerinin Birbirlerine Sağladıkları Destek.....	76
3.2. Azerbaycan Milli Basınına Göre Rusya Türklerinin Maruz Kaldığı Ortak Sorunlar.....	79
3.2.1. Eğitim Meselesi.....	79
3.2.2. Din Meselesi.....	89
3.2.3. Dil Meselesi.....	95
3.2.4. Rusya Türklerinde Kadınların Durumu ve Kadın Hakları Uğrındaki Mücadeleleri.....	101

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AZERBYACAN MİLLİ BASININA GÖRE RUSYA TÜRKLERİNİN SİYASİ BİRLİĞİ MESELESİ

4.1. Rusya İmparatorluğunda Yaşayan Türklerin Birliği Meselesi ve Birliği Engelleyen Faktörler.....	107
4.2. Rusya Türkleri Aydınları Arasındaki Fikir Benzerlikleri ve Farklılıkları.....	113
4.3. Aydınların Eğitimsizlik Konusundaki Fikirleri.....	115
4.4. Rusya'da Müslüman Hayır Cemiyetleri ve Onların Türk Kimliğinin Ortaya Çıkmasındaki Rolü.....	121
4.5. Rusya Müslümanları Toplantıları.....	124

4.5.1. Rusya İmparatorluğunda Anayasal Monarşinin İlanı ve 1905 İhtilalinin Rusya Türklerine Etkisi.....	124
4.5.2. Çistopol Toplantısı.....	127
4.5.3. Meclis-i Kebir-i İslamiye.....	129
SONUÇ.....	135
EKLER.....	139
KAYNAKÇA.....	154
ÖZGEÇMİŞ.....	168

KISALTMALAR LİSTESİ

ARPIİSSA	Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi
AMK	Azərbaycan Milli Kitabxanası
ARDA	Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi
TTK	Türk Tarih Kurumu
TTKK	Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
Ed.	Editör
Haz.	Hazırlayan
vb.	Ve benzeri
vs.	Vesaire
yay.	Yayımlayan

ÖZET

Çarlık Rusyası'nın tarihi süreç içinde Kafkasya, İdil-Ural, Türkistan ve Sibirya topraklarını sınırlarına dahil etmesi sonucunda 20. yüzyıla gelindiğinde İmparatorluk içinde sayıları otuz milyonu bulan Türk soylu halklar yaşamaktaydı. Asırlar boyunca bütün zorluklara rağmen milli kimliklerini muhafaza etmeyi başaran Rusya Türkleri, 19. yüzyıl sonlarından itibaren kendi milli hakları uğrunda mücadele etmeye başladılar. Bu mücadelede Türk halklarına önderlik eden aydınlar, çoğunluk olarak yurtdışında eğitim gören aydınlardan oluşuyordu. Aydınların mücadele yöntemleri ilk başlarda özellikle basın yoluyla halkın milli şuurunun uyandırılmasına yönlendirilmişti. Bu anlamda edebiyat önemli bir araçtı. Rusya'da 1905 yılı Ekim Manifestosu'ndan sonra başlayan ve 1907 yılına kadar devam edecek olan söz ve basın özgürlüğü, bu aydınlara yayınlar yapmak suretiyle fikirlerini birbirlerine ulaştırmalarını ve düşünce polemikğine girmelerini sağladı. Bu bağlamda Azerbaycan'da ünlü fikir adamları tarafından yayımlanan "Füyuzat", "Hayat", "İrşat", gibi dergi ve gazeteler de aynı gayeye hizmet eden önemli yayınlardandı. Özellikle, Türklük düşüncesi, milli meseleler gibi sorunların ele alındığı bu basın örneklerinde göz önünde olan konulardan biri de Rusya Türklerinin birlikte mücadele etmesi meselesiydi. Çarlık Rusyası'na karşı mücadelenin kolay olmayacağını anlayan bu aydınlar çözümü birlikte hareket etmekde görüyorlardı. Tabii ki, bu konuda da aydınlar arasında fikir ayrılıkları mevcuttu. Bu doktora çalışmasında 1905-1907 yıllarında Azerbaycan milli basınında neşredilen yayınlar çerçevesinde Rusya Türklerinin kültürel ve siyasi birliği meselesine ışık tutulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Milli Basını, Rusya Türkleri, Azerbaycan aydınları, Türk Milli Kimliği, Çarlık Rusya

SUMMARY
THE ISSUE OF THE POLITICAL AND CULTURAL UNITY OF RUSSIAN TURKS
ACCORDING TO AZERBAIJAN NATIONAL PRESS (1905-1907)

With the annexation of Caucasia, Volga-Ural, Turkistan and Siberia into its lands, roughly thirty million Turkic people were residents of Tsarist Russia in the 20th century. Russian Turks preserving their identities for over the centuries despite all the challenges initiated their struggles for the sake of their national rights from the end of the 19th century. Intellectuals leading the Turks during their struggle were those who were mostly educated abroad. Those intellectuals initially endeavored to raise public awareness, particularly with press. Literature was a primary tool for this. Freedom of speech and press initiating as from the October Manifesto in the year 1905 in Russia and lasting to the end of the year 1907 enabled these intellectuals to introduce their opinions to each other through the press and to discuss upon the issues. Magazines and newspapers like “Füyuzat”, “Hayat” and “İrşat” published by famous highbrows in Azerbaijan were the significant publications serving at the same purposes. These publications bringing out particularly Turkishness idea, and national affairs were also focusing upon the fight-together by Russian Turks. Those intellectuals considered the fight-together as a solution as they were aware of the fact that struggle against Tsarist Russia would not be easy that much. Naturally bone of contention was raised among the intellectuals. We tried to enlighten cultural and political integrity of Russian Turks in the Azerbaijan national press between the years 1905 and 1907 in this doctorate study.

Keywords: Azerbaijan National Press, Russian Turks, Azerbaijan Intellectuals, Turkish National Identity, Tsarist Russia

TEŞEKKÜR

Uzun ve yorucu bir sürecin sonunda nice ilham verenlerim oldu. Sayısız yanılığa düştüğümde düzeltme için gerekli ve özenli çabalarıyla, düştüğüm noktada beni her daim güzel sözleriyle yeniden ayağa kaldırma isteği ve bana olan inancıyla değerli hocam Doç. Dr. Şahin Doğan'a, her defasında hatalarımı görmem için gerekli takviyelerde ve tenkitlerde bulunan çok değerli hocalarım Prof. Dr. Hayri Çapraz ve Prof. Dr. Salih Tunç'a, tezimin hem yazım hem de içeriği ile ilgili büyük desteği olan değerli hocam Doç. Dr. Özgür Türker'e, arada binlerce kilometre mesafe olmasına rağmen her aradığım kaynakçada desteklerini bir an bile eksik hissetmediğim Prof. Dr. Adalet Tahirzade'ye ve destek veren tüm yol arkadaşlarıma en kalbi duygularla teşekkür ederim.

İlaha KHANTAMİROVA
Ankara, 2023

ÖNSÖZ

19. yüzyılda Rusya İmparatorluğunda siyasi, ekonomik ve toplumsal hayattaki değişimler, sonraki dönemlerde yaşanan önemli değişimler için de zemin oluşturdu. Çarlık yönetiminin halkın içinde bulunduğu kötü durumdan çıkarmak için aldığı kararlar ve kendi yönetimlerini korumak için aldıkları önlemler bir sonuca ulaşmayarak halk arasında birçok isyanın patlak vermesine sebep oldu. 20. yüzyılın ilk yıllarından itibaren yayılmaya başlayan memnuniyetsizlik İmparatorluğun şehir ve köylerinde her alanda kendini göstermeye başladı. Özellikle Rus-Japon Savaşı akabindeki başarısızlık sonrası yoğunlaşan bu gelişmeler karşısında halkın taleplerini kabul etmek zorunda kalan Çar, Ekim Manifestosu'nu ilan etti. Bu manifesto halka söz, basın, vicdan ve birçok alanlarda özgürlük sözü vermekteydi. Ancak 1905 Ekim Manifestosuyla başlayan bu özgürlükler 1907 yılına kadar devam edebildi. Zira 1907 yılından sonra Çar'ın emriyle yeniden sıkı yönetim tatbik edilmeye başlandı.

Söz konusu yıllarda yaşanan gelişmeler, Rusya İmparatorluğundaki diğer gayr-ı Rus halkların yanı sıra Rusya Türklerinin de yıllardır mahrum kaldıkları haklarına kavuşmaları için bir umut oluşturdu. Rusya'da 1905 yılında ortaya çıkan bu nisbi özgürlük ortamı, Rusya'daki Türk aydınlarının öğrenim görmek üzere gittikleri diğer ülkelerde gördükleri yenilikleri kendi vatanlarında da uygulamak için uygun bir zemin yarattı. Rusya'da eğitim alma hakkından mahrum bırakılmış Türk entelijansiyasına mensup aydınlar, ülkelerine döndükten sonra eğitim sürecinde orada yakından tecrübe etme fırsatı buldukları insan hakları, kadın hakları, meşruti yönetim, anayasa, milliyetçilik, özgürlük vb. Batı medeniyetinin toplumsal ve siyasi müesseselerine dair düşünceleri kendi ülkelerine taşıyarak benzer bir ortamın oluşturulması için çalışmaya başladılar.

Söz konusu aydınlar eğitim aldıkları ülkelerde farklı akımlardan etkilendiler. Liberalizm, Panslavizm, sosyalizm vb. gibi hareketlerin tesirinde kalan bu gençler ülkelerine döndükten sonra gördüklerini kendi halkına aşılama için harekete geçtiler. Etkilendikleri akımlar farklı olduğu gibi düşünceleri de farklıydı. Fakat onları ortak bir paydada birleştiren düşünce ise mensubu oldukları halkın yıllardır mahrum bırakıldığı haklarına yeniden sahip olmasını sağlamaktı.

1905-1907 yılları arasında birçok alanda olduğu gibi basında da kısıtlamaların az olduğu serbest bir dönem yaşandı. Basına tanınan bu özgürlük ortamı aydınların mücadelesi için

önemli bir hareket alanı yarattı. Türk dilinde neşredilen gazetelerin sayısı çoğaldı. Daha önceleri parmakla sayılacak kadar az olan gazete ve dergilerin sayısı kısa zamanda çoğaldı. Bu dönemde faaliyet göstermiş olan ve milli basın diye adlandırdığımız bu çeşitli gazete ve dergiler genelde farklı düşünceleri takip etseler de aynı amaca sahiptiler. Bu amaç yüzyıllardır birçok haklarından mahrum bırakılmış Rusya Türklerinin eğitim, ortak dil, yönetim vb. haklara kavuşması için mücadelede bulunmak dolayısıyla asimilasyona uğramayarak milli kültürün korunması ve geliştirilmesi ve genel olarak da Rusya Türklerinin büyük bir kesiminin içerisinde bulunduğu geri kalmışlığın ortadan kaldırılmasını sağlamaktır.

Bu çerçevede bahsedilen dönemde “Azerbaycan Milli Basını” önemli bir yere sahipti. Azerbaycanlı aydınlar tarafından yayımlanan milli gazete ve dergilerde Rusya Türklerinin tarihi ve sahip olmaları gereken haklar hakkında bilgi verilmesinin yanı sıra güncel konular da yer alıyordu. “İrşad”, “Hayat”, “Füyuzat”, “Kaspi” gibi dergi ve gazeteler milli düşüncelerin en çok ele alındığı gazetelerdi. Bu basın organları yukarıda belirtildiği üzere Azerbaycan aydınının fikirlerini ifade etmek, fikirlerini tartışmak ve en önemlisi halkı aydınlatmak için önemli entelektüel bir zemin oluşturmuştu.

Dolayısıyla bu çalışmada söz konusu dönemin Milli Azerbaycan basının en önemli temsilcileri olan “İrşad”, “Hayat”, “Füyuzat”, “Kaspi” gibi gazete ve dergilerin ışığında 1905-1907 yıllarında Rusya Türklerinin kültürel ve siyasi birliği meselesi tartışmaları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu çerçevede de bu doktora tezinde; söz konusu dönemin Rusya’nın ve Rusya Türklerinin içinde bulunduğu siyasi, iktisadi ve toplumsal duruma genel bir bakış; Rusya Türkleri arasında siyasi ve kültürel birlik düşüncesinin mevcut olup olmadığının, eğer varsa bunun hangi şekilde ortaya çıktığı; Rusya Müslümanları ve Rusya Türkleri kavramlarının ifadede ettiği felsefi, toplumsal ve siyasi anlam; Rusya Türkleri arasında Türk milli kimliğinin ortaya çıkışı ve buna etki eden faktörler; ekonomik politikalar ve azgelişmişlik sürecinin milli kimlik oluşumu üzerindeki etkileri; bu çerçevede eğitim politikaları ve eğitimsizlik; kadın hakları ve bölgede yaşanan etnik çekişmelerin siyasi toplumsal yansımaları ve sonuçları olarak milli kimlik üzerindeki etkileri (burada özellikle Güney Kafkasya’da yaşanan Türk-Ermeni ilişkilerinin karşılıklı etkileşimleri) Azerbaycan Milli basının gözüyle ele alınmıştır.

Doktora tezinde 1905-1907 yılları arasında Azerbaycan’da yayımlanan, “İrşad”, “Hayat”, “Kaspi” gazeteleri ve “Füyuzat” dergisi araştırmanın temel kaynakları olarak kullanıldı. Bunun yanı sıra Rusya İmparatorluğu ve Sovyet Rusya döneminde yazılmış olan kaynaklar, güncel literatür, makale ve tezler de çalışmada kullanılmıştır.

Kaynakçada yer alan eserlerin elde edilmesi için Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-Siyasi Sənədlər (ARPIİİSSA), Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi (ARDA), Atatürk Kitaplığı, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Azərbaycan Milli Kitabxanası (AMK), Milli Kütüphane, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi (TTKK) vd. bazı resmî kurumlarda çalışılmıştır.

Detaylı bir çalışma sonucunda hazırlanan bu tez dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde 19. Yüzyılın sonu - 20. Yüzyılın başlarında Rusya İmparatorluğu ve Rusya Türkleri başlığı altında ilk bölümde Rusya İmparatorluğu ve bu imparatorluğun bir parçası olan Rusya Türklerinin ekonomik, siyasi ve kültürel durumu genel hatlarıyla ele alındı. İkinci bölümde; Azerbaycan basınında Türkçülük ve İslamcılık fikirleri başlığında Türk Milli kimliğinin ve Millet fikrinin gelişimi söz konusu basın örneklerine yansımaları ele alındı. Üçüncü bölümde, Azerbaycan Milli basınına göre Türklerin Kültürel birliği meselesi Rusya'da yaşayan Türk soylu halkların ortak sorunları olarak ifade edebileceğimiz eğitimsizlik, dil konusunda yaşanan lehçe farklılıkları, dinî meselelerde ortaya çıkan mezhep ayrılıkları ve kadınların Türk toplumu içindeki durumu vb. konular çerçevesinde incelendi. Tezimizin son bölümü olan Dördüncü bölümde Rusya Türklerinin Kültürel ve Siyasi Birliği meseleleri çerçevesinde millet fikrinin ortaya çıkması, birliğe olan yaklaşımları, aydınlar arasındaki mevcut fikir ayrılıkları ve birleşmemelerine sebep olan durumların Azerbaycan milli basınına yansımaları incelendi. Tezin bölüm ve içeriğine ilişkin detaylı bir değerlendirme giriş bölümünde tez planı başlığı altında yapılmıştır.

İlaha KHANTAMİROVA

Ankara, 2023

GİRİŞ

A. Tezin Konusu, Amaç ve Kapsamı: Azerbaycan Milli Basını ve Rusya Türkleri Kavramı

Bu tezin amacı Rusya Türklerinin siyasi ve kültürel birliği meselesine Azerbaycan milli basının aydınlarının bakış açısını ortaya koymaktır. Tez çalışmasının başlığı olan “Azerbaycan milli Basınında Rusya Türklerinin Siyasi ve Kültürel Birliği Meselesi (1905-1907)”den anlaşıldığı üzere bu çalışmanın iki odağı bulunmaktadır. Bunlardan biri Azerbaycan milli basını diğeri ise Rusya Türklerinin Siyasi ve Kültürel birliği meselesidir. Dolayısıyla çalışmanın temel odaklarından biri olan “Azerbaycan milli basını” bu çalışmanın hem ana kaynağını oluşturmakta hem de söz konusu dönemin Azerbaycan aydınlarının fikir dünyalarının yansıdığı bir mecra olarak bu konudaki bakış açılarını ortaya koymak bu çalışmanın temel amacını oluşturduğu gibi çalışmanın temel sınırlarından birini de belirlemiştir. Azerbaycan milli basını üzerinde aşağıda durulmuştur. Ancak bu konuya değinmeden önce Rusya Türkleri kavramından ne anlıyoruz? sorusuna cevap verilmesi gerekmektedir.

Bu bağlamda Tezin diğer ana odağını oluşturan “Rusya Türklerinin Siyasi ve Kültürel birliği meselesi”ne ise birçok değerli çalışmalarla literatürde yer bulmuş ve tartışılmıştır. Bu konu elbette ki milliyetçilik, millet, ulus, ulus devlet, milli şuur, kolektif bilinç vb. kavram ve bu kavramlara ilişkin birçok siyaset bilimi, sosyoloji, antropoloji ve diğer birçok sosyal ve beşeri bilimlerin kuramlarıyla ilişkilidir. Ancak bu çalışma dönemin Azerbaycan milli basınının bakış açısını ön plana çıkarmayı hedeflediğinden bu kavram ve kuramlara girilmemiş doğrudan konuyla ilişkili olduğundan aşağıda bazı Azerbaycan aydınlarının “millet” tanımlaması ve Rusya Türkleri kavramları üzerinde durulmuştur.

Rusya Türkleri kavramından ne anladığımızı açıklamadan evvel, 18-19. Yüzyılda şekillenen “ulus/millet” kavramları üzerinde durmak gerekir. Zira Rusya Türklerinde kültürel ve siyasi birlik şuurunun ortaya çıkma süreci aynı İmparatorluk altında da olsa farklı coğrafyalarda bir birinden ayrı yaşayan Türk soylu halkların “tek millet” olma gerçeğinin fark edilmesi ve bu şuurun kültürel ve siyasi boyutunun yaşama geçirilmesiyle yakından alakalıdır.

Elbette ki millet kavramının çok farklı tanımlamaları mevcuttur. Ulus bilincinin artık daha somut olarak Türk aydınında oluştuğu özellikle 20. Yüzyılın başlarında artık “millet” kavramı tanımlamaları da bu entelijansiya içinde yapılmaya başlandı. Çarlık Rusya’dan Osmanlı topraklarına gelmiş ve Rusya Türkleri ile Osmanlı Türk aydını arasında önemli bir bağ oluşturmuş birçok aydın bu dönemde fikir yazılarında bu meseleleri de işlediler. Bu kişilerin “millet” tellakkisi ve tarifi elbette ki dönemin aydınının “millet” algısının anlaşılabilmesi bakımından önem arz etmektedir.

Örneğin Yusuf Akçura toplumun kendi özelliklerinin farkına varması, kendini diğerlerinden farklı bir yere oturtarak üstünlüğünü görebilmesi özelliğinin bir milletin oluşmasındaki en önemli faktörlerden biri olduğunu belirtmektedir ve onun fikrine göre “*Duygu ve iddia, milliyet fikrinin içgüdü ile meydana gelen ilk başlangıcıdır.*”¹

Prof. Dr. Sadri Maksudi Arsal, milliyet duygusunun kaynağını ferdin mansup olduğu kitleye karşı duyduğu bağlılık hislerinde görüyor. Arsal, döneminin sosyologlarına dayanarak, gelişmiş ve teşekkül etmiş olan milletlerin yaşaması ve baki olması için fertlerin mansup oldukları kitlelere bağlılıklarının, sadakatının önemli olduğunu yazıyor. Bu noktadan bakıldığında, tarih boyunca mevcut olan kavimlerin millet olarak ortaya çıkmasında veya varlıklarını sürdürmesinde fertlerin sahip olduğu kitle şuuru, ruhi bağlılık, var olma duygusu, var olmak için gösterdikleri irade ve azim önemli yer tutmuştur². Arsala göre, bir milletin teşekkülü için, aynı ırktan insanların bir devlet halinde birleşmesi, kalabalık bir nüfus, saha birliği, lisan birliği, örf ve adet birliği, müşterek dini inançların mevcut olması en önemli şartlardandır. Aynı zamanda bu şartların gerçekleşmesi için milli seciye birliği ve ırkı mayanın da etnolojik birliği de önemsemiştir³.

Azerbaycan muhacirlerinden Mirza Bala Mehmetzade; “milliyet” ve “millet” kavramlarını da benzer şekilde değerlendirmektedir: *Bir toplumun hayatında milliyet devri harsi inkişaf devridir, millet devriyse siyasi şuur ve müşterek mefkurenin ortaya çıkışı ve siyasi mücadelenin başladığı bir dönemdir*. Kısacası milliyet dönemiyle başlayan bilinçlenme, kendini tanıma dönemi, millet dönemiyle birlikte siyasi mücadeleye doğru evrilmektedir⁴.

Ağaoğlu ise; milliyet kelimesini “*bireyi yetiştirme süreci boyunca içinde bulunduğu toplumsal çevreye bağlayan ve süreklilik gösteren maddi ve manevi bağlardan oluşan*” bir kavram olarak değerlendirmektedir. Ona göre, milliyetin mevcut olması için ortak dil, din, adet ve görenekler, ortak tarih, vatan ve gelecek duygusunun olması gerekmektedir⁵ Ağaoğlu

¹ Akçura, 2021: 8.

² Arsal, 2018: 75.

³ Arsal, 2018: 80.

⁴ Mirza-Bala, 1929: 122.

⁵ Özcan, 2010: 97.

kavmiyet, yani milli kimlik akımının Avrupa'dan alındığını belirtmektedir. Fransız ihtilalinden sonra yayılan milli hakimiyet fikri kavmiyet düşüncesini doğurdu, “*aynı ırka mensup, aynı lisani konuşan, aynı medeniyet ve hayat tarzlarını paylaşan insanlar arasında çekim kuvveti ve yaklaşma arzusu meydana geldi*”. Bahis edilen bu süreç Türk halklarında da benzer şekilde devam etti⁶.

Arsal'ın düşüncesiyle, “*Fertlerde millete bağlılık, milliyet duygusunun ortaya çıkması, kuvvetlenmesi, derinleşmesi ve bütün millet içinde yayılması bir milletin şekillenerek ortaya çıkmasının psikolojik sonuçlarındandır*”⁷.

Genel olarak millet, milliyet kavramlarının tartışmalara konu olduğu 1918 yılından itibaren farklı düşünceler ortaya atılmıştır. Bu düşünceler mevcut kavramları bazen tarihselleştirerek etnik özelliklere bağlarken, bazen de uydurulma olduğu fikrini öne sürmüştür. Umut Özkırmıllı milliyetçilik kuramlarını “özcü” (essentialist) ve “yapılanmacı” (constructivist) olmakla iki gruba ayırıyor. Birinci grup milli kimliğin bizim doğal parçamız olduğunu, bireylerin tek cinsiyetleri gibi, tek milliyetleri olduğunu savunurlar. Milliyetçilik bir rastlantı değildir. Milliyetçiliğe yön veren milli etnik vardır. Milli öz, uykuda da vardır. Bazı dönemlerde tarihi şartlardan dolayı ön planda olmamıştır. Fakat her bir bireyin içinde mutlaka mevcut olmuştur⁸.

“Yapılanmacı” terimindeyse bir değişim, yenilenme söz konusudur. Toplumsal kültürü oluşturan dil, din, gelenek gibi öğelere verilen anlamlar değiştikçe topluluğun anlam ve değer sistemi de değişecektir. Bu açıdan topluluk değişmez ölçütlere bağlı değildir. Topluluğun üyeleri tarafından şartlara uyumlu olarak ve zamanla değişmektedir. Özetle, milleti seçkinler de tasarlaya bilir, entelijansiya sınıfı da. Bu da milletin kurgulanan, hayal edilen bir kavram olduğunu ortaya koymaktadır⁹.

Görüldüğü üzere Rusya Türklerinin millet tanımlamalarında göze çarpan en önemli kesişme noktası “ortak şuurlar” kavramıyla kısaca özetleyebileceğimiz kolektif bilincin mevcudiyetidir. Dolayısıyla Tezin konusunu teşkil eden “Rusya Türklerinin Siyasi ve Kültürel birliği” meselesinin kapsamının anlaşılabilmesi için öncelikle “Rusya Türkleri” kavramından ne anlıyoruz kısaca bunu tarif etmek gerekir.

Rusya İmparatorluğu tarihi süreç içinde topraklarını genişletme politikası çerçevesinde Kırım, Kafkasya, İdil-Ural, Türkistan ve Sibiry topraklarını imparatorluk sınırlarına dâhil etti. Dolayısıyla 19.yüzyılın sonu, 20. Yüzyılın başlarında Rusya İmparatorluğuna İdil-Ural

⁶ Yılmaz, 2015: 85.

⁷ Ergen, 2017: 219-238.

⁸ Özkırmıllı, 2020: 241.

⁹ Özkırmıllı, 2020: 241.

(Tatarlar, Başkırlar), Orta Asya ve Kazakistan (Kazaklar, Özbekler, Türkmenler, Tacikler), Kırım ve Kafkasya (Kırım Tatarları, Kuzey Kafkasya'nın dağlı halkları ve Azerbyacanlılar) gibi Türk ve Müslüman nüfusun yaşadığı topraklar dahildi.¹⁰ Bu halkların sayı hakkında literatürde farklı bilgiler mevcuttur. Fakat Usmanova, 1897 yılı nüfus sayımına istinad ederek bahs edilen dönemde Rusya İmparatorluğunda nüfusun 11,06%-nı oluşturan 13,9 milyon Müslümanın yaşadığını belirtmektedir (Buhara ve Hive hariç). Bunlardan 3,5 milyonu Avrupa kısmında, 7 milyonu Orta Asya'da, 3,2 milyonu Kafkasya'da ve 122 bini Sibirya'da yaşamaktaydı. 1905 yılına gelindiğindeyse Müslümanların sayısı 15,4 milyona vardı¹¹.

Tezimizin başlığında yer alan Rusya Türkleri kavramı ile bu uzun tarihsel süreç içerisinde Rusya İmparatorluğuna farklı dönem ve hukuki düzenlemelerle bağlı vatandaşlar haline gelmiş olan bütün Türk soylu kavimleri anlıyoruz.

Türkler aynı kökten gelen, aynı dilin birbirlerine yakın lehçelerine, benzer adetlere ve ortak bir kültüre sahip olan, tarihleri birbirleriyle iç içe geçmiş ancak suni sınırlar gereği ayrı ayrı yaşamak zorunda kalan topluluklardı¹².

François Georgeon'un belirttiği üzere; 19. yüzyıla gelindiğinde Rusya Türklerinin yaklaşık %90'ı Müslüman, Rusya Müslümanlarının ise %85'i Türktü. Bu durumda Türkler ve Müslümanlar iç içe geçmiş bir durumdaydı. İslam dini birleştirici bir faktör olarak Türk toplulukları arasındaki kültürel farklılıkların azalmasına ve farklı coğrafyalarda yaşayan Türklerin birbirine yakınlaşmasına katkı sağlıyordu. Türk toplulukları arasında olan bir aileye, kültüre ve dine bağlılık duygusu onları bir arada tutan önemli etkendi¹³. Dolayısıyla Rusya İmparatorluğunda yaşayan Türkler arasında İslam dininin önemi oldukça büyüktü. İslam, Türklerin tarihi ve kültürel kimliği için önemli bir unsurdu ve toplumsal hayatta da belirleyici bir rol oynadı. İslam, Rusya İmparatorluğundaki Türk toplulukları arasında birleştirici bir unsur olarak görüldü, Türk toplumlarının birbirleriyle etkileşiminde ve ticari ilişkilerinde de önemli bir rol oynadı. Ayrıca İslam dininin öğretileri, Türkler arasında ahlaki değerlerin oluşmasında ve toplumsal adaletin sağlanmasında da etkili oldu. Hakikaten de, Rusya Türkleri uzun süre Rusya İmparatorluğunun sömürgesi olarak kendi tarihlerinden, dillerinden, adetlerinden uzak tutulmaya çalışıldı. Bu süreçte özellikle eğitimlerinin sekteye uğraması, hatta yok seviyesine düşürülmesi onların bilinçlenmesi yolunda büyük bir engel olarak durmaktaydı. Bunun sonucunda onlar kendilerini birleştiren ortak noktanın din olduğu düşüncesindeydiler.

¹⁰ Усманова, 2005: 63.

¹¹ Усманова, 2005: 63.

¹² Akçura, 2021: 7.

¹³ Georgeon, 1986: 12.

Benzer bir durum da Osmanlı Türklerinde hâkimdi. Toplumsal bakımdan ağır bir şekilde Osmanlılığı ve Müslüman olmayı benimsemiş Osmanlı Türkleri de kendilerini daha çok Müslüman olarak tanımlayarak İslam kültürüyle bütünleşmişlerdi. Türkler başkalarının onlara “Türk” demelerinden dolayı Türklerdi. Burada ulusal olarak birlik olma bilinci belirgin bir şekilde 1908 Devrimi zamanı ortaya çıktı¹⁴.

Bütün bunların yanı sıra hem Osmanlı Türkleri hem de Rusya Türkleri birbirleri arasındaki bağdan çoğu zaman habersiz durumda veya bunu görmezden gelerek yaşıyordu. Hatta Osmanlı halkı arasında Türklere “kaba”, “göçebe”, gibi aşağılayıcı tabirler dahi mevcuttu. Fakat tarihi süreçte Rusya Türkleri ve Osmanlı Türkleri arasındaki yakınlaşma nedeniyle bu bakış açısı farklı bir noktaya doğru evrildi. 19. yüzyılda Rusya İmparatorluğunda demir yolu ağlarının genişletilmesi ve Karadeniz aracılığıyla deniz ticaretinin gelişmesi Osmanlı Devleti’yle olan ilişkileri sıkılaştırdı. Bunun yanı sıra aynı dönemde Rusların Türkistan bölgesine doğru yayılma siyaseti izlemeleri ardından buradaki hanların ve hâkimlerin Osmanlı Devleti’nden yardım istemesi Türkler arasındaki ortak köken birliğini yeniden hatırlara getirdi. 19. yüzyılda Rusya’da Türkoloji biliminin gelişmesi ve Türk tarihinin geniş çapta araştırılmaya başlanması ile birlikte Türklerin İslam öncesi tarihleri ile aynı dilden ve kültürden olan toplulukların varlığına dair bilgiler daha net ortaya çıkmaya başladı. Bu sayede Türkler, kendi tarihleri hakkında daha fazla bilgi sahibi olma fırsatı buldular¹⁵. Elbette ki, bu durumda aydınların rolü de tartışılmazdı. Çünkü onların sayesinde bu araştırmalar okunuyor, basın ve diğer vasıtalarla halka tanıtılıyordu.

Rusya Türklerinin bilinç dünyasına “millet”, “ulus” kavramlarının yerleşmesi sürecinin birçok hallerde başka imparatorluktaki fikir insanlarının etkisiyle oluştuğuna dair fikirler ileri sürülmüştür¹⁶. Bunlara göre yurtdışında eğitim alan aydınlar orada gördüklerini, öğrendiklerini kendi vatanlarına taşıyarak ait oldukları topluma uyguladılar. Bunun yanı sıra aydınların yabancı bilim insanlarından aldıkları eğitim de onların milli kimliklerini araştırmalarına, milli bilinçlerinin oluşturulmasında büyük önem taşıyordu¹⁷. Panslavizm hareketi aydınların etkilendikleri mühim siyasi ve fikri akımlarındandı. Sonraki süreçte ise Azerbaycan aydınlarının Osmanlı topraklarında yaşamaya başlaması onların Osmanlı’daki gelişmelerden

¹⁴ Berkes, 2017: 405.

¹⁵ Georgeon, 1986: 15.

¹⁶ Ali Bey Hüseyinzade Petersburg’da öğrenim yıllarında Türkoloji derslerine de katıldığını kendi biyografisinde belirtmektedir. Bkz: Ülken: 2017, 384.

İsmail bey Gaspıralı’nın fikirlerinin oluşmasında Pan-Slavist Mihail Katkov’un yanında öğrencilik etmesi ve Paris’teyken Rus yazarı İvan Turgenyev’in yanında çalışması büyük etki göstermiştir. Bkz: Kırımlı (ed): 2004, 72.

¹⁷ Kazan Türkü Şahabettin Mercani “Rus-Tatar Darümuallimi”nin müdiri olan Radloffla hem yakın arkadaş, hem de onun ilahiyat öğretmeni idi. Radloff’la bir çok konularda bilgi paylaşımında bulunmuştur. Bkz: Akçura: 2021, 81.

de etkilenmesiyle sonuçlandı. Zira Osmanlı İmparatorluğundaki yenileşme hareketleri Azerbaycan aydınlarının düşünce dünyalarının gelişiminde önemli bir rol oynadı¹⁸.

Fakat burada önemli olan nokta her ne kadar etkilenme olursa olsun bir halkın kendini bir millet, bir ulus olarak tanımlayabilmesi, bir başka deyişle milli kimliğin oluşması için gereki sosyo-ekonomik bir toplumsal altyapı üzerinde inşaa edilen belirli bilgi düzeyi neticesinde oluşan bir dünya görüşüne sahip olması gerekliliğiydi. 19. yüzyılın sonları - 20. yüzyılın başlarında Çarlık Rusya'daki ekonomik gelişim İmparatorluk içinde yaşayan Türklerin yaşadığı bölgelere de yansdı. İktisadi gelişim ve farklılaşma temelinde oluşan toplumsal yapı milli kimliğin oluşumunda en önemli aşamalardandı.

Özellikle 20. yüzyılın başlarında Rusya İmparatorluğunda genişleyen itirazla kendini özellikle sanayi, ekonomik hayatta gösterdi. İsyan eden işçilerin, köylülere toprak sahipleri ve aydınlar sınıfı da destek olmaya başladı. Toprak sahipleri ve aydınlar İmparatorlukdaki bu olayların diğer halkların hayatında önemli ve tarihsel olayların başlangıcının olabileceğinin farkındalardı. Bu dönemde artık toprak sahiplerinde de yönetime karşı muhalif eylemler gözlenmeye başladı¹⁹. Böylece, toplum içinden iş insanları, tacirler, kapitalistler çıktıkça halkının servetinin başkaları tarafından sahiplenildiğinin ve talan edildiğinin farkına vardılar. Bu onlarda milliyetçilik ruhunun ortaya çıkmakta olduğunun göstergesiydi. Onlar kendi topraklarından sağladıkları nimetlere, kendilerinin sahip olması gerektiğinin bilincine vardılar²⁰. Hüseyin Baykara, Azerbaycan'da ekonomik gelişmenin milletin bilinçlenmesinde, milli kimliğin oluşmasında, dil, din, tarih, toprak birliği kadar önemli olduğu düşüncesindeydi. Ona göre;

*“milliyetçilik fikri tarihin akışı içinde oluşuyor, “Azerbaycan’a milliyetçilik fikrini Ahmet Ağaoğlu Fransa’dan, Ali Bey Hüseyinzade, Mehmet Emin Resulzade İstanbul’dan getirdi düşüncesi yanlış ve esassızdır. Ortam hazır olmadıkça dışarıdan hiçbir kişi hiçbir fikri toplum hayatına yerleştiremez.”*²¹

¹⁸ Ağaoğlu yüksek eğitim için Paris’e giderken orada bir çok ünlü hocalardan dersler almıştır. Yusuf Akçura, Ağaoğlu’nun yurtdışında eğitim alan ilk Azerbaycan Türkü olduğunu belirtiyor. Bkz: Georgeon, 2016: 105. Ali Merdan Bey Topçubaşı de dedesi Mirze Cefer Topçubaşı’nın yolundan giderek Petersburg Üniversitesinde Hukuk eğitimi almıştır. Onun öğrencilik yılları Rusya İmparatorluğunda siyasi olayların keskinleştiği dönemine denk geldiği için Topçubaşı’nın de bu olayların etkisinde kaldığını ve bizzat olarak olayların içinde hareket ettiğini görüyoruz. Bkz:Həsənli: 2013, 33-41. Ali Bey Hüseyinzade Petersburg’da öğrenim yıllarında Türkoloji derslerine de katıldığını kendi biyografisinde belirtmektedir. Bkz: Ülken: 2017, 384.

¹⁹ Seyidzade, 1998: 35.

²⁰ 1905 yılında Bakü’nün ünlü petrol milyoncusu Hacı Zeynalabdin Tağıyev’in evinde toprak, mülk sahipleri ve aydınların toplandığı bir toplantı yapıldı. Bu toplantıda Kafkasya’daki bütün Müslümanların birbirlerine sıkı şekilde bağlanmaları gerektiği gibi fikirler ireli sürüldü. Aynı zamanda Kafkasya’da ıslahatlar yapılması için hükumete gönderilecek bir yönerge de hazırlandı. Yönerge bir çok aydının yanı sıra petrol milyoncuları Tağıyev ve Şemsi Asadullayev tarafından da imzalandı. Bkz: Seyidzade: 1998. s. 43.

²¹ Baykara, 1975: 84-85.

Özcan'a göre Türk soylu halklarda milliyetçiliğin geniş kitlelere yayılmasına iki olay olarak sağlamıştı. Bunlardan ilki Rusya'nın Japonya ile olan savaşı kaybetmesiydi. Bu Hristiyan Avrupa'nın Asya karşısında yenilgisi gibi kabul edildi. İkinci olay ise 1905 devrimiydi. Bu olay da Rusya İmparatorluğundaki bütün halklarda aynı zamanda Türk halklarında çarlık istibdadından kurtulma yolunda bir umut oluşturmuştu²².

Yukarıda belirtildiği üzere Türklerin yaşamakta olduğu topraklar zaman içerisinde Rusya İmparatorluğu tarafından işgal edilerek imparatorluğun bir parçası haline getirildikten sonra Ruslar ve diğer halklar tarafından "Rusya Türkleri" veya birçok durumda "Tatarlar" olarak adlandırılıyorlardı.

Ancak özellikle Güney Kafkasya'da Azerbaycan Türkleri ile komşu durumunda olan Ermeniler, onlardan bahsederken "Müslüman" değil "Türk" ifadesini kullandılar. Komşu halklar, Türkleri "Türk Halkları" olarak karakterize ettiği halde Türklerin kendileri basında veya kaleme aldıkları eserlerde kendilerinden daha çok "Rusya Müslümanları" diye bahsediyordu. Bunun en önemli sebeplerinden biri henüz bu dönemde Rusya Türkleri arasında ulus bilincinin ortaya çıkmaması, kendi kimliklerini millet, ulus aidiyetleriyle değil, dini aidiyetleri ile tanımlamalarıydı. Fakat araştırdığımız gazetelerde bazı adınların, özellikle hamet Ağaoğlu'nun kendilerini Müslüman olmanın yanı sıra Türk olmalarını da ortaya koyduğunu görüyoruz. "İrşad" gazetesinde çıkan makalelerinden birinde hem Türk, hem de Müslüman olduğunu ve bundan gurur duyduğunu açıklamaktadır:

"İslam dini dünyanın en eski dinlerindendir. İslam dininde mevcut olan insanlık fikirleri insana saadetten başka bir şey getirmez. Biz Müslüman olmamızdan utanmıyoruz. İslam Menşikovların hoşuna gitmiyor. Benim de Hristiyanlık hoşuma gitmiyor. Her kes kendi yolunda. Türk kavmi Asya ve Afrika'daki islamlar arasında en kahraman, en becerikli kavimlerdenidir. Türk olmamızla yalnızca kurur duyabiliriz".²³

Yani Rusya Türkleri kendilerini aynı dine mensup, aynı peygambere inanan bir topluluk olarak değerlendiriyordu. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde Rusya Türkleri, Rusya İmparatorluğunda yaşayan Türk kökenli insanlar olarak kendilerini "Rusya Müslümanları" olarak adlandırmayı tercih ettiler. Çünkü bu tercih, onların etnik kimliğine ve Türk kültürüne bağlılıklarını göstermelerine rağmen, Rusya İmparatorluğunun yapısının bir parçası olduklarını vurgulamak içindi. Aynı zamanda, Türk kökenli insanların diğer etnik gruplar arasındaki bütünleşmeyi ve bir arada yaşamalarını kolaylaştırması amaçlanmıştı.

²² Özcan, 2010: 35.

²³ Cabbarov (ed), 2019: 217.

B. Azerbaycan Milli Basını

Asırlar boyunca bütün zorluklara rağmen milli kimliklerini muhafaza etmeyi başaran Rusya Türkleri 19. yüzyıl sonlarından itibaren kendi milli hakları uğrunda mücadele etmeye başladılar. Bu mücadelede Rusya Türklerine önderlik eden aydınlar çoğunluk olarak yurtdışında eğitim gören kişilerden oluşuyordu. Uzun bir mücadele dönemi sonrasında, yeterli modern eğitim alamamış halk için milli kimlik şuurunun kazandırılması ve kabul ettirilmesi için ciddi çabalar harcanması gerekmektedir. Nitekim Rusya Türklerini temsil eden aydınlar, başlangıçta özellikle basın aracılığıyla halkın milli bilincinin uyandırılmasına odaklandılar. Bu anlamda basın önemli bir araçtı. Rusya’da 1905 yılı Ekim Manifestosu’ndan sonra başlayan ve 1907 yılına kadar devam edecek olan söz ve basın özgürlüğü, aydınlar yayımlar yapmak suretiyle fikirlerini ifade etmek ve karşılıklı düşünce paylaşımına girmelerini sağladı.

Bu bağlamda Ekim Manifestosu’ndan sonra oluşan özgür ortamda 1905-1907 yılları arasında Rusya Türklerinin milli hakları ve Türk kimliklerini ortaya çıkarma süreçleri, etkilendikleri siyasi güçler, yeni düşüncelerin ortaya çıkması, bu süreçte aralarındaki fikir farklılıkları ve ortak düşünceleri, Azerbaycan Milli Basını’na koşulların elverdiği oranda yansımıştır. Nitekim bu bilgiler tezin ana odağını oluşturmaktadır.

Genel olarak basın hayatı birçok millette olduğu gibi Rusya Türklerinin hayatında da önemli değişikliklerin ortaya çıkmasında etkili oldu. Basının bir halkın bilinçlenmesinde, bir araya gelmesinde ve ortak değerlerini anlamlandırmasındaki rolü son derece kıymetlidir. Ziya Gökalp’e göre; *“Gazete aynı dili konuşan insanları hayali bir topluluk gibi kamu halinde bir araya toplayarak ortak bir vicdana sahip olmalarını sağlıyordu.”* Fransız sosyolog Gabriel Tarde ise basını; *“milli bütünleşmenin önemli temsilcisi”* olarak görmekteydi²⁴.

Bu bağlamda Azerbaycan’da ünlü fikir adamları tarafından yayımlanan “Füyuzat”, “Hayat”, “İrşat”, “Kaspi” gibi dergi ve gazeteler de aynı gayeye hizmet eden önemli yayınlardandı. Özellikle, Türklük düşüncesi, milli meseleler gibi sorunların ele alındığı bu basın örneklerinde göz önünde olan konulardan biri de Rusya Türklerinin birlikte mücadele etmesi meselesiydi. Çarlık Rusyası’na karşı mücadelenin kolay olmayacağını anlayan bu aydınlar çözümü birlikte hareket etmekte görüyorlardı. Tabi ki, bu konuda da aydınlar arasında fikir ayrılıkları da mevcuttu.

Bu çalışmanın dayanak noktasını Azerbyacan Milli Basını’nda neşrolunan külliyat oluşturmaktadır. Türk dünyasında “Milli Basın” olarak kavramlaştırabileceğimiz yayın faaliyetleri Azerbaycan’da 22 Temmuz 1875 tarihinde Hasan Bey Zerdabi tarafından neşredilen “Ekinçi” gazetesinin yayın hayatına başlamasıyla ortaya çıktı. “Ekinci” gazetesi vasıtasıyla

²⁴ Ölçekçi, 2018: 75.

Türk dilinde neşredilen ilk basın numunesinin temelini ortaya koyan Hasan Bey Zerdabi, 19. yüzyıl başlarındaki entellektüellerle 20. yüzyıl aydınları arasında entellektüel bir köprü oluşturulmasının önünü açtı²⁵. “Ekinçi” gazetesini müteakiben 1883-1914 yılları Aralığında 35 yıl boyunca yayımlanan “Tercüman” gazetesi geldi. “Tercüman” yayıldığı coğrafi çevre, okuyucu sayısı ve serd ettiği dünya görüşü ile “Ekinçi” gazetesini de geride bıraktı. “Tercüman” gazetesinin ortaya koyduğu en önemli umdelerden biri ortak bir Türkçenin oluşturulmasıydı. İsmail Bey Gaspıralı “Tercüman” gazetesi aracılığıyla oluşturmak istediği dil birliği, yaymaya çalıştığı Usûl-i Cedit hareketinde de önemli yol katetmiştir²⁶. Bu noktada Gaspıralı’nın amacını büyük oranda gerçekleştirdiği de kabul edilebilir. Çünkü kısa bir zamanda Tercüman, Türk dünyasının en çok okunan, en çok umut veren gazetesine dönüştü. 1905 yılı ihtilalinden sonra yayın örnekleri hızlı bir şekilde çokalmaya başladı. 1906 yılında Fatih Kerimi tarafından “Tercüman’ın izinden giden ve ortak Türk dili meselesine ağırlık veren “Vakit” gazetesi yayımlanmaya başlandı. Birkaç ay sonra ihtilalci Tatar gençleri tarafından “Tanğ Yıldızı” gazetesi neşredildi. Bunlardan daha önce, 1905 yılında dini, milli ve sosyal meselelerin ele alındığı “Kazan Muhabiri” gazetesi çıktı. Bütün bu gazeteler ortak bir düşünceye hizmet etseler de her birinin önem verdiği konular farklılık arz etmekteydi. Örneğin Abdürreşid İbrahim tarafından yayımlanan “Ülfet” gazetesinde diğer meseleler de ele alınmasına rağmen dini konular daha fazla ağırlık kazanmaktaydı²⁷.

Kırım Tatarları da basın işlerinde Kazan Tatarları kadar aktifti. Bir tek “Tercüman” gazetesi bile tek başına birkaç gazetenin göreceği misyonu yerine getirmişti. 1905 yılındaki meşruti ortam İsmail Bey Gaspıralı’nın yeni yayın örnekleri çıkarabilmesine olanak tanıdı. 1906 yılında ilk kadın dergisi olan, kızı Şefika Hanım tarafından yürütülen “Alem-i Nisvan” dergisi, yine aynı yılda Kırım’daki ilk mizah dergisi olan “Ha! Ha! Ha!” ve “Millet” gazetesini çıkardı. Kırım’da çıkan ikinci gazete 1906 yılında Abdürreşid Mehdiyev tarafından yayımlanan “Vatan Hadimi” gazetesi oldu²⁸.

Nadir Devlet, 20. yüzyılın başlarında Türk dünyasında yayın, basın ve eğitim işlerinde Azerbaycan Türklerinin ve Tatarların başı çektiklerini ifade etmektedir²⁹. Her ne kadar Azerbyacan’da milli basının ortaya çıkması “Ekinçi” gazetesi ile başlasa da burada daha önceki yıllarda Rus dilinde yayımlanan gazeteler çıkıyordu. Bakü’de Rusça neşredilen ilk gazete 1871-1872 yıllarında yayın hayatında kalan “Bakinski Listok” gazetesi olmuştur. Bakü Real Gimnaziyası’nın öğretmeni olan Hristian Sink tarafından çıkarılan gazetenin Türk dilinde bir

²⁵ Altstadt, 1992: 52.

²⁶ Özkaya, 2013: 4.

²⁷ Türkoğlu, 1993: 11-12.

²⁸ Devlet, 2014: 235.

²⁹ Devlet, 2014: 209.

şube kurulmaya çalışılsa da başarısızlıkla sonuçlandı³⁰. Bu zamana kadar Azerbaycan hakkında bilgi veren haberler ya da Türk okuyucuların okuduğu gazeteler Tiflis'te Rus dilinde çıkan “Tiflisskiy Listok”, “Kafkazskiy Vestnik”, “Kafkas” gazeteleriydi. Fakat bu gazeteler Rusça ve daha çok yönetimin talepleri dâhilinde yayın hayatına devam ediyordu.

“Ekinçi” gazetesinden sonra milli yayıncılık işi 1879 yılında Sait Ünsizade tarafından basılan “Ziya” gazetesıyla devam etti. 1880 yılında yayın hayatına “Ziyayi-Kafkasiyye” adıyla devam eden gazete, ilk olarak Tiflis şehrinde basılmış, sonraki yıllarda ise Şamahı şehrinde yayımlanmıştır. Gazete, sayfalarında liberal görüşlere yer verilmiş, eğitim, hayatının demokratikleşmesi gibi düşünceler önemli yer tutmuştur. Aynı zamanda bu gazetede radikal hareketlerden çekinilerek sayfalarında yönetimi öven makalelere de yer verilmiştir³¹.

“Ziyayi-Kafkasiyye” gazetesinin hemen ardından 1882 yılında Celal Ünsizade tarafından “Keşkül” gazetesini basıldı. Yayın hayatına Tiflis'te başlayan bu gazetede “Ekinçi” gibi yeni akım edebiyat, eğitim ve medeniyet hayatı yayılmaya çalışılıyordu. Sayfalarında dil, basın, edebiyat, kültür, bilimsel sorunlara ait makaleler yayımlanıyordu³².

Milli basının en önemli örneklerinden biri de “Kaspi” gazetesidir. 1881 yılından yayımlanmaya başlayan gazete, 1897 yılında Hacı Zeynalabdin Tağıyev tarafından satın alındıktan sonra içerik ve düşünce olarak tamamen değiştirildi. Hatta 133. sayısında yayımlanmış “Editörden” isimli makalede *“petrol saltanatının başkenti olan Bakü’de, genel olarak Kafkasya’da, Orta Asya’da ahalinin yaşam tarzı, adetleri, dini ile ilgili meselelerin”* gazete sayfalarında ele alınacağı yazılıyordu. 90’lı yıllardan başlayarak gazetede milli mefkûre geniş yer aldı. Gazete A. Topçubaşı, A. Hüseyinzade, H. Zardabi’nin editörlüğü döneminde Rus dilli olsa da milli düşünceli bir basın örneğine, milli idealin önemli tartışma merkezlerinden birine dönüştü³³.

Türk halkları arasında milli bilincin oluşması, eğitilmesi, kültürel olarak yükselmeleri ve birleşmeleri için mücadele eden basın örneklerinden biri de Hacı Zeynalabdin Tağıyevin maddi desteği Ali Bey Hüseyinzadenin yönetimi ile çıkan “Füyuzat” dergisiydi. Bu derginin temelini “Turancılık” ideolojisinin yayılması oluşturunuyordu. Dergide yayımlanan “Türk Dilinin Vazife-yi Medeniyesi”, “Türkler İçin Şive-yi Umumiye”, “Lisan Govğası”, “Mecnun ve Leyla-yi İslam”, “Muhteser Bir Cevap”, “İntigad Ediyoruz, İntigad Olunuyoruz” isimli makalelerde Çin Seddi’nden Sahra-yı Kebir’e kadar uzanan “Turan İmparatorluğu”nun siyasi, medeni ve

³⁰ Ahundov, 1980: 75.

³¹ Ahundov, 1980: 117.

³² Ahundov, 1980: 117.

³³ Мовласєва, 1983:74.

yönetim temelleri ortaya konulmuştu. “Füyuzat” dergisinin “Türk kanlı, Müslüman itikatlı, Firenk fikirli, Avrupa libaslı fedai” yetiştirmek formülü bütün Türk dünyasına yayıldı³⁴.

Milli basın en önemli örnekleri içinde 1905-1906 yıllarında çıkan “Hayat”³⁵ ve 1905-1906 yıllarında çıkan “İrşad” gazeteleri önemli rol oynadılar. Her iki gazete de Bakü’de basılıyordu. Ali Bey Hüseyinzade ve Ahmet Ağaoğlu tarafından yayımlanan bu iki gazete aynı dönemde, aynı tarihi olayların vuku bulduğu bir zamanda çıktı. Her ikisinde de birçok mühim mesele ele alınıyordu. Gazetelerde sık sık diğer Türk halklarına mensup aydınların ve yazarların makaleleri paylaşıyor, onlar tarafından gönderilen mektuplar ve haberlere yer veriliyordu. Aynı zamanda Kafkasya’yı kan gölüne dönüştüren Ermeni-Müslüman savaşı da sık sık ele alınmaktaydı. Hatta “İrşad” gazetesi, Ahmet Ağaoğlu’nun Ermeni siyasetçilere karşı savaştığı bir savaş meydanına dönüştü demek mümkündür. Bu gazetede satırlarda Müslümanlar hiçbir yerde bulamadıkları savunma hakkını buldular. Aynı zamanda her zaman ihtiyaç duydukları meseleleri bu gazeteler aracılığıyla ele aldılar. Türklerin eğitim eksikliği, dil meselesi, din meselesi, siyasi durum gibi konular geniş bir şekilde ele alındı. Yabancı ülkelerdeki durum açıklanarak, kendi vaziyetleri ile karşılaştırılarak halka yeni bir perspektif sunuldu. Türklerin tarihi ve coğrafyası hakkında bilgiler verildi. Dinin, bunun yanı sıra modernleşmenin öneminden bahsedildi. Kısacası “İrşad” ve “Hayat” gazeteleri Türklerin kültürel ve siyasi bilinçleşmesi yolunda ilk adımlardan biri oldu.

Bu gazetelerden “İrşad” gazetesinin meselelere daha somut yaklaştığı, toplumun sorunlarını tek tek ele alarak çözüme odaklı fikirler ortaya koyduğu görülmektedir. Gazetenin ilk sayısında yayımlanan “Qəzetəmizin Məsləyi” isimli makale, söz konusu dönemde halkın gaflet uykusunda kalarak bilimden mahrum yaşadığını, halkın kendi arasında bitmeyen bir kavgaya müptela olduğunu, din, dil konularında hala ortak bir fikir etrafında buluşamadıklarını, bunların haricinde yönetimin zulmü altında kalarak Duma’da bile yeterince temsil olunamadıklarını somut bir şekilde ortaya koymaktadır³⁶.

“Hayat” gazetesi ise toplumun sorunlarını daha soyut, daha geniş bir bakış açısından ele almaktadır. Bu çerçevede Hayat gazetesi öncelikli sorun olarak toplumun yazar/aydın sınıfını savunamaması ve anlamaması ve gazetelerin Batı’daki kadar önem görmemesi olarak görmekteydi. Bunun yanı sıra Hayat’a göre toplumda büyük bölünmeler mevcuttu. Muhafazakarlar ve Yenilikçiler diye iki gruplaşan aydın sınıfı ortak bir fikre gelerek ortak harekete geçme durumunda değillerdi. Gazeteye göre, öncelikle, insanlarda kaleme saygı ve sevgi uyandırılmalı ve bundan sonra toplumun sorunlarının çözülmesine başlanılmalıydı.

³⁴ Abbaslı, 1999: 58.

³⁵ Sevimli, 2001: 6.

³⁶ “Qəzetəmizin məsləyi”, İrşad, 17.12.1905.

“Hayat” gazetesi Rus tebaası olduklarını ve Ruslarla Türkler arasında dostluk ilişkilerinin kurulması gerektiğini özellikle vurgulamaktaydı³⁷.

“Hayat” gazetesi amacını “hayatın manayı-hakikisine hizmet” olarak değerlendiriyordu. “Hayatın manayı-hakikisi”yse “meyli-füyuzattır”, diye “Füyuzat” dergisinde bu amaç bir kez daha vurgulanmıştı. Gazetede hayatta iyi, bol yaşama isteğine sahip olmakla bunu bütün insanlar için isteme ve elde etmek için çalışma çabasının mevcut olmasının önemi vurgulanmakta ve bu yolla toplumun gelişeceği ifade edilmekteydi.

“Füyuzat” ve “Hayat”da eğitim iki aşamada ele alınmaktaydı. Kalem sahiplerinin okunması, onlara yeni imkan açılması konusunda her iki gazetenin yaklaşımı benzerdir. Fakat bunun yanı sıra ressam, şair gibi yaratıcı insanlara da yer verilmeli ve kendini geliştirmelerine destek olunmalıydı. *“Bize bol-bol mektep resmleri ver, toplumu bilim ve eğitime teşvik et. Şairliğin, ressamlığın meydana-hüneri farklıdır. Şairlerin borcu bir taraftan Türkçemizi belagatla, ahengi-üslup ile ıslah ve tezyin, diğer taraftan ruhumuzu tesvirati-nefise ve hayalati-müheyyice ile sevk etmektir”*³⁸.

Sonuç olarak “Hayat”, ve “Füyuzat” toplumun sorunlarını soyut fikirlere dayanarak iletirken, “İrşad” gazetesinde bu meseleler somut şekilde, tek tek ele alınıyor ve çözüm yolları da gösterilmekteydi. “İrşad”a göre çözüm ilk önce okullar açılması, mecliste temsil olunma gibi meselelerde fikir birliğinin mevcut olması, Kafkasya’da sulhün ortaya çıkması ve bu halkların özgür olmasındaydı. Özgür olmak anlayışı burada daha çok kendi gazetelerini çıkarmak, ana dilinde okullarını açmak, kendilerini Dumada temsil etmek anlamında anlaşılmalıdır. Memafih, halka müracaat şekilleri ve isteklerini gösterme tarzları farklı olsa da her üç basın örneğinde aynı meseleleri, aynı konular öne çıkarılmaktaydılar.

Bu gazete ve dergilerde “Müəllim” – Ganizade Sultanmecit, “Əhməd Ağayev”, “A. A” – Ahmet Ağaoğlu., “Əhməd Münir”, “Münir İbrahimov”, “Dr. Qara bəy Qarabəyov” - Gara Bey Garabeyov, “Abuturab Ahundzade” – Ahund Mirze Abu Turab, “Əbdülxaliq Axundov”, “Əlimuxtar Rəhimov Şirvani”, “Münir”, “Molla Məhəmməd Zərgər Əlizadə”, “M. Əmir Həsən”, “A. M. Səhhət”, “Abdürreşid İbrahim”, “Alimerdan bey Topçubaşı”, “Şərif Mirzeyev”, “Abdülselezimzade”- Muhammet Hadi, “M E R” – Mehmet Emin Resulzade, Hasan Sabri Ayvazov, “Tatar”, “S.A.”, “Nasurov”, “Kazanlı”, “Bir Badukubəli” gibi kendi imzaları veya mahlaslarla Azərbaycan ve Türk dünyasının bir çok aydınları yazmaktaydılar³⁹.

C. Tezin Planı

³⁷ “Qəzetəmizin məsləyi”, Həyat, 7.06.1905.

³⁸ “Həyat və Meyli- Füyuzat”, Füyuzat, 01. 11.1906.

³⁹ Bu aydınlar hakkında tezin ekler bölümüne bkz.

“Azerbaycan Milli Basınında Rusya Türklerinin Siyasi ve Kültürel Birliği Meselesi” başlıklı araştırma dört bölümden oluşmaktadır. “19. yüzyılın sonu- 20. yüzyılın Başlarında Rusya İmparatorluğu içinde yaşayan Rusya Türkleri” başlıklı birinci bölümde Rusya Türkleri ve Rusya Türklerinin yaşadıkları ve tebaası oldukları Rusya İmparatorluğunun ekonomik, eğitim, durumu, dış ve iç politikası genel olarak ele alındı. Rusya Türkleri Ruslarla aynı coğrafyada ve onların sömürgesi olarak yaşadığı için benzer tarihi olayları, politik değişimleri ve ekonomik durumları yaşadılar. Fakat aralarındaki fark, Rusların yönetici, Rusya Türklerinin ise onlara tabi olan bir halk durumunda kalmasından ileriye gelmekteydi. Rusya’nın iç ve dış politikada yüzleştiği zorlukları Rusya Türkleri çok daha sert bir şekilde yaşadılar. Bu bölümde aynı zamanda 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarındaki ekonomik gelişmelerin Rusların yanı sıra Türkler üzerindeki etki de incelendi. Aynı zamanda Rusya aydınlarının yaşanan olaylara bakış açısı, basında bu durumlar hakkında ortaya çıkan refleksler ve yaklaşımlar ele alındı.

Bahsedilen dönemde ekonominin gelişmesiyle bağlantılı bir şekilde eğitimde de bir dizi yenilikler ve ilerlemeler yaşandı. Bu bölümde belirtilen alanlarda ortaya çıkan gelişim aşamalarına da kısaca değinildi.

“Azerbaycan Basınında Türklük, İslamcılık Fikirleri” isimli ikinci bölümünde ise Türk halklarında milli kimlik ve millet fikirlerinin ortaya çıkma aşamaları araştırıldı. Bu sürecin ne zaman, hangi aydınların etkisi ve hangi eylemler sonucunda ortaya çıktı konusu ele alındı.

Bilindiği üzere kimlik düşüncesinin ortaya çıkmasında, Türk halklarının kendi hakları için mücadele etmesinde dış etkenlerin de etkisi vardı. Bu bağlamda bu başlık çerçevesinde Rusya Türklerinin Rus ve Osmanlı aydınlarından etkilenmeleri, Türklük ve İslamcılık fikirlerinin ortaya çıkması ve pekişmesinde yabancı devletlerin etkisi araştırıldı.

Bu bölümün son alt başlığında ise 20. yüzyılın başlarında Türk halklarının önemli bir bölümünü teşkil eden Azerbaycan Türklerinin hayatını birçok açıdan etkileyen Ermeni-Müslüman savaşı ele alındı. Direkt olmasa da dolaylı açıdan Türk halklarının mirli birliğini etkileyen bir olay olması açısından, aynı zamanda Azerbaycan basınında ele alınan önemli meselelerden biri olması hasebiyle bu konu çalışmaya dahil edildi.

Üçüncü Bölümde “Azerbaycan Milli Basınında Rusya Türklerinin Kültürel Birliği Meselesi” konusu basın, eğitim, dil, din, kadın hakları konuları temel alınarak irdelendi. Basın organı Rusya’nın geniş coğrafyasında yayılmış olan Türk halklarını birleştiren nerdeyse tek araçtı. Her ne kadar geç olsa da neşrettikleri gazete ve dergiler onları birbirlerine yaklaştırdı. Bu vasıta ile Rusya Türkleri birbirlerinin sorunlarından, isteklerinden haberdar olmakta, birbirlerine dertlerini anlatabilmekteydiler. Aynı zamanda Rusya Türkleriyle ilgili bir toplantı

olacağı zaman da basın aracılığıyla birbirlerini haberdar edebiliyorlardı. Bu nedenle Rusya Türklerinin basın hayatının incelenmesi onların birlik kurma konusundaki fikirlerini ve yaklaşımlarını anlamak bakımından önemli veriler sunmaktadır. Basının bizatihi kendisi bir kültürel birlik kurma aracı olarak değerlendirilebilir.

Eğitim alanındaki birlik meselesi ise maalesef coğrafi uzaklıktan ötürü mümkün olmamıştır. Fakat Rusya’da yaşayan bütün Türk halkları eğitim alanında nerdeyse aynı sorunlarla karşılaşarak, aynı aşamalardan geçmiştir. Bu alt başlıkta Rusya Türklerinin eğitim alanındaki sorunları genel hatlarıyla ele alınmıştır.

Gazetelerde geniş şekilde karşılaştığımız sorunlardan biri de dini alanda yaşanan sorunlardır. “Din meselesi” alt başlığında din alanında Rusya Türkleri arasında birliğin olmaması, lakin bunun için adımlar atılması, ruhanilerin birlik fikrine olan yaklaşımları, durumu işlerine gelecek bir şekilde kullanmaları gibi meseleler incelenmiştir. Bunun yanı sıra aydınların bu konudaki eleştirileri de milli basın çerçevesinde ele alınmıştır.

Rusya Türklerinin birliği meselesinde dil konusu en önemli etkenlerdendi. İsmail Gaspıralı’nın tabiriyle ifade edecek olursak; *“Siyasi birlik olmasa da işte, dilde, sözde birlik mümkündür.”* Bunun için mevcut olan engeller ortadan kalkmalıydı. Bu bölümde Türklerin dil birliğine engel teşkil eden farklı lehçelerin yanı sıra diğer dillerin Türkler üzerindeki etkileri de araştırıldı. Örneğin Rus dilinin aydınlar arasında kullanılması ve yeri gibi meseleler ele alındı.

Bu bölümün son alt başlığında Rusya Türklerinde kadın sorunu ele alındı. Toplumun eğitilmesi, bilinçlenmesi, özgürleşmesi yolunda önemli bir ayrıntı olan kadınların eğitim meselesi, kendilerinin mevcut durumlarına olan yaklaşımları bu alt başlık altında incelendi.

“Azerbaycan Milli Basınında Rusya Türklerinin Siyasi Birliği Meselesi” başlıklı dördüncü bölümde Rusya Türklerinin siyasal olarak birleşebilme olanakları, birleşmenin önünde engel olan durumlar açıklanmıştır. Malumdur ki, bir milletin birleşmesi, özgürlüğünü elde edebilmesi için milli bir uyanışa ve bu çerçevede verilecek bir eğitime ihtiyaç vardır. Rusya Türklerinde eğitim meselesi uzun yıllar büyük sorunlardan biri olarak kaldı. Bu da Türkler arasında büyük ölçüde eğitim noksanlığının oluşmasına ve devam etmesine neden oldu. Bu başlıkta eğitim eksikliği ve buna neden olan unsurlar, aydınların bu durumu ortadan kaldırmak için aldıkları önlemler tartışıldı. Aynı zamanda bu başlık altında Rusya Türklerinin gelecekte siyasi olarak bilinçlenmesinde, eğitilmesinde önemli etkiler göstermiş Hayır Cemiyetleri konusu incelendi.

Rusya Türklerinin birleşmeleri yolunda attıkları adımlardan en önemlisi 1905-1906 yıllarındaki kongrelerdir. Dördüncü bölümün son alt başlığı altında bu kongrelerde tartışılan meseleler, toplantılar, kongredeki çalışmaları sekteye uğratan konular araştırıldı.

D. Tezin Özgünlüğü ve Yöntemi

Türk toplumlarının tarihi, ister Türkiye Cumhuriyeti isterse Rusya Türkleri arasında her zaman merak konusu olmuştur. Aynı dili ve kültürü paylaşmalarından ötürü Rusya Türkleri ve Türkiye Türkleri arasında birbirine karşı bağlılık, merak ve araştırma isteği hâsıl olarak bu istek zamanla artarak devam etmiştir.

Türk halklarını tanıma, Türkçülüğü öğrenme ve araştırma ihtiyacı Osmanlı İmparatorluğunda 19. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bunda Batılı düşüncelerle tanışan aydınların yetişmesi, ulaşım imkânlarının artarak ilişkilerin gelişmesi, liberal düşüncenin etkisiyle özgürlüğün artması etkili olmuştur. Sonraki dönemlerde yaşanan gelişmelerin etkisiyle Türlerin ittifadı konusu hep merak dâhilinde oldu. Özellikle Rusya Türklerinin baskılardan kaçarak Osmanlı topraklarına yerleşmesi bu süreci daha da hızlandırdı. Cumhuriyet kurulduktan sonra ise bu süreç daha profesyonel bir mecraya taşındı. Bu bağlamda görüldüğü üzere Rusya Türklerinin tarihi Türkiye’de kendine mahsus bir önem arz etmektedir. Özellikle Sovyetlerin yıkılmasından sonra açılan arşivler ve düzelen ilişkiler konuya merakı daha da artırdı. Günümüzde de yeni arşivler açılmakta, yeni kaynakçalar ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan Rusya Türklerinin araştırılması yeni bir ivme kazanmıştır.

Tarih çalışmalarında tarihi süreçlerin yarattığı değişim, gelişim ve dönüşümler birçok kaynağa dayanılarak ele alınmaktadır. Arşiv belgeleri, kitaplar, mektuplar, eserler, haritalar vb. bunların sadece bir kısmını oluşturur. Basın örnekleri de söz konusu bu kaynaklar içinde önemi asla yadsınamaz derecede mühim bir külliyyat oluşturmaktadır. Bu çalışma, dönemin siyasi, sosyokültürel ve ekonomik konjoktürünün geniş ölçüde yansıtıldığı basın örnekleri temel kaynak olarak ele alınarak oluşturuldu. Rusya’da Türk aydınları tarafından tesis edilen Milli Basın resmî tarih yazımının dışına çıkmak, olaylara farklı açılardan bakmak ve farklı fikirlerin tespiti açısından araştırmacılara önemli veriler sunmaktadır. Basın külliyyatının diğer kaynaklardan en belirgin farkı; olayları kendi bakış açısından değerlendirme gücüne ve entellektüel birikime sahip kimseler tarafından oluşturulmuş olmasıdır. Bu kaynaklara iki zaviyeden yaklaşmak mümkündür. Basın neşriyatının olayları farklı açılardan değerlendirme imkânı vermiş olması olumlu bir kazanım iken, yer yer tek taraflı bakış açılarının da sergilenmiş olması olumsuz bir durum olarak değerlendirilebilir. Bu çalışmada kullanılan basın örneklerinin de aynı durumu yansıtmış olma ihtimali söz konusudur.

Tezde kullanılan basın örnekleri daha önceleri de farklı konuların araştırılması için kullanılmıştır. Ancak araştırma konumuz olan “Rusya Türklerinin Kültürel ve Siyasi Birliği Meselesi” ise söz konusu basın örneklerine göre ilk defa ele alınmıştır. Daha öncesinde yalnızca

Azerbaycan basını değil, aynı zamanda diğer basın örnekleri de bu konunun araştırılması için kullanılmıştı. Bu bağlamda Azerbaycan Milli Basını'nda yer alan yazıların araştırmanın temel kaynaklarını oluşturması konunun spesifik olarak Azerbaycan'da nasıl ele alındığını ortaya koyması bakımından özgün bir nitelik taşımaktadır.

Bunun yanı sıra çalışmada diğer kaynaklardan da istifade edilmesi yanında, bilhassa basın örneklerinin esas alınması ve milli meselelerin bu örnekler çerçevesinde irdelenmesi, düşünceler üzerindeki değişimlerin araştırılması açısından da diğer araştırmalara nazaran farklı bir bakış açısı sunmamıza olanak tanımaktadır.

Rusya Türkleri konusu Türkiye'deki tarih araştırmalarında uzun yıllardır ele alınmaktadır. Konu hakkında farklı bakış açıları sunan değerli ve yıllardır önemini kaybetmeyen çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Bu araştırmalar günümüzde de önemli kaynaklar olarak kullanılmaktadır. Fakat Rusya Türklerinin birleşmesi meselesi, bu konuya dair düşünceleri, attıkları adımlar, karşılaştıkları sorunlar somut olarak Azerbaycan basınına göre araştırılmamıştır. Önceki araştırmalarda birçok basın örneği kullanılmış olsa da biz bu çalışmada olayları basın örnekleri ışığında ele alarak, bir dönemin Türk entelijansiyesinin milli meselelere olan yaklaşımlarına ve bu fikirlerin halka ulaştırılma tarzına odaklandık.

Tezde söz konusu Milli Azerbaycan basınından konumuzu en iyi aydınlatacağını düşündüğümüz “İrşad”, “Kaspi”, “Hayat” ve “Füyuzat” gazetelerindeki ilgili makale, çeşitli yazı ve haberler derlenerek, bu bilgiler analiz edilmiş ve diğer kaynakların da yardımıyla Milli Azerbaycan basınının Rusya Türklerinin Kültürel ve Siyasi Birliği meselesine bakış açısı ortaya konmaya çalışılmıştır.

E. Araştırmanın Kaynak Değerlendirmesi

Bu çalışmanın oluşturulmasında birbirinden farklı kaynak türleri kullanılmıştır. Çalışmanın başlığından da anlaşılacağı üzere temel kaynakları basın örnekleri oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra farklı dönemlerde yazılmış ve farklı fikirleri yansıtan bir literatür, araştırma için kullanılan kaynaklar arasında incelenmiştir. Bu sebeple kaynaklar, birkaç gruba ayrılabilir. Bu şekilde sınıflandırılabilir.

Öncelikli olarak Azerbaycan Milli basınına ait yazılar temel kaynak olarak kullanılmıştır. Bu amaçla, “İrşad”, “Kaspi”, “Hayat” ve “Füyuzat” gazeteleri incelenerek ilgili makaleler çalışmaya dahil edilmiştir. Ancak bu kaynaklar, daha çok Rusya Türkleri açısından ele alındığından, konular onların görüşlerini ve pozisyonlarını yansıtmaktadır. Bu nedenle, konuya tam hakim olmak ve olayları farklı perspektiflerden inceleyebilmek için farklı literatür örnekleri de kullanılmıştır.

İkinci bir kaynak türü ise dönemin aydınları tarafından yazılan eserlerdir. Bu eserlerin örnekleri arasında Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Zeki Velidi Togan, Hüseyin Battal Taymas, daha sonraki dönem aydınları Hüseyin Baykara, Mirzebala Mehmetzade, Mehmet Emin Resulzade yer alır. Bu eserler, genellikle milli bakış açısından ele alındığı için, bahsedilen dönemdeki Türk halklarının durumunu ve olaylar karşısındaki tutumunu daha iyi yansıtmaktadır. Özellikle 1905 olaylarından sonra yazılan eserlerde, birliğin mümkün olmama sebepleri topluma sarıh bir şekilde sunularak birçok konuya açıklık getirilmiştir. Bu nedenle, yakın tarihte yazılan eserler, araştırma dönemi olan 1905-1907 yıllarında yazılan eserlere göre daha gerçekçi kabul edilebilir. Bu açıdan, Battal Taymas'ın 1958 yılında yayımlanmış “Kazanlı Türk meşhurlarından Musa Carullah Bigi” eseri, Hüseyin Baykara'nın “Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi”, Mirza Bala Mehmetzade'nin 1991 yılında Azerbaycan Kültür Derneği tarafından yayımlanmış “Milli Azerbaycan Hareketi” adlı eserleri bizim için çok değerlidir.

Tezde kullanılan kaynakların bir kısmı İmparatorluk ve Sovyet döneminde yazılmış araştırmalardan oluşmaktadır. Bu kitaplarda genel olarak Bolşeviklerin faaliyetleri ve attıkları adımlar incelenirken, bazı durumlarda abartılı şekilde tasvir edildiği görülmektedir. Bu eserlerde Rusya İmparatorluğu eleştirilirken, Türklerin durumu ve hareket tarzları daha çok eleştiriye maruz kalmıştır. Ayrıca, Rusya Türkleri kongreleri için hazırlık yaparken birçok zorlukla karşılaştıkları bilinmektedir. İzin alamadıkları ve takip edildikleri durumlar sıkça yaşanmıştır. Bu nedenle, bir araya gelmek için en uygun ortamın düğün ve diğer merasimler olduğu görülmüştür. Ancak, Sovyet tarihçiliğinde bu durum aşağılama amaçlı kullanılmıştır. Örneğin, Alimcan İbrahimov, Tatarların kapitalist ve tüccar sınıfının sonradan küçük protestolara dönüşen büyük düğünler organize ettiğini yazmıştır:

*“Yağlı yemek ve reçelli çaydan sonra dinin ve milli ideallerinin ortadan kalkmasından dolayı üzüntü duyuyor, daha sonra ise yönetimin zayıflığından dolayı Japonların zafer kazanmasını konuşarak “politika” yapıyorlardı. Bu onlarda bir adet halini almıştı”.*⁴⁰

Bu tür yaklaşımlarla, milli aydınların yaptıkları işler, sahip oldukları idealler ve düşünceler küçümsenerek onların itibarı zedeleniyordu. Bu yaklaşımın amacı, milli aydınları halkın gözünden düşürmek ve etkilerini azaltmaktır.

Bu kaynaklarda sık sık iddia edilen tez, Rusya'daki Türk aydınlarının köylü ve işçi sınıfından ayrı ve üstün oldukları fikriydi. Bu aydınlar genellikle köylü ve işçi sınıfının sorunlarına yabancıydı ve hatta bazen onları aşağılayıcı bir tutum sergiliyorlardı. Bu yaklaşım, aydınların halktan kopuk olduğunu ve milli birliği sağlama yolunda yetersiz kaldıklarını iddia edilmekteydi İbrahimov'un 1926 yılında basılmış *Татары в революции 1905 года*, *Татары*

⁴⁰ Ибрагимов, 1926: 140.

в Революции 1905 Года araştırmaları, Çernışov'un "Первая Революционная ситуация в Казан" ve s. eserler bunlara örnektir.

Bu eserlerin yanı sıra, modern dönemde yazılmış araştırma eserler de incelenerek tezde kullanılmıştır. Aynı zamanda, tezin yazıldığı dönemde Azerbaycan, Rusça, Türkçe ve İngilizce kaynaklar kullanılmıştır. Bu özellikler, farklı milletlere, siyasi görüşlere, dillere ve kültürlere sahip olan araştırmacıların bakış açılarının incelenmesi açısından önemlidir.

BİRİNCİ BÖLÜM

19. YÜZYILIN SONU - 20. YÜZYILIN BAŞLARINDA RUSYA İMPARATORLUĞU VE RUSYA TÜRKLERİ

1.1. 19. Yüzyıl ve 20. Yüzyılın Başlarında Rusya İmparatorluğu: Büyük Reformlardan Anayasal Monarşiye

20. yüzyılın başlarında, Rusya İmparatorluğu büyük tehlikelerle karşı karşıya kalmıştı. Hem iç politikadaki sorunlar, hem de dış politikadaki gerginlikler, ekonomik değişimlerle birlikte, imparatorluğun sonunu hızla yaklaşıtıyordu. Yönetim, olaylar karşısında aciz bir duruma düşmüş ve ülkedeki krizin derinleşmesine sebep olan yanlış adımlar atmıştı. Alınan önlemler, imparatorluğun yıkılmasını biraz geciktirse de, Romanof hanedanının sonunu ve Rusya'daki devlet yapısının değişmesini engelleyemedi. İmparatorluğun bu durumu, sömürgelerini de etkilemiş ve onlar da büyük değişimler yaşamıştır. Bu olayların sonucu olarak, birkaç yıl sonra bazı sömürgeler özgürlüklerini kazanarak bağımsızlıklarını ilan etmiştir.

Kırım Savaşı'ndaki mağlubiyetin ardından, Rusya İmparatorluğu Boğazlardan geri çekilmek zorunda kaldı ve tüm dikkatini Doğu'ya çevirdi. Müslümanların yoğun olarak yaşadığı bu toprakların işgali, Rusya'nın eski bir planıydı. I. Petro döneminden beri, bu bölgelerde araştırmalar ve keşifler yapılmıştı. Bazı yerlerde önce keşifler yapıldıktan sonra işgal edildi, bazı yerlerde ise işgal edildikten sonra geniş keşifler yapılmaya başlandı⁴¹. Bilindiği üzere, Türkoloji disiplini Rusya tarafından geliştirilmiş ve Doğu kültürü, tarihi ve dilinin incelenmesi için özel bölümler açılmış ve bilim insanları yetiştirilmiştir. Ancak bu disiplinin gerçek amacı, sömürgecilik politikalarına hizmet etmektir.

Rusya İmparatorluğunun yukarıda bahsedilen Kırım mağlubiyetinden sonra Doğu'ya yönelmesinin diğer bir sebebi de Asya'ya yayılarak Avrupalı sömürge imparatorluklarını taklit etmektir⁴².

⁴¹ Saray, 2010: 257.

⁴² Шепелев, 1969: 21-23.

Doğu'ya doğru yayılış iki yönde gerçekleşti. İlk olarak, Kafkasya hedef alındı. Kafkasya'nın işgal edilmesi ile Osmanlı'nın doğu sınırını güvence altına almak, aynı zamanda İran ile güneyde ticari ilişkiler kurmak amaçlanmıştı⁴³. Rusların hedefleri sadece, nüfus yoğunluğu az olan topraklardaki ipek, pamuk ve bakır gibi hammadde kaynaklarına sahip olmakla sınırlı değildi. Bunun yanı sıra, stratejik önemi olan Güney Kafkasya geçidi de büyük önem taşıyordu. I. Petro döneminden (1722) itibaren Ruslar, bu toprakları ele geçirerek Hint Okyanusu'na kadar genişleme planları yapıyordu⁴⁴.

Kafkasya, coğrafi olarak, Kuzey ve Güney şeklinde iki farklı bölgeye ayrılmaktaydı. Kuzeyde, farklı dil ve kültürlerle sahip onlarca küçük halk yaşarken, Güney Kafkasya veya Transkafkasya olarak adlandırılan bölgede Azerbaycanlılar, Gürcüler ve Ermeniler yaşıyordu.

Rusya İmparatorluğu bu toprakları işgal etme kararı aldığı anda, mücadele yıllarca (1810-1860) sürdü. Kuzey Kafkasya'nın batısında Çerkezistan, doğusunda ise Dağıstan bulunuyordu. Çerkezlerin yaşadığı Çerkezistan'ın işgali 1860'larda sona erdi. Bunun sebebi, onların hem savaşı bir halk olması hem de Rusların Hindistan'a kadar genişleyeceğinden endişe eden İngiliz gönüllülerinin yardımını almalarıydı. Çerkezler savaşı kaybettikten sonra on binlerce kişi Kafkaslardan Osmanlı İmparatorluğu topraklarına göç etti. Zaten Osmanlı ile daha önceden yakın ilişkileri vardı⁴⁵.

Dağıstan'da 1820'li yıllardan 1860'lara kadar süren savaşta, yerlilerin güç kaynağı kendi cesaretlerinin yanı sıra güçlü bir dini liderin olmasıydı. Şeyh Şamil, aslen Avar olan ve "Müridizm" tarikatına mensup bir liderdi. Şeyh Şamil, güçlü kişiliği sayesinde, Dağlıları cihat (Kutsal Savaş) adı altında Ruslara karşı birleştirmeyi başardı⁴⁶. Ruslar, 1840'ların sonunda Dağlılarla savaşta ciddi başarılar kaydedemediler. Bu tarihten sonra, onlara karşı saldırıyla değil, Kafkasya dağlarına yollar yaparak, patikaları keserek ve ormanlarda alanlar açarak mücadele etmenin daha etkili olacağını fark ettiler. Ayrıca, aynı dönemde Çerkezlerin Osmanlı topraklarına göç etmesi, Rusların Batı'ya yerleşmesine neden oldu⁴⁷.

Güney Kafkasya'ya geldiğimizde, Gürcistan'ın II. Kaheti-Kartli Kralı II. İrakli döneminde, 1783 yılında Rusya'nın himayesini kabul ettiğini görüyoruz. Ancak, 1801 yılında I. Aleksandr'ın Rusya İmparatorluğunun bir eyaleti (guberniyası) olarak ilan etmesiyle, Gürcistan Rusya'nın işgali altına girdi⁴⁸.

⁴³ Bushkovitch, 2020: 262.

⁴⁴ Swietochowski, 1988: 21.

⁴⁵ Evtuhov ve Stites, 2020: 100.

⁴⁶ Evtuhov ve Stites, 2020: 101.

⁴⁷ Saydam, 2014: 243-261.

⁴⁸ Swietochowski, 1988: 22.

Azerbaycan topraklarında 18. yüzyıl boyunca yaklaşık 20 Müslüman hanlık bulunmaktaydı ve bu hanlıklar arasında sık sık çekişmeler ve ihtilaflar yaşanıyordu. Bazı hanlıklar Rusya'ya yanaşırken, bazıları İran'a ve bazıları da Osmanlı İmparatorluğuna doğru temayül gösteriyordu. Bu durum diğer devletlerin Azerbaycan topraklarına müdahalesini kolaylaştırdı. Sonuç olarak, 1801 yılında Rusya İmparatorluğu ve güneydeki İran Devleti (Kacarlar), Azerbaycan toprakları üzerinde savaşılmaya başladılar. Savaş iki aşamada gerçekleşti ve Azerbaycan toprakları 1813 yılındaki Gülistan Antlaşması ve 1828 yılındaki Türkmençay Antlaşması ile ikiye ayrıldı. Ancak Türkmençay Antlaşması, Azerbaycan halkı için büyük bir facia oldu. Aynı halk iki ayrı devlet tarafından ikiye bölündü ve aynı dili konuşmalarına rağmen farklı kültürler ve politikalarla yüzleşmek durumunda kaldılar⁴⁹.

Yukarıda belirtildiği gibi, Rusya'nın Balkanlar ve Anadolu'ya doğru genişlemesi Kırım Savaşı ile durduruldu. Rusya İmparatorluğu, Doğuya doğru yayılmaya başlayarak diğer bir hedefi olan Türkistan'ı işgal etmek istedi⁵⁰. Bu topraklarda, Rusların gelişine kadar Hive (1512-1873), Buhara (1500-1868), Hokand (1710-1865) ve Kaşgar (1865-1878) gibi Türk hanlıkları bulunuyordu.⁵¹ Akdes Nimet Kurat'ın tasviriyle bölgenin sosyal ve kültürel yapısı şu şekildeydi:

*“Ruslar bu topraklara baskın ettiklerinde buralarda skolastik medrese terbiyesine dayanan, en koyu bir taassub zihniyeti hüküm sürmekte idi. Çok çeşitli ve eski kültüre sahip ve parlak bir tarihi olan buralara Avrupa medeniyetinin küçük bir ışığı bile nüfuz edemiyordu.”*⁵²

Çar Rusyası'nın Türkistan topraklarına doğru ilerlemesine destek veren olay Kırım savaşı sonucu Avrupa'ya doğru ilerlemesinin önünün kesilmesi olduysa da, bir diğer etken İngiltere'nin Asya topraklarındaki faaliyeti idi. 1830'lu yılların başında Orenburg'da misyonerlik faaliyeti adı altında Buhara ve Hive nüfusunu Rusya'ya karşı kışkırtmakla meşguldü. Dönemin araştırmalarında Rusya'nın Güneye doğru ilerlemesinin bir diğer sebebinin ise Avrupalı devletler ve Osmanlı İmparatorluğu ile savaştaki başarısızlığını Hindistan'a ve Çin'e girmekle kapatmak ve bu yolla hayal kırıklığını da telafi etmek düşüncesinde olduğu gibi değerlendirmeler de mevcuttu⁵³.

Sonuç olarak, 19. yüzyılın ikinci yarısında bu hanlıklar birer birer Rus İmparatorluğunun askeri ve siyasi kontrolü altına girdi. 1867'de “Türkistan Genel Valiliği”

⁴⁹ Bkz. İsmayilov, 1997; Исмаилова, 1987; Киняпина, 1969; Киняпина, 1984; Süleymanov, 1997.

⁵⁰ Kurat, 2014: 366.

⁵¹ Uçarol, 2015: 324.

⁵² Kurat, 2014: 366.

⁵³ James Long 1875 yılında *Society of Arts* isimli bir dergide Rusya'nın Güneye doğru ilerlemekte amacının Hindistanı işgal etmek olduğunu yazdı. Aynı zamanda o Rusya'nın hedefinin 3 milyonluk Türkistan değil, 300 milyonluk Çin olduğunu yazdı. Dieter Heinzing isimli yazarsa Rusya'nın güneye doğru ilerlemesini ülkedeki krizleri ve sorunları kapatmak için atılan bir adım olarak değerlendirdi. Bkz. Çapraz, 2011: 51-78.

kuruldu⁵⁴ ve 1884'te Merv'in ele geçirilmesiyle Türkistan'ın işgali tamamlandı. Böylece, bu topraklar üzerinde çok uzun yıllar sürecek olan Rus yönetimi dönemi başlamış oldu.

Türkistan'daki hanlıkların Rus işgaline karşı direnememesinin nedeni birbirleriyle sürekli savaş halinde olmaları, modern Rus ordusuna karşı yeterli donanımına sahip olmamaları, yönetimleri altındaki halkın zalim hanların baskısı altında eğitimsiz ve korkak hale gelmiş olmalarıydı⁵⁵. Aynı zamanda Rusya İmparatorluğunun Türkistan topraklarına ilgi duymasının en önemli sebeplerinden biri de ekonomik etkendi. Rusya malları Avrupa'daki İngiliz ve Fransız mallarıyla rekabet edemediğinden yeni bir pazara ihtiyaçları vardı. Bu pazarı da Türkistan temin edecekti. Rusya'nın bu toprakları işgali için tüccarlar da yönetime baskıda bulundular. Aynı zamanda Amerika Birleşik Devletlerindeki iç savaş sonucu bölgeden pamuk alamayan Avrupa Türkistan'a doğru yöneldi. Bu da doğal olarak bölgenin önemini daha da artırdı⁵⁶.

Rusya İmparatorluğunun Doğu'daki zaferleri, imparatorluğun bu topraklarla yetinmeyerek daha da ileri gitmesine neden oldu. Kafkasya ve Orta Asya'yı ele geçiren Rusya, Uzak Doğu'ya da yayılmaya çalıştı. 1860 yılında Pasifik'te Vladivostok'u kurduktan sonra, Rusların bir sonraki planı Sibirya'yı daha fazla sömürmek ve doğal kaynaklarını daha verimli şekilde kullanmak için buraya kadar uzanacak olan bir demiryolu ağı kurmak oldu⁵⁷. Ruslar 1891 yılında bu hayalini gerçekleştirmek için "Sibirya Demir Yolu Hattını inşa etmeye başladı. Bu hat, Petersburg ile Vladivostok'u birleştirecek, diğer bir hat ise Mançurya üzerinden Port-Arthur'a gidecekti⁵⁸. Bu amaçla 1896 yılında Port Artur Çin'den kiralandı.

Ancak, tüm bu adımlar ve hayaller beklenildiği gibi ilerlemedi ve bu durum Rusya İmparatorluğunun iç siyasetini de olumsuz etkileyerek uçurumun kenarına doğru itti. Mançurya'nın işgal edilmesi, Rusya'yı bir dizi büyük devlet, özellikle Japonya ile karşı karşıya getirdi. Bu dönemde Japonya, Asya'da kendi imparatorluğunu kurmak için ilk adımlarını atmaya başlamıştı ve Rusların tüm bu hamleleri onları ciddi şekilde rahatsız ediyordu⁵⁹. Nihayetinde, Japonya'ya ile karşı karşıya gelen Rusya, 10 Şubat 1904'te ani gelişen bir Japon taarruzu ile sarsıldı. Ruslar karada ve denizde büyük bir yenilgiye uğradılar. 5 Eylül 1905'te, ABD aracılığıyla yapılan Portsmouth Barış Antlaşması, Rusya'nın Uzak Doğu'yu Japonya'ya

⁵⁴ Rusya Türkistan topraklarında Issık Gölü'nün batısından Ural Irmağı'na kadar uzanan bölgede Türkistan eyaleti oluşturdu. Bu eyalet "Orenburg Genel Valiliği"nin yönetimindeydi. 1867 yılında Kokand Hanlığı ve Buhara Emirliği dışında kalan bölgeler de işgal edildikten sonra "Türkistan Genel Valiliği" kuruldu. Sıderya, Semerkant, Yedi Su eyaletleri bu valiliğe dahildi. Türkistan Genel Valiliği'nin yönetimi için 2 Haziran 1886 yılında 331 maddelik ilk ve ayrıntılı bir nizamname kabul edildi. Bkz. Doğan, 2017: 43-58.

⁵⁵ Kurat, 2014: 372.

⁵⁶ Çapraz, 2011: 51-78.

⁵⁷ Engel ve Martin, 2020: 102.

⁵⁸ Kurat, 2014: 383.

⁵⁹ Геллер, 1997: 146.

bırakmaya razı olduğu anlamına geliyordu. Bu durum Rusya'nın Uzakdoğu ve Güney Asya'daki genişlemelerini durdurarak tekrar Balkanlar ve Türk boğazlarına⁶⁰ yönelmesine sebep oldu, ancak aslında bir imparatorluk olarak son yıllarını yaşamaktaydı. Bu büyük dış politika yenilgisi, Rus İmparatorluğunun iç politikasını da derinden etkiledi ve Rus devrimini daha da şiddetli bir şekilde tetikleyen olaylara sebep oldu.

Dolayısıyla Rusya İmparatorluğunun dış politikada genişlemek için attığı adımlar, onu yavaş yavaş yıkılmanın eşiğine getirdiğini söylemek mümkündür.

Bu noktada Rusya İmparatorluğunun 19. Yüzyıl tarihinde önemli bir yere sahip olan Panslavizm hareketinden bahsetmek gerekir. En önemli gayeleri dünyadaki Slav kökenli halkları Rusya'nın yönetimi altında birleştirerek daha da güçlenmek, Osmanlı İmparatorluğunun başkenti İstanbul'u işgal etmek olan bu hareket II Aleksandr zamanında daha da genişlendi. 19. Yüzyılın 60'lı yıllarından başlayarak siyasi bir şekil almaya başlayan bu hareket tabir olarak 1826 yılında Slovak yazarı Herkel tarafından kullanılmış, siyasi çevrelerde 1870 yıllarda yayılmıştır.⁶¹ Özellikle 1789 ve 1846 ihtilalleri Avrupadaki milletler arasında milletçilik akımlarının doğmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla, bundan etkilenen Balkan halkları- Hırvatlar, Sırp, Bulgarlar dil, kültür ve sanat gibi unsurları daha çok önemsemişler⁶².

Tarihçiler, 20. yüzyılın başlarını Rusya tarihi için belirsizlik, kriz ve fırsatlarla dolu bir dönem olarak görürler. 1905 Devrimi ise Rusya'nın iç politikasını derinden etkileyen ciddi bir dönüm noktası olarak kabul edilir⁶³.

Rusya İmparatorluğunda halkın meşruti yönetim taleplerine yanıt vermek için atılan ilk adım, Napolyon ordusuyla savaşırken Avrupa'daki yönetim sistemlerine hayran kalan Rus askerleri tarafından 1825 yılında gerçekleştirilen "Dekabristler" isyanıydı. Bunun yanı sıra, 1905 devrimi de halkın demokratik taleplerini dile getirdiği önemli bir dönüm noktasıydı⁶⁴.

20. yüzyılın ikinci yarısı Rusya İmparatorluğunda bir dizi reform dönemidir. I. Nikolay'ın ardından tahta geçen II. Aleksandr, kurtuluş yolunun reformlarda olduğunu anlamıştı. Vernadski'ye göre, II. Aleksandr döneminde yüksek bir noktaya çıkan bu reformlar, aslında zayıflamış bir ülkeyi kalkındırmak için atılan adımlardı⁶⁵. Walicki'ye göre, bu reformlar II. Aleksandr'ın sistemi zarara uğratmadan vermek zorunda olduğu küçük ödünlerdi⁶⁶. Rusya,

⁶⁰ Uçarol, 2015: 344.

⁶¹ Kohn, 2007: 11.

⁶² Ketenci, 2018: 345-352.

⁶³ Riasanovsky ve Steinberg, 2016: 419.

⁶⁴ Kırimer, 1997: 45.

⁶⁵ Vernadski, 2015: 272.

⁶⁶ Walicki, 2013: 288.

reformlarla ileri götürölmek istendi ancak aslında bu adımlar, devrimci hareketin güçlenmesine ve imparatorluğun içten çökmesine yol açtı.

En önemli reformlardan biri, 1861 yılında serfliğin kaldırılmasıydı. Köylüler, devlete borçlansalar ve bazı zorluklarla karşılaşsalar da kendi topraklarını işletmeye başlayarak nispeten başarılı oldular⁶⁷. Bu reform aslında gelecekte işçi sınıfında ciddi bir işsizliğin oluşmasının da temelini atmıştır. Çünkü köylüler yine topraksız kalmış, hatta ellerindeki küçük toprakları ile kaybetmişlerdir. Hükümet, eski serf sahiplerine ödeyeceği tazminatı karşılamak için köylülere kredi vermiş ve onları kendine bağımlı hale getirmiştir⁶⁸. Ancak özgürleşmelerine rağmen, birçok köylü topraksız veya az topraklı kalarak verimsiz koşullarda çalışmak zorunda kaldı. Bu durum, gelecekte büyük bir işsiz işçi sınıfının oluşmasına neden oldu. Hükümet, eski serf sahiplerine tazminat ödemek için köylülere kredi vererek onları bağımlı hale getirdi. Topraksız kalan köylülerin birçoğu büyük sanayi şehirlerine taşındı ve orada işçilik yapmaya başladı⁶⁹. Bu durum aynı zamanda, Rusya’da Şubat Devrimi ve ondan önceki diğer devrimlerin önemli bir bileşeni olan işçi sınıfının ortaya çıkmasına yol açtı.

Serfliğin kaldırılmasından sonra, yerel yönetim sisteminin temelini atan Zemstvo Reformu, eşitlik ve adalet ilkelerinin uygulanmasına katkı sağlayarak Rusya’nın Avrupa ülkeleriyle kıyaslanabilecek bir seviyeye ulaşmasına olanak tanıdı. Ayrıca, bunu Adalet alanındaki reformu ve askerlik hizmetinin düzenlenmesine yönelik Askeri reformlar takip etti⁷⁰.

Halkın kontrolden çıkmasının önlenmesi amacıyla yapılan bu reformlar, paradoksal bir şekilde onların bilinçlenerek kendi hakları için mücadele etmesine yol açtı. Bu reformlar ve dış politikadaki başarısızlıklar, iç politikada birçok yeni gelişmeyi doğurdu.

Bu dönemin en olumlu yönlerinden biri entellektüellerin daha etkili hale gelerek toplumun fikirlerini yönlendirme gücünü kazanmasıydı. I. Nikolay dönemindeki kısıtlamalar, bilim insanlarına ve üniversitelere getirilen yasaklar ve bölümlerin kapatılması gibi olaylar sonrasında II. Aleksandr’ın reformları, aydınlar arasında umut yaratmıştı. Ancak zamanla, olayları tam olarak anlayan demokratik çevreler hayal kırıklığına uğradı ve devrimci düşünceler daha geniş şekilde yayılmaya başladı. Kısacası, şimdi radikal demokratlar ve liberaller olarak adlandırılan iki siyasi akım temsilcileri farklı tandanstan gelmelerine ve hedeflerine ulaşmak için attıkları adımların farklı olmasına rağmen, ortak bir amaç etrafında toplandılar. Her iki akımın taraftarları kapitalist düzeni temsil ediyorlardı. Demokratlar, küçük memurların, rahiplerin, yoksullaşmış köy zenginlerinin çocuklarından oluşan ve hayatlarını zorluklarla

⁶⁷ Uçarol, 2015: 274.

⁶⁸ Walicki, 2013: 288.

⁶⁹ Saygılı, 2016: 26.

⁷⁰ Геллер, 1997: 276.

kazanmak zorunda olan farklı sınıflardan gelen insanlardan oluşuyordu ve bu zümreler 1860'larda aydınlanmanın temelini attılar⁷¹. II. Aleksandr'ın reformları, daha öncekilerden farklı eğilimlerin ortaya çıkmasına olanak sağlamıştı. Bu dönemde, 1868-1870'lerde Rusya'da "Halkçılık" akımı olarak tanımlanan Popülizm yayılmaya başladı. Populizm terimi, aslında Herzen ve Çernişevski gibi düşünürlerden 20. yüzyıldaki "Sosyal Devrimcilere" kadar uzanan ve zamanla farklılaşan bir akımı ifade eder. Kısa bir tanımlamayla Populizm, Rusya'da köylülerin ve küçük üreticilerin çıkarlarını dile getiren demokratik bir ideolojydi. Popülistler, Rusya'nın kapitalist gelişme aşamasını atlayabileceğini savunmakta ve hem reformcu hem de devrimci kanatlara mensup olabilirlerdi⁷². Bunlar, Sosyal Devrimciler, daha sonra başka bir parti olan Sosyal-Revolüsyoner Partisi'ni 1902'de kurarak kısaca S.R. olarak anılmaya başlandı. Talepleri daha liberal bir yönetim kurulması ve toprağın köylüler arasında dağıtılmasıydı.⁷³

19. yüzyılın sonlarında artan huzursuzluğa karşı öncülük edenler liberal düşünceye sahip kişilerdi. Liberalizm, reform talep eden orta sınıflar arasında geniş bir şekilde yayıldı. Toprak sahipleri ve eğitimli kesimler arasında da liberal düşünceler yaygındı. 1903 yılında liberaller, "Özgürlük" adında bir yayın organı olan "Özgürlük Birliği"ni kurdu. 1905 yılında ise Pavel Milyukov'un liderliğinde "Kadet" adlı Anayasal Demokratik Parti kuruldu⁷⁴. Liberaller, meşrutiyet yanlıları, cumhuriyetçiler, ılımlı reformcular ve radikal demokratlar gibi gruplara ayrılmışlardı. Bu gruplar, hukuk devleti ilkeleri, temel sosyal haklar, seçilmiş parlamento, yerel özyönetim, kamu eğitimi ve ılımlı toprak reformu talep ediyorlardı⁷⁵. Aslında onların demokratik taleplerine sosyalistler de katılıyorlardı.

Soyalizm veya Marksizm denilen akım Rusya'da 1872 yılında Karl Marks'ın "Kapital" adlı eserinin Rusçaya çevrilmesinden sonra yayılmaya başlamıştır⁷⁶. Marksistler Liberallerden etkilendiği gibi, Populistler de Marksizmden etkilenerek, Rusya'nın kapitalizmi atlatması gerektiğine inanmaya başladılar. Onlar Marks'ı *"daha çok bir ekonomist ve kapitalist sömürünün düzeneğini ortaya koyduğu için hayran kaldıkları artı değer kuramının sahibi olarak görüyorlardı."*⁷⁷

Rusya'da Sosyal-Demokratların sayısı 1880'lerden itibaren artmaya başladı ve Rus entelektüel sınıfının üyesi Georgi Plekhanov, 1883 yılında Rusya Sosyal-Demokrat Partisi'ni

⁷¹ Walicki, 2013: 290.

⁷² Walicki, 2013: 341.

⁷³ Kurat, 2014: 388.

⁷⁴ Acar, 2008: 79-98.

⁷⁵ Riasanovsky ve Steinberg, 2016: 420.

⁷⁶ Kurat, 2014: 385.

⁷⁷ Walicki, 2013: 599.

kurdu. Plekhanov, önceleri Popülizm akımına mensup olsa da, sonrasında ideolojik olarak evrim geçirdi⁷⁸. 1903 yılında Sosyal-Demokrat Partisi, Martov ve Lenin'in fikirlerinin karşılaşması sonucunda Bolşevikler ve Menşevikler olmak üzere iki gruba ayrıldı. Lenin, Bolşevikleri önderliğinde daha radikal bir siyasi hareket olarak örgütledi.

Belirtmek gerekir ki, Anayasal Demokratik Parti üyeleri daha çok profesyonel ve eğitilmiş kesimlerden oluşurken, Sosyal Demokratların takipçileri işçi sınıfından, Sosyal Devrimcilerin takipçileri ise köylülerden oluşmaktaydı.

Yukarıda bahsedilen hareketler ve partiler, farklı mücadele yöntemleri kullanmalarına rağmen, yönetime karşı savaşmalarının nedenleri aynıydı. İmparatorluğun iç ve dış politikadaki başarısızlıkları, uzun süredir örtülü kalmış duyguların 20. yüzyılın başlarında patlak vermesine neden oldu. Ardı ardına gelen isyanlar kısa sürede imparatorluğun merkezinden taşrasına kadar yayıldı. Bu ayaklanmalara yol açan olaylardan biri de 19. yüzyılın 90'lı yıllarında yaşanan kıtlıktı. Köylülerin durumu giderek kötüleşirken, bu durumdan faydalanan entelijansiya sınıfı daha aktif bir şekilde harekete geçti⁷⁹.

Bu yıllarda üniversiteler, teknik ve bilim cemiyetleri de işçiler arasında faaliyet göstererek örgütlerin büyümesine katkıda bulundu. 1898 yılından itibaren öğrenciler tarafından protestolar düzenleniyor ve halk arasındaki genel huzursuzluk artıyordu⁸⁰. Sosyalistlerin etkisinde kalan işçiler, protesto eylemlerine en çok katılanlar arasındaydı. İşçiler, iş yerlerinde grevler düzenleyerek çalışmayı durduruyorlardı. Ancak bu grevler, iş yerlerinin ve iş sahiplerinin iflasına neden oluyordu.

1905 yılı, grevlerin en yüksek seviyeye ulaştığı bir yıl olarak değerlendirilebilir. “Kanlı Pazar” olarak tarihe geçen olayda, suçsuz insanların öldürülmesi, protestoların genişlemesine neden oldu. Bu olaya kadar, Çar’a olumlu yaklaşan ve onun yanında olan işçiler bile akabinde karşı duruş sergilediler. Kısacası, “*Kanlı Pazar’a kadar Çar’a sadık olan birçok işçi ve Çar arasındaki bağ kopmuş oluyordu*”.⁸¹

Mart ayında Çar’ın bir “Danışma Meclisi” kuracağını açıklaması önce umut yaratmıştı ancak daha sonra bu sözünü tutmaması halk arasında büyük bir hayal kırıklığına yol açtı. İşçi ve öğrenci grevleri yaygınlaşırken, köylü isyanları ise hızla tüm ülkeyi sarıyordu. Potemkin Zırhlısı İsyanı diğer işyerlerindeki hareketleri ateşledi. Bu isyanların yanı sıra imparatorluğun uç bölgelerinde de milliyetçi hareketler yaygınlaşıyordu⁸². Ekim 1905’te, grevlerin en yüksek noktasına ulaşıldı. Bu hızlı yayılan grevlerin aslında kimse tarafından önceden planlanmadığı

⁷⁸ Walicki, 2013: 603.

⁷⁹ Evtuhov ve Stites, 2020: 206.

⁸⁰ Acar, 2008: 79-98.

⁸¹ Riasanovsky ve Steinberg, 2016: 422.

⁸² Riasanovsky ve Steinberg, 2016: 423.

bilinmekteydi. İşçi sınıfının liderliğinde, orta sınıfın da destek verdiği bu grevlerin amacı, Çar'dan tavizler koparmaktı⁸³.

Sonunda hükümetin başka çaresi kalmayınca boyun eğmek zorunda kaldı. 17 Ekim'de, Çar, Witte'nin danışmanlığıyla Ekim Manifestosu 'nu yayımlandı. Bu manifestoyla imparatorluk meşrutiyete dönüştürülerek, yeni bir düzen getirildi⁸⁴.

Manifesto grev ve itiraz özgürlüğü gibi haklar sağlasa da, bu haklar polis kontrolü altındaydı ve her an kısıtlanabilirdi. Benzer şekilde, basın özgürlüğü de sıkı bir şekilde izleniyor ve izin verilen sınırları aşarsa para cezaları veya hatta kapatma cezaları ile karşılaşılabilirdi⁸⁵.

30 Ekim Manifestosu, birtakım özgürlüklerin vaat edilmesine rağmen Çar, hâlâ büyük bir otokratik güce sahipti. İmparator, yürütme işlevi, silahlı kuvvetlerin komutası, dış politika, tahta çıkış sırası, imparatorluk sarayı ve toprakları gibi birçok yetkiyi elinde tutmayı başardı. Ayrıca, Çar Yasama Meclisi'ni dağıtma hakkına da sahipti. Bunun yanı sıra, Çar'ın onaylamadığı hiçbir kanun kabul edilmeyecekti. I. Aleksandr tarafından kurulan Devlet Konseyi, Yasama Meclisi ile aynı yetkilere sahip bir üst kurul olarak görevlendirilmişti⁸⁶.

Ekim Manifestosu'nun ardından toplanan Dumalar, Çar'ın yetkileri karşısında etkili bir güce sahip değildi. I. Duma, Mayıs-Haziran 1906 tarihleri arasında faaliyet gösterdi, ancak Çar tarafından kapatıldı. Bunun nedeni, "Kadetler" ve "İş Grubu" tarafından sunulan "Arazi Islahat Projesi"nin Çar ve hükümet tarafından kabul edilmemesiydi. Bu reform ile büyük çiftliklerin köylüler arasında bölüşülmesi planlanmıştı⁸⁷.

Şubat-Haziran 1907 tarihleri arasında faaliyette olan II. Duma da benzer bir kaderi paylaştı ve Başbakan Stolpin tarafından feshedildi. Sonraki Duma toplantıları da giderek daha sınırlı hale getirilerek anti demokratikleşti.

Sonuç olarak, 1905 yılı Ekim Devrimi kısa sürede küçük sonuçlar vermiş gibi görünse de aslında 1917 yılı Bolşevik ihtilali ve Rusya İmparatorluğunun dağılması yolunda büyük bir adım olmuştur.

Bahs edilen dönemde ülkenin siyasi durumu ekonomik durumunu sıkı bir şekilde etkiledi. Kırım savaşı Rusya İmparatorluğuna birçok açıdan ağır darbeler indirdi. Öncelikle, savaş sonrası uluslararası arenada Rusya'nın prestiji düşmeye başladı. İç durumu da giderek kötüleşerek büyük bir mali krize girdi. 1857 yılında hazinenin açığı 75 milyon rubleyi aşmış

⁸³ Ascher, 2020: 181.

⁸⁴ Penah, Shakirov, 2020: 423.

⁸⁵ Riasanovsky ve Steinberg, 2016: 425.

⁸⁶ Riasanovsky ve Steinberg, 2016: 424.

⁸⁷ Kurat, 2014: 412.

durumdaydı⁸⁸. Buna paralel olarak ekonomik açıdan geri kalan Rusya İmparatorluğundan farklı olarak İngiltere ve Almanya gibi Avrupa devletleri sanayi alanında hızlı bir yükselişe adım attılar. Rusya yönetimi, bu durumda ülkenin ekonomik gelişimini hızlandırmak için faaliyete geçti. İlk adım, ekonomik büyümeyi engelleyen serfliğin kaldırılmasıydı⁸⁹. 1861 yılında serfliğin ilgasının gerçekleşmesine rağmen ekonomik hayatta beklenen canlanma elde edilemedi. Rusya İmparatorluğu açıkça bir tarım ülkesiydi ve halkın %75'i köylerde yaşıyor ve tarımla uğraşıyordu. Serfliğin kaldırılmasıyla birlikte durumun daha da iyileşmesi bekleniyordu, ancak köylülerin borçlanma sorunları ve hakları olan topraklara sahip olamamaları nedeniyle toprak meselesi, Rusya'nın ekonomik kalkınması için en önemli sorunlardan biri olarak devam etti⁹⁰.

Aslında Rusya'da sanayinin gelişimi için ilk olanaklar I. Petro döneminde sunulmuştu. Daha sonraki dönemlerde de bu atılımlar selefleri tarafından devam ettirildi⁹¹. Aslına bakılırsa Rusya'nın coğrafi pozisyonu, sahip olduğu sömürgelerin zenginliği de onun ekonomisinin gelişmesi için ciddi bir fırsat oluştuyordu. Kafkasya'nın zengin petrol yatakları, Ukrayna ve Polonya'nın kömür madenleri, metalleri ve hububat tarlaları, Urallardaki demir cevherleri, Orta Asya'nın pamuğu, Sibiry'a'nın zengin altın, elmas yatakları ve kürkü bu zenginlikler arasındaydı⁹².

Rusya'nın metal kaynakları bile ülkenin ekonomik kalkınmasının başlangıç noktalarından biriydi. Demiryolları, ekonominin gelişmesi için en önemli şartlardan biri olduğundan, Rusya İmparatorluğunda 1830'larda ciddi projeler inşa edilmeye başlandı ve kısa bir sürede demir yolu hatları ülkeyi örümcek ağı gibi sarmaya başladı⁹³. 1895 ve 1905 yılları arasında demir yollarının uzunluğu iki katına çıktı. 1891-1903 yılları arasında yapılan eklemeler, Baykal Gölü arasındaki sonraki yıllar içinde yapılacak olan kısım hariç olmak üzere devasa Trans-Sibiry'a Hattı'nın tamamlanmasını da kapsıyordu⁹⁴.

19. yüzyılda demiryollarının büyümesinin nedeni ve destekçisi Maliye Bakanı Witte idi. Witte, ekonominin canlanması ve dış politikanın ilerlemesi için demiryollarını çok önemli bir araç olarak görüyordu ve bu alana büyük bir enerji ve yetenek harcadı⁹⁵.

1890'lı yıllarda Rusya'da büyük bir ekonomik yükseliş yaşandı. Ağır sanayi, önce dokuma sanayisine ve diğer hafif sanayilere yetişmeye başladı. Metal teknolojisi yeni bir

⁸⁸ Ascher, 2020: 147.

⁸⁹ Engel ve Martin, 2020: 95.

⁹⁰ Kurat, 2014: 394.

⁹¹ Evtuhov ve Stites, 2020: 174.

⁹² Evtuhov ve Stites, 2020: 175.

⁹³ Kurat, 2014: 353.

⁹⁴ Федоров, 2015: 180-184.

⁹⁵ Riasanovsky ve Steinberg, 2016: 413.

döneme girdi ve yabancı şirketler ülkeye sermaye akıtmaya başladı. Alman Siemens-Halske gibi Avrupa ve Amerikan şirketleri ülkeye geldi. Nobel, Kafkasya'daki petrol alanlarını alarak işletmeye başladı. Moskova'daki tekstil sahasında zanaatkar üretimiyle ünlü merkezdeki sanayi bölgesinde el emeği sanayiye dönüştü. İvanov gibi merkezler, Türkistan ve diğer bölgelerden ithal ettikleri pamuktan giysiler üreterek dışarıya sattılar⁹⁶.

Bütün bunların etkisiyle Rusya'da bu dönemde iç ve dış ticaret de gelişmeye başladı. Özellikle de iç ticaret ekonominin önemli bir bölümünü oluşturdu. Tatar tüccarlar bu dönemde hususi bir ün kazandılar. Onlar Orta Asya ve Türkiye'den baharatlar, Sibiry'a'dan kürk, Astrahan'dan tuzlu balık, Rusya ormanlarından odun ve balık getirerek satıyorlardı⁹⁷. Rusya'da ticaretin zirvesini Nijni Novgorod'da yapılan "Tüm Rusya Ticaret Fuarı" oluşturuyordu. Nijni Novgorod bulunduğu coğrafi konum açısından birçok kültürün ve akımın kesiştiği bir yerde kavşak noktasında konumlanmıştı⁹⁸.

Bu dönemde, sanayinin gelişimi bankacılık sektörünün de gelişimine yol açtı. O dönemde faaliyet gösteren sekiz banka, Rus kapitalinin %55,7'sine sahipti. Çoğu Avrupa bankalarına bağlı olan Rus bankaları arasında Fransız sermayesi de geniş bir faaliyet sahası buldu. Fransızlar 1901'de "Kuzey Bankası" adıyla bir banka açtılar ve kısa sürede diğer Avrupa bankaları da ülkeye girmeye başladı. Rus hükümeti büyük ölçüde Avrupa, özellikle Fransız bankalarından borç alarak 1903'te dış borcu 3 milyar altın rubleye yükseltti⁹⁹.

Görüldüğü üzere 20. yüzyılın başlarında Rusya İmparatorluğu ekonomik olarak ne kadar gelişse de, hâlâ ciddi mali sıkıntılar içerisindeydi. Borçlanma ve bunun yanında ülkedeki siyasi gelişmeler ekonomiyi derinden etkileyen başlıca sebeplerdi.

1.2. Reformlar Döneminde Rusya Türkleri

Rusya yukarıda belirtildiği üzere özellikle 19. Yüzyılın ikinci yarısından sonra büyük reformlar dönemine girdi. Bu dönemde devlet teşkilatında, Sosyoekonomik alanda, maliyede, adli sahada, eğitimde ve birçok diğer alanda yapılan kapsamlı reformlar nedeniyle önemli bir değişim sürecine de girmiş oldu. Kapitalizmin de bu dönemde artık Rusya'da iyice yerleştiği ve İmparatorluğun sosyo-ekonomik yapısında önemli bir değişime neden olduğunu söyleyebiliriz. İşte Rusya İmparatorluğundaki bu değişim ve dönüşüm süreci İmparatorluk içinde yaşayan Gayr-i Rus halkları da derinden etkiledi. Tabii ki bu çerçevede Rusya Türkleri de yaşadıkları bölgelere göre bu değişimden farklı oranlarda etkilendiler.

⁹⁶ Evtuhov ve Stites, 2020: 177.

⁹⁷ Федоров, 2015: 180-184.

⁹⁸ Evtuhov ve Stites, 2020: 183

⁹⁹ Kurat, 2014: 394.

Rusya'daki bu değişimin Rusya Türkleri üzerindeki etkileri bahsine geçmeden evvel öncelikle “Türk kimliği” üzerinde kısaca durmak yerinde olacaktır. Zira ele aldığımız konu itibariyle İmparatorluktaki bu reformların Rusya Türkleri üzerinde yarattığı sosyoekonomik değişimlerin onların düşünce dünyalarına ve daha doğrusu “milli kimlik” üzerindeki etkileri odak noktamızı oluşturmaktadır.

Öncelikle kimlik meselesine bakmamız gerekir. Kimlik, kişilerin farklı gruplarla olan ilişkilerini ve bu gruplara dönük olarak yerine yetirmesi gereken görevleri, hak ve bağlılık derecesini tayin eden olgudur. Bireylerin ve toplumların gelişmelerini, varlıklarını sürdürmelerini ve savunmalarını sağlayan olgu bu hak ve bağlılıklar olduğu için, kimlikler bu topluluklar içindeki kişiler arasında bir beraberlik ve dayanışma duygusu yaratır¹⁰⁰. Rusya Türkleri de 20. Yüzyılın başlarına geldiklerinde artık kendi kimliklerinin farkına vararak bu konuda imkanlarının yeteceği kadar araştırmalar yapmaya ve bunu halk arasında yaymaya başladılar. Bu konuda aydınların en çok şikayet ettiği mesele halkın kendi kökeninden, kimliğinden habersiz halde yaşamalarıydı.

Öncelikle Tatar kelimesi nereden gelmektedir? Tatar kelimesi Türk kavimlerini bölmek, birbirlerinden ayırmak için İdil-Ural çevresinde yaşayan Türklere verilen bir addır. Fakat Gökalp'a göre ne Çengiz, ne de Timur Tatarları sevmezdi. Yani Tatarlar ne Türk, ne de Moğoldurlar¹⁰¹.

Ali bey Hüseyinzade Türklerin kendilerinin tanımadığını, bazılarının kendi köklerinden haberleri olmadığını söylemekteydi. O, Avrupa'da Radloff gibi bilginlerin olmasına, Avrupa ülkelerinde Türklerle ilgili gelişmiş araştırmalar yapılmasına rağmen Türklerin bunlardan habersiz olduğunu belirtmektedir. Türklerin köklerine inmek, onların kim olduğunu, kökenlerini araştırmak için üniversite bölümleri, dernekler açılmalı, Türk arkeolojisi araştırılmalıdır demektedir¹⁰².

Türkler kimdir meselesi araştırılırken Yusuf Akçura'nın verdiği tarif şu şekildedir:

*“Türkler dediğimiz zaman etnografya, filologya ve tarih müntesiplerinin bazen “Türk-Tatar, bazen “Türk-Tatar-Moğol” diye yad ettikleri bir ırktan gelme, adetleri, dilleri birbirlerine yakın, tarihi hayatları birbirlerine karışmış olan kavim ve kabilelerin mecmuunu murad ediyoruz. Bu cihetle İranlı ve Avrupalı bazı muharrirlerin ve onlara uyarak bazı Osmanlı muharrirlerinin Tatar dedikleri Kazanlılar, Azerbaycanlılar, Kırgızlar, Yakutlar da “Türkler” tabirinin içinde demektir.”*¹⁰³.

¹⁰⁰ Karpat, 1995: 23.

¹⁰¹ Gökalp, 1976: 75.

¹⁰² Ülken, 2017: 389.

¹⁰³ Akçura, 2016: 15.

Mirza Bala Mehmetzade “Bolşevizm ve Türkçülük” isimli yazısında Türkleri sayıları 60 milyonu bulan, Avrupa büyüklüğündeki arazisinde Ural demiri, Türkistan pamuğu, Bakü petrolüne sahip bir topluluk gibi değerlendiriyor¹⁰⁴.

Ziya Gökalp’a göre ise Türk olmak için aynı ırktan olup, aynı kanı taşımak, Türk olarak doğmak yetmiyor. Bunun için Türk harsında yetişmek, Türklüğe samimi olarak bağlı kalmak, kendini içten olarak Türk hissetmek gerekir. Türk olmak için Türk harsını içinde taşıyarak Türk mefkuresi için çalışmak önemlidir. Aynı zamanda bu fertler Türk olduklarından dolayı hiçbir şüpheye düşmemelilerdir¹⁰⁵.

Ziya Gökalp bir milletin ayakta durması içi onda milliyet mefkure hissinin mevcut olması gerektiğini vurgulamıştır. Osmanlı devletini kuran Türklerde bu diğer halklara göre daha sonra ortaya çıktı. Sebep bir mefkure için mevcudiyeti tehlikeye düşürmek korkusuydu. Bu sebepten de Türk mütefekkirleri “Türklük yok, Osmanlılık var” diyorlardı¹⁰⁶. Türkler Osmanlı Türkleri, Kazan Türkleri, Kafkasya Türkleri, Özbekler, Kazaklar, Türkmenler ve s. gruplara bölünmektedirler. Ziya Gökalp’a göre birbirlerinden uzak olmaları onlar dillerinin de ayrılmasını hızlandıracaktır. Kendi edebiyatlarının oluşması bunu daha da hızlandıracaktır. Birbirlerinden habersiz olmaların rağmen Türkler aynı dini kabul etmişlerdir. Fakat aynı dinde olmalarına rağmen bu dinin farklı kollarını sahiplenmişler. Türklerin birbirlerinden uzak topraklarda ve göçebe durumunda yaşamalarına rağmen büyük Türk fatihleri ve devletleri Türkleri birbirlerine birleştirerek bağın kırılmasını engellemiştir. Bugün Osmanlıca eserlerin Kırırnda, Kazan’da, Kafkasya’da, Sibiry’a da anlaşarak okunması bunun bir sonucudur¹⁰⁷.

Gökalp’a göre Türkçülüğün gelişmesinde birkaç önemli manina vardır. Türklerin sıkılaşması, birlik olması için onlarda milliyet fikri güçlü olmalıdır. Fakat Sosyalizm buna bir engeldir. Türkler arasında büyük bir umutsuzluk mevcuttur ve üçüncü etken eğitimsizliktir. Fakat Türkler arasında ayrımcılık her zaman yapılmaya çalışılmıştır. Bazı Türkler Avrupa’nın, bazıları Rusların etkisinde kalmıştır¹⁰⁸. Aynı eleştiriye Ahmet Ağaoğlu’nun yazılarında da karşılaşıyoruz. Ağaoğlu, Türkleri kavmiyyet duygusunun az olmasıyla suçlamış ve bu özelliğın onların zayıf tarafı olarak değerlendirmiştir:

“Bunlar nereye varmışlarsa oralı olmuşlardır, oranın ruhu ile ruhlanmışlardır, rengi ile renklenmişlerdir. İstanbul’da Bizans adatını almışlar, Asya’nın garbında arablaşmışlar,

¹⁰⁴ Mirza-Bala, 1925: 2.

¹⁰⁵ Bars, 2017: 38-51.

¹⁰⁶ Gökalp, 1976: 3.

¹⁰⁷ Gökalp, 1976: 73.

¹⁰⁸ Gökalp, 1976: 75.

*vüistasında Farsileşmişler, Hindustan'da da Hindleşmişler Ve Türkistan-ı şarkide Çinileşmişlerdir!”*¹⁰⁹

Aslında Ruslarla da benzer sorunlar yaşanıldı. Türkler her ne kadar kendi varlıklarını korusalar da, bir süre sonra eğitimin, hayatın Rus dilinde olması onlara da etkisini gösterdi. Ve Rus diline olan bağlılık aydın sınıfı arasında gazetelerde, eserlerde en çok tartışılan konulardan oldu. Tez'in İkinci Bölümünde bu mesele geniş şekilde ele alınmıştır.

Doğu Slav halklarının bir kolu olarak 3. ve 9. yüzyıllar arasında ortaya Rus Devleti, 19. yüzyıla gelindiğinde, yüzden fazla etnik grubu kendi yönetimi altında birleştirerek büyük bir imparatorluk haline geldi. Toprakları, Karadeniz ve Baltık Denizi'nden Pasifik Okyanusu'na kadar uzanıyordu ve bu sebeple buradaki halklar da farklı dillere, dinlere ve kültürlere sahipti.

Rusya'nın Türk halklarını yönetimi altına alma süreci, aslında birçok çatışma ve mücadeleyle doludur. Kırım, Kafkasya, İdil-Ural ve Sibiry gibi bölgelerde yaşayan Türkler, Rusya'nın genişleyen imparatorluğu içinde yer almışlardır. Bu süreçte, Rusya'nın Türklerle aynı coğrafyayı ve tarihi paylaşması kaçınılmaz bir hal almıştır.

Türk-Tatar adıyla bilinen Türk halkları, Rus İmparatorluğunda önemli bir konuma sahipti ve etnografik olarak birkaç gruba ayrılıyordu. Alektorov'un 1902 tarihli “Rusya'nın İnorodtsı (Gayr-i Ruslar)” adlı kitabında Türkler; Tatarlar, Nogaylar, Türkler, Fin-Tatarlar, Kırgızlar, Sartlar ve Tacikler, Türkistan eyaletinin göçebe halkları ve Yakutlar şeklinde sınıflandırdı¹¹⁰.

Rusya İmparatorluğunun bir parçası haline getirilen Türk halkları, birçok açıdan esaret altında kaldılar. Hem siyasi, ekonomik, dini hem de milli açıdan sömürüldüler. Ruslar tarafından “Gayri-Rus” ve “Gayri-Hristiyan” olarak adlandırılan bu halklar, diğer sömürge halklarından daha kötü durumda bulunuyordu. Genel olarak tarihe bakıldığında Türk kökenli halkların diğer haklar tarafından birçok hallerde eleştirildiğini ve sıcak yaklaşılmadığını görmekteyiz. Ali Bey Hüseyinzade 1926 yılındaki Türkoloji toplantısındaki “Garbin İki Dastanında Türk” isimli konuşmasında bunun bir sıra nedenlerini ortaya koymuştur. Öncelike, Türkler Müslümandırlar ve onları sevmemek için bu kafidir. Avrupalıların Türkleri sevmemesi için Atilla gibi bir sebep mevcuttur. Diğer sebep Türklerin Portegizlerin Doğu ile ticaretine Türklerin mani olmasıdır. Hindistan ile ticaret için Türkleri yenmek gerekir¹¹¹.

Yüzyıllar boyunca özgürlüklerini kaybeden bu halklar, devlet kurma fikirlerinden de uzak tutuldular. Birçok halk topraklarını kaybetti, Azerbaycan'ın kaybettiği topraklar bunun bir

¹⁰⁹ Gündoğdu, 2007: 125.

¹¹⁰ Alektorov, 1906: 2.

¹¹¹ Hüseyinzade, 1926: 75.

örneğidir. Bu durum, aynı zamanda diğer halklarla aralarında ihtilaflar yaratıp kötü ilişkiler kurulmasına neden olmuştur.

Ancak bilinmektedir ki, Rusya İmparatorluğunun tarihi Türk topraklarını ele geçirmesinin en önemli nedenlerinden biri ekonomik/kolonial amaçlı genişlemedir. Bu politika işgal sonrasında uygulanmaya başlanmıştır ve bu halkların gelişmesine ve güçlenmesine katkı sağlamıştır. Ticaret ve sanatın gelişmesiyle birlikte şehirlerin sayısı artmıştır. Para ve ölçü birimlerinin standartlaştırılması ticaretin ilerlemesine olanak tanımıştır. Sonuç olarak, Rusya'nın eyaletleri arasında sıkı kapitalist ilişkiler kurulmuş ve Türk halkları da Rusya pazarına ve böylece dünya ticaretine katılmıştır¹¹².

1.2.1. 19. Yüzyılın Ortaları ve 20. Yüzyılın Başlarında Rusya Türklerinin Nüfusu ve Sosyal Durumu

1.2.1.1. İdil-Ural Bölgesi Türklerinde Nüfus ve Sosyal Durum

Sanayi ve ticaretin İdil-Ural bölgesinde gelişmesi 19. yüzyıl boyunca nüfus artışına neden oldu.

1897 yılının nüfus sayımına göre Rusya İmparatorluğunda yaklaşık 2,2 ml. Tatar yaşıyordu. Eğer Kazan guberniyasında 675 bin Tatar yaşıyorsa, onların sayısı Ufa'da 184 bin, Samara'da 165 bin, Simbirsk'de 134 bin, Vyatsk'da 125 bin, Saratov'da 94 bin, Orenburg'da 93 bin, Astrahan'da 53 bin, Perm'de 46 bin, Nijegorodsk'da 41 bine varıyordu. 20. Yüzyılın başlarında onların sayı özellikle Rusya'nın Türk dilli topraklarında – Kuzey ve Doğu Kafkasya, Ural'da ve Orta Asya'da çoğaldı. Onların sayı özellikle kentlerde çokluk oluşturmuyordu. Petersburg'da 5 bin, Moskova'da da 4 bin Tatar yaşıyordu¹¹³.

19. yüzyılın 1860'lı yıllarında, Moskova, Petersburg, Odessa, Kiev ve Saratov gibi şehirlere göre Kazan şehri nüfusuna göre 6. sırada yer alıyordu. Bu dönemde bölgede soylular, tacirler, sosyal birlikler, işçi birlikleri, köylüler, ruhaniler ve askerler gibi farklı sınıflar yaşamaktaydı. Ayrıca, sayıları az olsa da serfler de mevcuttu ve 1858 verilerine göre nüfusun %5'ini oluşturmuyorlardı¹¹⁴.

Kazan, İdil boyunun merkez şehriydi. Bu şehir yüksek bir kültürel hayata sahipti. 19. yüzyılın ortalarında, Ruslar, Tatarlar, Çuvaşlar, Mariler ve Mordvalılar burada yaşıyordu. 1897 yılında da durum değişmedi ve şehirde 96.130 (74%) Rus, 28.520 (22%) Tatar, 500 (0,4%)

¹¹² Seyidzade, 1998: 5.

¹¹³ Амирханов, 1988: 30.

¹¹⁴ Академия Наук СССР Казанский филиал Институт Языка, Литературы и Истории им. Г. Ибрагимова, 1988: 198.

Çuvaş, 217 (0,2%) Mariler ve diğer halklardan (Lehler, Yahudiler, Almanlar) 4.591 kişi bulunuyordu. Kazan'da, Nijni Novgorod, Vyatsk, Perm, Simbirsk, Samara, Ufa, Moskova ve Petersburg'dan göç eden insanlar yaşıyordu. Nüfusun %66,6'sı (86582 kişi), sanayi-ticaret kurumları ve fabrikalarda çalışıyordu¹¹⁵.

Sanayinin gelişmesi şehirlerde birçok yeniliğin ortaya çıkmasına vesile oldu. 19. yüzyılın başlarında şehirler sıvı yağlı fenerlerle aydınlatılıyordu. 60'lı yıllarda ise kerosinle çalışan fenerler kullanılmaya başlandı. 1875 yılında atlı demiryolu, 1898 yılında ise elektrikli tramvay istasyonu kuruldu. 1891 yılında başlatılan demiryolu yapımı ise 1893 yılında Kazan'dan Sviyajskaya'ya 40 verstlik bir mesafeye ulaşmış oldu¹¹⁶.

Telekomünikasyon alanında da gelişmeler kaydedildi. 1866 yılında şehir postası, 1881 yılındaysa telefon istasyonu işe hizmete girdi¹¹⁷.

1.2.1.2 Kafkas Bölgesi Türklerinde Nüfus ve Sosyal Durum

Azerbaycan, Kafkasya bölgesinde yer alan ve oldukça çeşitli etnik grupların ve halkların bir arada yaşadığı bir ülkeydi. Türkler, Azerbaycan'ın en büyük etnik grubunu oluştururken, 1905 yılında yapılan bir nüfus sayımına göre Yelizavetpol guberniyasında nüfusun %62'sini Türkler, %32'sini Ermeniler, %2,1'ini Ruslar, %1,6'sını Kürtler, %0,6'sını Almanlar ve Lehler, %0,4'ünü Kafkasya Dağlıları, %0,2'sini Yahudiler ve %0,2'sini Kartveller oluşturuyordu. Bakü guberniyasında ise Türkler %70, %6,6 Ermeniler, %9,3 Ruslar, %2 Gürcüler, Talışlar, Yahudiler ve Almanlar ise %11,1'ni oluşturuyordu. Nüfusun önemli bir kısmı burada doğan yerli halklardan oluşuyordu ve 1905 yılında 2 milyon nüfusun 1726'sı yerli, 281'i ise sonradan göç edenlerden oluşuyordu. Bakü guberniyasında yaşayanların oranı ise nüfusun %85,7'sine denk geliyordu. Çeşitli etnik gruplar arasında zaman zaman gerilimler yaşansa da, tarihte bu bölgede farklı etnik gruplar barış içinde bir arada yaşamıştır¹¹⁸.

Azerbaycan'da sanayinin hızla gelişmesi nedeniyle nüfusun da buna paralel olarak arttığı görülmektedir. Bundan mütevellit 20. yüzyılın başlarında, nüfus daha hızlı bir şekilde artmaya başlamıştır. 1897 ile 1908 yılları arasındaki 12 yıllık dönemde, nüfus 2,263 kişi kadar arttı. Aynı zamanda, köy ve şehir nüfusu arasındaki fark hızla artmaya başladı. Köy nüfusu 1897-1908 yılları arasında %12 artarak 1,861'e, şehir nüfusu ise %60 artarak 401 bine yükseldi. Ancak, nüfusun %82,3'ünü hâlâ köylüler oluşturuyordu.

¹¹⁵ История Татарской АССР с Древнейших Времен до наших Дней, 1968: 121.

¹¹⁶ История Татарской АССР, 1980: 23

¹¹⁷ Академия Наук СССР Казанский филиал Институт Языка, Литературы и Истории им. Г. Ибрагимова, 1988: 214.

¹¹⁸ Гусейнов, 2001: 18.

19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında, Azerbaycan da diğer Rusya şehirleri gibi şehirleşme trendi gösterdi. Özellikle Bakü, hızlı bir sanayileşme sürecine girdi. Şeki ve Ordubad'da ipek fabrikaları, Gence'de pamuk fabrikası, Gedebe ve Galakent'te ise metal madenleri gelişmeye başladı¹¹⁹. Bu süreç, köy ve şehir nüfusu arasındaki farkı daha da arttırdı. Zaten köylülerin durumu zorlaşmıştı. 1870 yılında alınan köylü kararnamesiyle köylüler arasındaki sınıf farkı daha da arttı. Birçok küçük köylü toprağını kaybetti ve zenginleşen "Golçomak" köylü sınıfı ortaya çıktı. Köylülerin toprak kaybı üretimde azalmaya yol açtı ve bu da doğal olarak yoksulluğun ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu döngüsel sürecin sonucunda daha da fakirleşen köylüler, her şeylerini kaybederek para kazanmak için sanayileşmiş şehirlere göç etmek zorunda kaldılar¹²⁰.

Sanayileşme süreci, Azerbaycan'da köylülerin paralı işçilere dönüşmesine yol açtı ve golçomak adı verilen toprak sahipleri, burjuva sınıfı ve büyük tacirler gibi yeni zengin kesimlerin ortaya çıkmasına neden oldu. İşçilerin çoğunluğunu oluşturan 1900 yılında Bakü işçi sınıfının, %65,7'si Türklerden, %14,4'ü Ermenilerden, %5,4'ü Ruslardan ve %14,5'i diğer halklardan oluşuyordu. Burjuva sınıfında ise Azerbaycanlılar önde olmakla birlikte, Ermeni ve Rus kapitalistleri de yer almaktaydı. Tacirler ise giderek daha etkili hale geldi ve 20. yüzyılın başlarında Bakü ve Yelizavetpol guberniyasında 22 binden fazla tacir bulunuyordu. Bakü şehrindeki tacirler de çeşitli uluslardan oluşuyordu¹²¹.

1903 yılı hesaplamalarına göre 14,7 bin tacirden 7 bini Azerbaycanlı, 3,5 bini Ermeni, 2,4 bini Rus, 1,8 bini ise diğer halklardandı¹²². Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Şemsi Esedullayev, İsa Hacınski, Ağabala Guliyev, Ağa Musa Nağıyev, Murtuza Muxtarov gibi ünlü tacirler, o dönemin önde gelen iş adamları arasındaydı. Bunun yanı sıra, bu tacirlerin birçoğu hayır işleriyle de ilgileniyorlardı.

1.2.1.3. Türkistan Bölgesi Türklerinde Nüfus ve Sosyal Durum

Rusya'ya bağlı diğer Türk topraklarında olduğu gibi Orta Asya'da da kapitalizmin gelişmesi şehirlerin büyümesine ve köylerin azalmasına yol açtı. Topraklarını kaybeden köylüler, fabrikalarda işçi olarak çalışmak için şehirlere taşındı. 19. yüzyılın sonlarında, işçilerin %74,2'si Özbeklerden, %14,6'sı Taciklerden oluşuyordu¹²³.

Kapitalizmin gelişmesi ve demiryollarının inşası, Skobelev (Fergana), Kağan, Krasnovodsk ve Pişpek (Frunze) gibi yeni şehirlerin kurulmasına yol açtı. Aynı zamanda,

¹¹⁹ Сумбатзаде, 1955: 43-61.

¹²⁰ Сумбатзаде, 1955: 78.

¹²¹ Талыбова, 1994: 45.

¹²² Сумбатзаде, 1964: 43.

¹²³ Аминов ve Бабаходжаев, 1966: 56.

Daşkent, Samarkand, Buhara, Andijan ve Kokand gibi eski medeniyet merkezleri de ticari ve sanayi önemlerini daha da artırdı. Kokand, Fergana Vadisi'nde önemli bir ticaret ve sanayi merkezi haline geldi. Daşkent ise Orta Asya'nın siyasi, ekonomik ve kültürel merkezi haline geldi¹²⁴.

19. yüzyılın ikinci yarısında Petropavlovsk, Semipalatinsk, Ust-kamenegorsk, Aulie-Ata, Uralsk, Aktyubinsk gibi şehirlerin ticari ve iktisadi önemi arttı. Petropavlovsk'da nüfus 1900 yılında 21.750 kişiye yükseldi. Kuzey Kazakistan'ın ekonomik merkezi olan Pavlodar'da ise 1898 yılında nüfus 4.830 kişiden 7.620 kişiye çıktı. Nüfus, Ruslar ve Kazaklardan oluşuyordu¹²⁵.

1.2.1.4. Kırım Bölgesi Nüfus ve Sosyal Durum

1783 yılında Kırım Hanlığı Rusya İmparatorluğuna ilhak edildikten sonra nüfusun sosyal yapısı hızlı bir şekilde değişmeye başladı. Kırım'ın ekonomik ve ticari potansiyeli, coğrafi konumu onu Rus yönetimi için daha değerli bir duruma getirdi. Neticede Ruslar ilhaktan sonra iskan politikasını gerçekleştirmeye başladılar.

Resmi belge bulunmamasına rağmen ilhaktan önce Kırım nüfusunun 30000 ile 500000 kişi arasında olduğu tahmin ediliyor¹²⁶. İshakov'a göre 1917 yılına gelindiğindeyse Kırım Tatarları Kırım'daki nüfusun %26,8'ini oluştuyordu¹²⁷. Belirtmek gerekiyor ki, bölgede bu rakamlarla ilgili kesin belgelerin mevcut olmaması nedeniyle farklı rakamlarla karşılaşılmaktadır.

Kırım Türkleri'nin topraklarından bilinçli bir şekilde bir iskan politikası süreci zaman zaman devam etmiştir. Hakan Kırımlı, Osmanlı ve Rusya arasında oluşan her savaşın ya da savaş ihtimalinin yerel halkın üzerinde baskının çoğalması veya güvenlik bahanesiyle ahalinin ülkeden gönderilmesiyle sonuçlandığını belirtmektedir. Göçler 1812, 1828-1829 yıllarında, Kırım savaşı sonrası 1860-61 yıllarında büyük göçler olmuştu. Fakat 1874, 1890, 1902'de de göç dalgaları devam etmekteydi¹²⁸.

Rus hükümeti iskan ettirilen bu yerel halkın yerinediğer bölgelerden belli ayrıcalıklar sağlayarak yeni göçmenler yerleştirdi. Yunanlar, Bulgarlar, Ermeniler, Almanlar, özellikle de Ruslar ve Ukraynalılar Kırım'da yerleşmeye başladı. Bunun yanısıra eski tarihi Kırım yapılarını yıkararak yerine kiliseler veya Slav tarzı mimarlık örnekleri yaptılar¹²⁹.

¹²⁴ Аминов ve Бабаходжаев, 1966: 65.

¹²⁵ Бекмаханов, 1966 :126.

¹²⁶ Kırımlı, 2010: 11.

¹²⁷ Исхаков: 2004, 111.

¹²⁸ Kırımlı, 2010: 14.

¹²⁹ Magocsi, 2014: 74.

Kırım ahalisi sosyal yapısına göre mirzalar, ruhaniler ve köylülerden oluşuyordu.

Kadınlar söz hakkına sahip değillerdi. Eğitim açısından erkeklere göre çok geride kalıyorlardı. Fakat 19. Yüzyılın sonlarına doğru İsmail Gaspıralı, eşi Zühre Gaspıralı ve kızı Şefika Gaspıralı kadınların eğitilmesi için çalıştılar. “Alem-i Nisvan” isimli dergi yayımlandı. Usul-i Cedid okullarının yaygınlaşmasıyla kadınlarda da eğitim seviyesi artmaya başladı. 1897 yılının verilerine göre İdil boyu ve Kırım müslüman kadınları arasındaki okur yazarlık nispeti Rus kadınlarından fazla olmuştur¹³⁰.

1.2.2. 19. Yüzyılın Ortaları ve 20. Yüzyılın Başlarında Rusya Türklerinin Ekonomik Durumu

1.2.2.1. İdil-Ural Bölgesi Türklerinde Ekonomik Durum

19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde İdil-Ural bölgesinde, nüfusun artmasıyla birlikte köylülerin toprakları giderek azalmaya başladı. Bu durum aynı zamanda hayvancılık sektöründe de kendini gösterdi. Sonuç olarak, köylüler devletten borç almaya başladılar.¹³¹ *Bezloşadnie* olarak bilinen bazı Tatarlar, kendi topraklarını ve hayvanlarını başkalarına kiraya vererek tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktan vazgeçtiler. Kendileri ise başka işler yapmaya başladılar¹³². Ziraatın azalmasıyla birlikte küçük sanayinin gelişmesi desteklendi. Köylüler el emeğine dayanan küçük sanatlarla uğraşmaya başladı. Kazan guberniyasında dericilik, keten ve yün kıyafet hazırlama, ayakkabı yapımı, sabunculuk ve ağaç işleme gibi işler gelişmeye başladı. İlk başta bu işler genellikle evlerde yapılan el işçiliği ile gerçekleştiriliyordu, ancak zamanla işçiliğin doğal hali ortadan kalktı¹³³.

Zanaat işçiliğiyle uğraşanlar arasında ulusal kimlik farklılıkları da göze çarpıyordu. 1874 yılı verilerine göre, ilk sırada Ruslar geliyordu, ardından Tatarlar yer alıyordu ve daha az sayıda olan Çuvaş ve Mariler de bu alanda faaliyet gösteriyordu¹³⁴.

Bahsedilen durum, köylülerin durumunu daha da kötüleştirerek, onların yönetimle karşı karşıya gelmelerine neden oldu. Kazan guberniyasında 1840-1860 yılları arasında yaklaşık 50 kadar isyan meydana geldi¹³⁵.

¹³⁰ Hablemitoğlu, 1997: 33.

¹³¹ Чернышов, 1962: 165.

¹³² Чернышов, 1962: 166.

¹³³ Смыков, 1962: 189.

¹³⁴ Смыков, 1962: 191.

¹³⁵ Чернышов, 1962:163.

Buna rağmen küçük sanayi gelişmeye devam etti. Ancak 1861 yılında serfliğin kaldırılması da ziraatın giderek azalmasını engelleyemedi. 19. yüzyılın 70'li yıllarında toprak alanlarının sadece %13.1'i köylülere ait olması, köylülerin durumunu daha da kötüleştirdi¹³⁶.

1861 yılı reformundan sonra Kazan'da da kapitalizm ilişkileri gelişmeye başladı. Yeni şehirler ortaya çıktı. Artık 19. yüzyılın ikinci yarısında Kazan şehri Rusya'nın bilim, sanayi, ticaret merkezi rolünü aldı. Bu şehir özellikle fabrika merkezi haline geldi.

20. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Kazan Guberniyası'nda sanayileşme hız kazanmıştı. Bölgede 383 sanayi tesisi ve 7,358 işçi vardı. Dericilik, en önde gelen sektörlerden biriydi. 101 fabrika, 1,085 ruble değerinde ürün elde etti. Ücretli çalışanların oranı %68'e ulaştı.

Kazan Guberniyası'nın İdil ve Kama ırmakları sahilinde yerleşmesi buhar gemiciliğinin de gelişmesine sebep oldu. Bu sayede üretilen mallar hızlı şekilde İdil ve Ural boyundaki kentlere taşınmaya başladı. 1855 yılında Krstovnikov Kardeşler sabun ve mum fabrikalarını kurdular. Onların fabrikaları modern makinelerle teçhiz olunmuştu. 1859 yılında 600 bin ruble kapitale sahip olan ve hızlı bir şekilde sermayesini 1.1. milyona çıkaran "Kazan Deri Fabrikası Yoldaşlığı" kuruldu. 1865 yılında Alafuzov Kardeşler keten ipekçiliği fabrikasını kurdular. Onların 30'a kadar farklı alanlarda iş yapan fabrikası vardı¹³⁷.

O sakinler, kumaş fabrikalarında buharlı makineler kullanmaya başladılar. 1851 yılında Sveşnikov'un 100 işçi çalıştırdığı ve mekanik yolla çalışan fabrikası açıldı. Bütün bunların yanı sıra Xaxryakov, 200 işçinin çalıştığı cam ve 170 işçinin çalıştığı Çistopol fabrikasını açtı. Bu tür sanayi kuruluşlarının sahibi genelde Ruslar oluyordu. Tatarlar da sanayi sektörüne dahil olsalar da onlar genellikle sabun, pamuk kumaş, dericilik, boya işleriyle uğraşıyordu. Dolayısıyla Türkler arasında daha çok el işçiliği yaygındı¹³⁸.

Fabrikalarda genel olarak paralı işçiler çalışıyorlardı. Bunlar genelde topraklarını kaybeden köylülerden oluşuyordu. İşçiler farklı milletlerdendi. 19. yüzyılın sonlarında sanayide çalışanların %77.8'ini Ruslar, %22'sini Tatarlar oluşturuyordu. Ruslar genel olarak sanayinin metalurji (%95,7) alanında, Tatarlar ise kimya sektöründe üstünlük kurmuştu. Bununla birlikte işçilerin maaşı çok düşüktü. Aynı zamanda kadın ve çocuk işçiler erkek işçilere oranla daha düşük maaş alıyordu¹³⁹.

Sanayinin bu şekilde atılım yapması deniz ticaretinin de gelişmesine olanak sağladı. İdil ve Kama ırmaklarında 220 buharlı gemi (paraxod) yüzüyordu. Kazan tacirleri Petersburg,

¹³⁶ Смыков, 1962: 191.

¹³⁷ Академия Наук СССР, Казанский филиал Институт Языка, Литературы и Истории им. Г. Ибрагимова Г. Ибрагимова, 1988: 189.

¹³⁸ Чернышов, 1962: 163.

¹³⁹ Академия Наук СССР, Казанский филиал Институт Языка, Литературы и Истории им. Г. Ибрагимова Г. Ибрагимова, 1988: 189.

Moskova, Nijni Novgorod, Rubinsk, Vyatka, İrbit, Orenburg, Saratov, Samara, Astrahan, Rostov-Don gibi büyük şehirlerle ticaret yapmaya başladılar. Aynı zaman da Sibirya'dan hayvan derisi, Ural'dan metal, Kazakistan'dan hayvan, yağ, un, Astrahan'dan meyve, balık, tuz, Moskova'dan sanayi ürünleri, Rostov'dan şarap ve meyve getiriliyordu¹⁴⁰.

Bu dönemde Rus burjuva sınıfı, ülkenin sanayi kapitalizminin gelişmesinde öncü rol oynarken, Tatar burjuva sınıfı da ortaya çıkıp gelişmekteydi. Saydaşev, Subaev, Utyamışev ve Arslanov gibi isimler, bu sınıfa örnek olarak gösterilebilir. Tatar burjuvazisi, sadece Kazan sınırları içinde değil, aynı zamanda Kazakistan, Orta Asya, Ural bölgesi ve Sibirya ile de ticari ilişkiler içindeydi. Bu durum, 19. ve 20. yüzyılların birleşmesinde ulusal Tatar burjuva sınıfının ortaya çıkmasına ve diğer Türk halklarının burjuva sınıfı ile tanışıp ilişki kurmasına olanak sağlayan faktörlerden biriydi¹⁴¹.

Müslüman burjuva sınıfının oluşum sürecinde Tatarlar önemli rol oynadı. Ekonomik hayatın gelişmesi, şehirle köy arasında derin bir çizgi oluşturdu ve şehir hayatı ön plana çıktı. 1897 yılı nüfus kayıtlarına göre nüfusun %64,5'ini şehirde yaşayanlar oluşturuyordu.

Edebiyatın gelişmesiyle birlikte Tatar dilinin kullanımı daha da yaygınlaştı. Milli adetler korunarak, kültür, medeniyet, müzik ve basının gelişmesi için yeni adımlar atıldı. Bu süreçte Tatar yazarlar, şiirler, romanlar ve hikâyeler yazarak Tatar dilinin zenginliğini ve güzelliğini gösterdiler. Tatar edebiyatı, özellikle 20. yüzyılda büyük bir gelişim gösterdi ve birçok önemli yazar ve şair yetiştirildi. Tatar kültürü de bu dönemde büyük bir ivme kazandı. Milli giysiler, yemekler, el sanatları ve danslar gibi geleneksel değerler korunarak, yeni nesiller tarafından da benimsendi. Müzik alanında da Tatar halk müziği ve klasik müzik gelişti. Tatar müziği, kendine özgü enstrümanlar ve özellikle de şarkı söyleme tarzıyla farklı bir renk kazandı. Basın alanında ise Tatarca gazete ve dergiler yayınlanmaya başladı. Bu yayın organları, Tatar toplumunun farklı kesimlerine hitap ederek, kültür, siyaset, ekonomi gibi birçok alanda bilgi ve haberler sunmaya başladı. Tüm bu gelişmeler, Tatar kültürünün zenginliğini ve çeşitliliğini daha da ön plana çıkardı ve Tatar halkının milli kimliğini korumasına yardımcı oldu.

Başlangıçta yerel burjuvazi, şehir dumasında temsil ediliyordu. Ancak zamanla, kendi birliklerini, ticaret ve fabrika komitelerini ve bankalarını kurarak merkezlerini oluşturdular. Örneğin, 1866 yılında, Kazan'da Alafuzov ve Krestovnikov kardeşler tarafından yönetilen tacir birlikleri, tacirlerin sorunlarını çözmek amacıyla kuruldu. Genel olarak, tacirler Kazan'ın toplumsal işlerinde aktif bir rol oynadılar. Hatta, şehir yönetimine de tacir sınıfından seçilen

¹⁴⁰ Чернышов, 1962, 163.

¹⁴¹ Академия Наук СССР, Казанский филиал Институт Языка, Литературы и Истории им. Г. Ибрагимова Г. Ибрагимова, 1988: 189.

kişiler dahil edildi. Bu şekilde yerel burjuvazi, kendi ekonomik ve siyasi güçlerini arttırarak, toplumsal yapıda daha fazla etkili olmaya başladı¹⁴².

1.2.2.2. Kafkasya Bölgesi Türklerinde Ekonomik Durum

19. yüzyılda, Azerbaycan'da ekonomi ve sanayi hızla gelişmeye başladı. Bu gelişmenin nedeni, Rusya gelişmesi kadar, Azerbaycan'ın zengin maden yataklarına sahip olmasıyla da alakalıydı. Rusya'nın hammaddeye olan ihtiyacı, bu kaynakların açılması ve kullanılması sonucunda arttı. 1855 yılında, Gedebey'de Siemens kardeşler tarafından bir bakır eritme fabrikası açıldı. Daha büyük bir fabrika ise 1865 yılında faaliyete geçti. Siemens kardeşler, 1866 yılında Daşkesen'deki demir, kobalt ve çinko yataklarını da ele geçirerek işletmeye başladılar. Bu sayede Azerbaycan'daki maden kaynaklarından yararlanarak ekonomik büyümeyi hızlandırdılar.

19. yüzyılda ipekçilik de gelişmekteydi ve 1860 yılında Alekseyev ve Voronin kardeşler, Şeki'deki Hanabad fabrikasını satın alarak yeniden faaliyete geçirdiler. Bu, Şeki'de tarihî bir sanat olan ipekçiliğin gelişmesine yol açtı. Ancak 1870'lerde ortaya çıkan bir hastalık, ipek böceklerinin ölmesine sebep oldu ve bu alanda gerileme yaşandı. Şeki'deki ipekçilik azalırken, Ordubad'da sektör gelişmeye devam etti.

Hazar Denizi'nde balıkçılık gelişti, ancak balık ve yengeç kaynaklarının aşırı sömürülmesi sonucu balık stokları azaldı ve dünyaca ünlü havyarın üretimi de azalmaya başladı. Kafkasya'da şarapçılık ve tuz üretimi de hızla sömürülmeye başlandı¹⁴³.

1872 yılında Azerbaycan'da iltizam sisteminin kaldırılması, özellikle petrol sanayisinin hızlı bir şekilde gelişmesine yol açtı. Petrol üretimi bir yılda iki kattan fazla arttı. Petrol özellikle Bakü'de çıkarılıyordu ve iltizam sisteminin kaldırılmasıyla bu alanda yeni makineler kullanılmaya başlandı. 1873 yılında buharlı makineler devreye girdi ve bu sayede el emeği giderek sıradanlaştı. 1878 yılında petrol kuyularını fabrikalarla birleştiren borular yapıldı ve 1879 yılında Nobel Kardeşler ilk tankerlerini kullanıma sundular. Petrol üretiminde ve taşınmasında Nobel şirketi, Hazar-Karadeniz Petrol Sanayi Cemiyeti (Rothschildler), Haar şirketi, Şibayev'in firması, Lianozov, Adamov, Budaqov ve Esedullayev'in firmaları yer alıyordu¹⁴⁴.

Yerli sanayiciler, petrol sektöründe aktif bir şekilde faaliyet gösteriyorlardı ve Hacı Zeynalabın Tağıyev, Ağa Musa Nağıyev, İsa Hacinsi ve Murtuza Muxtarov gibi önde gelen

¹⁴² Академия Наук СССР, Казанский филиал Институт Языка, Литературы и Истории им. Г. Ибрагимова Г. Ибрагимова, 1988: 197.

¹⁴³ Сумбатзаде, 1964: 102.

¹⁴⁴ Тагиев, 1999: 67.

isimler arasındaydılar. Petrol endüstrisinin bu şekilde gelişmesi, Bakü'nün genel görünümünü tamamen değiştirdi ve yeni yapılar ve değişiklikler sayesinde şehir gelişmiş bir sanayi merkezine dönüştü.

Ancak bu hızlı gelişmeler, 19. yüzyılın 60-70'li yıllarında Çarlık Rusya'nın yaptığı yeni reformlara bağlıydı. Bu reformlar ekonominin ve yeni ticari ilişkilerin gelişmesine neden olsa da yeni zorluklar da beraberinde getirdi. Bu dönemde yeni emlak ve toprak sahipleri ortaya çıktı, ancak birçok açıdan hala birçok sorun devam ediyordu ve büyüyordu. Özellikle, sömürge sistemi altında ortaya çıkan kapitalistler, birçok yönden geri kalmışlardı ve sanayi tecrübeleri, iyi eğitimleri ve büyük sermayeleri yoktu. Hatta kanunlar bile onları korumuyor ve birçok durumda engellenmeye çalışılıyordu. Çünkü Rusya, daha çok yabancı ve Rus kapitalinin ülkeye girmesine odaklanmıştı. Petrol sektöründe de birçok eksiklik vardı. Ülkeye gelen yabancı kapitalistler, petrol makinelerinin yenilenmesi, korunması veya petrol kuyularının korunması için herhangi bir çaba göstermiyorlardı. Bu, doğal kaynakların düşünülmeden sömürülmesine yol açarak daha da kötüye gitmeye devam ediyordu¹⁴⁵.

1.2.2.3. Türkistan Bölgesi Türklerinde Ekonomik Durum

Türkistan'da konargöçer hayatın getirdiği koşullar gereği hayvancılık önemli bir yere gelmişti. 19. yüzyılda Kazakistan toprakları, Büyük, Orta ve Küçük Cüz olarak adlandırılan bölgelerden oluşuyordu. Smeireçe, Aulie-Atinsköy (şimdiki Cambulskoy), Çimkent oblastı Yukarı Cüz'e, Semipalatinsk, Akmalinskoy ve Sır-Derya eyaletleri Orta Cüz'e, Sır-Derya Irmağı'nın alt kısmı, Ural Nehri ve Tobol'a kadar olan topraklar ise Küçük Cüz'e dahildi. Küçük ve Orta Cüz, Rusya tarafından birleştirildikten sonra Kazaklar yerleşik hayata geçerek tarım yapmaya başladılar. Aynı dönemde Kırgızlar da yerleşik hayata geçerek tarım işleriyle uğraşmaya başladılar. Tarım işleri önceleri genellikle fakir sınıf tarafından yapılırsa da zamanla zenginler de ortaya çıkmaya başladı. Bu halkların tarım alanında gelişmesinde Rus halkının da büyük etkisi oldu¹⁴⁶.

Kazaklarda yavaş da olsa sanat da geliyordu. Onlar genellikle deri işleme, metal işleme, ağaç ve kemik üzerinde sanat gibi işlerle uğraşıyor, yün, keçe, deriden ayakkabı, mont ve halı yapıyorlardı. Zanaatkârlıkla kendi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla uğraşıyorlardı.

Rusya'da kapitalizmin ve sanayinin gelişmesi, Kazakistan topraklarını da etkiledi. Orta Asya kısa sürede gelişen sanayi için önemli bir iş gücü merkezi haline geldi. Bu da ticari ilişkilerin gelişmesine yol açtı. Aynı zamanda Kazak steplerinde de küçük sanayi gelişmeye

¹⁴⁵ Seyidzadə, 1998: 6.

¹⁴⁶ Бекмаханов, 1966: 20.

başladı. İlk fabrikalar, yeni şahtalar ve madenler kullanılmaya başlandı, demiryolları, yeni şehirler ve kasabalar inşa edildi¹⁴⁷.

Elbette, gelişim her yerde aynı seviyede ilerlemiyordu. Bu durum, yerleşim yerlerinin, demiryollarına yakınlığına ve coğrafi durumuna bağlıydı. Ne kadar gelişme olursa olsun, Çar hükümeti Kazakistan'ı daha çok ucuz işçi merkezi olarak görmekteydi. Bu da Orta Asya'nın diğer Türk halklarına göre geri kalmasının bir sebebiydi.

Rus sanayicileri burada daha çok sabunculuk, bitkisel yağ fabrikası, yün yıkama, dericilik gibi küçük işletmeler kurmaya çalışıyordu. Çoğu zaman buradaki petrol, metal ve kömür madenlerini işletmeye hevesliydi. Rus sermayesinin bu topraklara ilk gelişi 19. yüzyılın 30-40'lı yıllarında başladı. I. Dereceli tacir S. İ. Popov'un steplerde altın madenleri arayışı başarısızlıkla sonuçlandı. Ancak kurşun madeni işletilmeye başlandı. 1844 yılında Blagodatno-Stefanovski, daha sonra ise Aleksandr Gümüş-Kurşun Eritme Fabrikası açıldı. Birçok kez Rus işletmecileri, Kazak beylerinin elinde olan hazır madenlere el koyuyorlardı.

1892 yılında Ural-Embensk eyaletine gelen Rus işletmecileri arasında Lebedev de yer alıyordu. Burada yapılan sondaj çalışmaları sonucunda çıkan ilk petrol kuyularından birine sahip olan Lebedev, bu işten büyük kazanç sağladı. Daha sonra Lebedev, kendi işletmesini kapitalist Leman ve Deppelmayer'e sattı. Bu olay, Rusya'da petrol endüstrisinin gelişmesinde önemli bir rol oynadı¹⁴⁸. 19. yüzyılda petrol ve kömür madenlerinde kullanılan araç-gereçler oldukça basitti ve işlerin çoğu insan gücüne dayanıyordu. Bu dönemde teknolojik gelişmeler henüz yeterince ilerlememişti ve madenlerdeki işler daha çok işçi emeği kullanılarak yapılıyordu. Bu sebeple maden işçilerinin çalışma koşulları oldukça zorlu ve riskliydi.

19. yüzyılın başlarında, sanayideki kriz birçok fabrikanın kapanmasıyla sonuçlandı ve bu durum yabancı sermayenin ülkeye akmasına yol açtı. Örneğin, 1896 yılında Zıryanovsk madenleri Fransızların eline geçti ve "Zıryanovsk Dağ Sanayi Şirketi" kuruldu. Amerikan iş insanları da altın madenlerine sahip oldular ve hatta Çar ailesine ait madenleri bile satın aldılar¹⁴⁹.

Orta Asya, diğer bölgelere kıyasla demiryollarının varlığıyla farklı bir konumdaydı. 1900 yılına gelindiğinde demiryollarının toplam uzunluğu 500 verstti. Bu bölgede demiryollarının çok olması ekonomik ve tarihi sebeplerle ilgiliydi. Orta Asya, Rusya tarafından işgal edildikten sonra Rusya İmparatorluğu bu topraklarda İngiltere ile karşı karşıya kaldı. 1873 yılında sınır belirlenmesine rağmen, Ruslar merkez ile uçlar arasında sıkı bir iletişim kurabilmek için burada demiryolu yapımını hızlandırdı. Demiryollarının yapımı çoğunlukla

¹⁴⁷ История Казахской АССР, 1952: 23.

¹⁴⁸ История Казахской АССР, 1977: 176

¹⁴⁹ Бекмаханов, 1966: 123.

Fransız, Belçikalı ve Alman şirketlerine, bankalarına ve mühendislerine verildi, ancak Rus mühendisleri ve fabrikaları da bu işte yer aldı. Orta Asya'nın Rusya'nın merkeziyle birleştirilmesi, birçok firmanın açılmasına ve işbirliklerinin kurulmasına yol açtı. Rusya'nın hızla gelişen tekstil sanayisi Orta Asya'nın iş gücü sayesinde ayakta kaldı¹⁵⁰.

Araştırmalara göre, 1908 yılında Türkistan'da 204 pamuk temizleme fabrikası bulunmaktaydı. Bütün Rusya'da ise bu sayı 220'ydi. Artık fabrikalara modern makineler de getirilmeye başlanmıştı ve su enerjisi, buhar ve iç ısınma motorları ile değiştirilmeye başlanmıştı.

1881-1886 yılları arasında Zakaspi, daha sonra Orenburg-Daşkent demir yolunun yapımı Rus kapitalizminin Orta Asya'nın derinliklerine yayılmasına sebep oldu. Sanayideki bu gelişmeler, işçi sınıfının oluşmasına olanak sağladı. 1914 yılında, işçilerin sayısı 21 bin kişiyi aşmıştı ve demiryolu yapımında da 30 bine kadar işçi çalışıyordu¹⁵¹.

1.2.2.4. Kırım Bölgesi Türklerinde Ekonomik Durum

Kırım 1783 yılında Ruslar tarafından ilhak edildikten sonra toprakları da hızlı bir şekilde ellerinden alındı. Katerina'nın fermanıyla büyük miktarda topraklar Rus pomeşçikleri'ne bağışlandı. Veya ülkeden iskan etmek zorunda kalan mirzaların toprakları Rus hükümetiyle işbirliği yapan Tatar asillerine verildi. Örneğin, 1783 yılında Ruslara katılan sabık Osmanlı paşası Battal Bey'e 1792 yılında 10.000 dönümden fazla arazi bağışlandı¹⁵².

Genel olarak Tavrida vilayetinin Genel Valisinin 1891 yılında araştırmasına göre Kırım topraklarının üçte ikisi Rus hazinesine devredilmiş veya Rusların mülklerine verilmiştir. Bu durum başlıca geçim kaynakları tarım olan Kırım Tatarlarının fakirleşmesine, topraklarını kaybetmesine sebep oldu¹⁵³. Sonuç olarak diğer Türk halklarında mevcut olan ekonomik yükselişten Kırım topraklarında bahsedemiyoruz.

1.2.3. 19. Yüzyılın Ortaları ve 20. Yüzyılın Başlarında Rusya Türklerinde Eğitim

1.2.3.1. İdil-Ural Bölgesi Türklerinde Eğitim

Sanayi ve kapitalist ilişkilerinin İdil-Ural bölgesinde gelişmesi, diğer bölgelerde olduğu gibi eğitilmiş insanlara olan ihtiyacı artırdı. Bu durum da okulların sayısının artmasına yol açtı. Kazan'da 1882 yılında 59 okulda 7,843 öğrenci okurken, 1904 yılında 102 okulda 14,330

¹⁵⁰ Ахмеджанова, 1984: 61.

¹⁵¹ Аминов ve Бабаходжаев, 1997: 56.

¹⁵² Fisher, 2009: 124.

¹⁵³ Hablemitoğlu, 1997: 33.

öğrenci eğitim görüyordu. 20. yüzyılın başlarında Kazan'da başlangıç okulları, üç sınıflı devlet okulları, üç sınıflı kilise okulları, zemskie okulları, Rus-Tatar okulu, Novo-Tatar ve Staro-Tatar Yerleşimlerine dahil Rus okulları, Tatar okulları ve yeni usul okulları bulunuyordu¹⁵⁴.

Okul sayısının artmasına rağmen, çocukların çoğu hâlâ okula gitmiyordu. 1898 yılında 15 bin çocuk okul çağındaydı, ancak sadece 3 bini okula gidiyordu. Tatar çocukları genellikle dini eğitim veren mektep ve medreselerde eğitim alıyordu.

Diğer yerlerde olduğu gibi, İdil-Ural bölgesinde de yerel öğretmen, avukat ve mühendis azlığı önemli bir sorundu. Bu sorunun çözümü milli yöntemlere dayalı yeni seküler okulların açılmasına bağlıydı ve bu konuda sürekli tartışmalar yaşanıyordu. Kazan'da 19. yüzyılın 80'li yıllarında yeni cedit okulları açıldı. Bu okullar, seküler eğitimin verilmesinde önemli bir rol oynadı.

Öğretmen yetiştirme çalışmaları da devam ediyordu. 1876 yılında bir öğretmen okulu, 1872 yılında ise Kazan Öğretmen Semineri açıldı. Seminer, Rus olmayan öğrencilere Rusça öğretmenlerin yetiştirilmesi amacıyla açılmıştı. 1864 yılında ise Kazan'da misyonerlik amacıyla özel bir Kreşenno-Tatar Okulu açıldı. Bu okul, İdil ve Ural bölgelerindeki Tatar okulları için öğretmen yetiştirme çalışmaları yapıyordu¹⁵⁵.

1860'lı yıllarda, Kazan'da ücretli gimnazyumlar açılmıştı ve bu okullara herkes kayıt yaptırabiliyordu. 19. yüzyılın sonunda Kazan'da üç erkek ve üç kız gimnazyumu ile yedi sınıflı bir real okulu vardı. Bunların yanı sıra Rodion kız okulu, sanayi-teknik okulu, mekanik, yapım ve müzik okulları da mevcuttu.

Kazan'da yükseköğrenim üniversitelerde sunuluyordu ve Kazan Üniversitesi'nde fizik-matematik, tarih-filoloji, tıp ve hukuk bölümleri vardı. Bu üniversite, 19. yüzyılın başlarında Rusya'nın doğu kısmının önemli bir kültür ve bilim merkezidi. Üniversite sanayi, ticaret ve diğer alanlar için personel yetiştirme talepleri üzerine kurulmuştu.

1804 yılında temelleri atılan üniversitenin tam olarak faaliyete geçmesi 1814 yılında gerçekleşti. Kazan Üniversitesi, İdil ve Ural bölgesinin kültürel, sosyal ve siyasi hayatı için önemli bir kurumdu ve bu okula devam eden öğrenciler genellikle zengin ailelerin çocuklarıydı.

1827-1846 yılları arasında N. İ. Lobachevsky'nin rektörlüğü döneminde, üniversite altın çağını yaşadı. O, üniversitede Doğu bilimleri bölümünü açtı. 1833 yılında Kovalevski'nin yönettiği Moğol Dili Bölümü açıldı ve buna 1837 yılında Çin Dili Bölümü eklendi. 1830-1850 yılları arasında Mirza Kazım Bey, Türk-Tatar Dili Bölümü'nün başında yer alarak Türk

¹⁵⁴ Академия Наук СССР Казанский филиал Институт Языка, Литературы и Истории им. Г. Ибрагимова, 1988: 216.

¹⁵⁵ Академия Наук СССР Казанский филиал Институт Языка, Литературы и Истории им. Г. Ибрагимова, 1988: 218.

halklarının tarihi, edebiyatı ve inanç sistemlerinin araştırılmasına öncülük etti. Ünlü doğu bilimleri uzmanı Sait Halim Paşa'nın torunu İbrahim Halim, Kazan Üniversitesi'nin ilk yardımcı doçenti ve profesörü olarak görev yapmıştı¹⁵⁶.

1.2.3.2. Kafkasya Bölgesi Türklerinde Eğitim

Türk halkları Rusya'nın yönetimi altına girdikten sonra, hükümet eğitim alanında da bazı değişiklikler yapmaya başladı. Rusların amacı, gelecekte kendisine sadık olan insanları yetiştirerek, ekonomik ve politik hedeflerini onların yardımıyla gerçekleştirmek ve Rus dilini olabildiğince hızlı bir şekilde yaymak idi. 19. yüzyılda Kafkasya'da eğitim, mektep ve medrese eğitiminden ibaretti. Çocuklar genellikle, mekteplerde veya camilerde imamlar tarafından eğitiliyorlardı. Bu eğitim sistemi sadece Kuran ve Arapça yazı okumayı öğrettiği için, çocuklar bilimden habersiz kalıyorlardı ve eğitimleri boyunca ancak okuma yazma öğreniyorlardı.

1829-1835 yılları arasında alınan kararlarla, Kafkasya'da eğitim sistemi değişime uğradı. 1829'da çıkarılan bir kanunname ile gimnazyumlar ve kaza okulları açıldı. İlk kaza okulu, 1830 yılında Şuşa şehrinde kuruldu ve ardından bunu 1832'de Bakü ve Şeki, 1833'te ise Gence'de açılan okular izledi. 1839 yılındaki bir diğer kararnameyle, kaza okullarının sayısının 19'a çıkarılması planlandı. Bu kararnameyle, 1837'de Nahçıvan ve Derbent, 1838'de ise Şamahı'da kaza okulları açıldı.¹⁵⁷ Bu okullarda eğitim alan öğrenciler genelde hakim sınıfın, tacirlerin, mülk sahiplerinin çocukları oluyordu. Kız çocukları için ise Şamahı'da 1848 "Kutsal Nina" okulu açıldı. Bu okul 1861 depreminden sonra Bakü'ye taşındı. Bu okulda eğitim alanlar genellikle Türk, Ermeni ve Rus çocuklarıydı¹⁵⁸.

1872 Kanunnamesiyle kaza okulları altı yıllık ücretli şehir okullarına dönüştü. Bunun yanı sıra petrol sanayiinin gelişmesinden dolayı büyük yatırım sahipleri kendi sektörlerinde çalışabilecek insanlar yetiştirmek için okullar açtılar. 1881 yılında Surahani'da Bakü Petrol Cemiyeti, 1884 yılında "Nobel Kardeşler" Kara Şehir'de ve 1886 yılında Balahani'da okullar açtılar¹⁵⁹.

Öğretmen yetiştirme konusunda yaşanan sıkıntılar sebebiyle yerel dillerde eğitim veren öğretmenlerin yetiştirilmesi için okullar açılmaya başlandı. 1876 yılında Gori'de açılan öğretmen okulunun, 1879'da M. F. Ahundzade ve A. O. Çernyayevski'nin girişimleriyle Azerbaycan şubesi açılarak bu soruna bir nebze çözüm bulundu.

¹⁵⁶ Академия Наук СССР Казанский филиал Институт Языка, Литературы и Истории им. Г. Ибрагимова, 1988: 170-17.

¹⁵⁷ Tahirzade, 2015: 124.

¹⁵⁸ Tahirzade, 2015: 129.

¹⁵⁹ Таирзаде, 1962: 54-63.

19. yüzyılın ikinci yarısı, “usul-i cedit” adı verilen yeni tip okulların açılması açısından önemliydi. Rusça eğitim veren okullarda Türk dili yasak olduğu için yerel aydınlar, bu sorunu kendileri çözmeye çalıştılar ve yeni bir sistemle ders veren okullar açtılar. Yeni tip okulların ilk örneği, Seyid Azim Şirvani’nin 1869 yılında Şamahı’da açtığı okuldu. İsmail Gaspıralı’nın sistemine dayanan bu okullarda eğitim ana dilinde verilirken, Rusça da öğretiliyordu.

Diğer bir okul türü de Rus-Tatar okullarıydı. İlk defa 1887 yılında Habib Bey Mahmutbeyov ve Sultan Mecit Ganizade tarafından açılan bu okullar, sonraki yıllarda çoğalmaya başladı. 1894 yılında Nahçıvan’da; 1885, 1894, 1895 yıllarında Şeki’de; 1896’da Şuşa’da; 1897’de Salyan’da bu tür okullar açıldı. 1899 yılına gelindiğinde, Azerbaycan’daki bütün Rus-Tatar okullarında 837 öğrenci eğitim alıyordu¹⁶⁰. Sonraki yıllarda Azerbaycan milli hareketinin önde giden simaları, Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kurucularının bir çoğu bu okullardan mezun olan aydınlardan oluşuyordu.

1.2.3.3. Türkistan Bölgesi Türklerinde Eğitim

Türkistan’da da diğer Türk halklarında olduğu gibi, okullar mektep ve medrese şeklinde örgütlenmişti. Ruslar bölgeyi işgal ettikleri ilk dönemlerde buradaki eğitim sistemini değiştirmede ve eski sistem korundu. Okullar hâlâ öğrencilerden ve vakıflardan gelen yardımlarla ayakta duruyordu¹⁶¹.

19. yüzyılın 80-90’lı yıllarında, dört yıllık Rus-tuzem okulları açıldı ve öğrencilere tarih, coğrafya ve tabiat bilimleri gibi dersler verildi. Rusya İmparatorluğu döneminde, diğer Türk halklarında olduğu gibi Türkistan’da da eğitim sistemi bilinçli bir şekilde geri bırakılıyordu. Mektep ve medreselerde genellikle ünlü ve zengin ailelerin çocukları eğitim alabiliyordu. Hükümet, bu mektep ve medreseleri sıradanlaştırmak için öncelikle dini liderleri kendi tarafına çekmeye çalışarak yavaş ve sinsi bir strateji izledi. Ruslar, bu mektep ve medreseler sıradanlaştıkça, yerlerine Rus okulları açmayı planlıyorlardı.

İlerleyen dönemde İsmail Bey Gaspıralı’nın açtığı “usul-i cedit” mektepleri bu topraklarda da açılmaya başlandı. Bu yeni tip okullar Türkistan’ın gelişmesine belli ölçüde katkıda bulundu¹⁶². Fakat buna rağmen Türkistan’da eğitim alanında olan eksiklikler hâlâ kendisini hissettirmeye devam ediyordu.

¹⁶⁰ Тагиев, 1999: 55.

¹⁶¹ Аминов ve Бабаходжаев, 1966: 60.

¹⁶² Mehdiyeva, 2003: 117.

1.2.3.4. Kırım Bölgesi Türklerinde Eğitim

Diğer Türk halklarında olduğu gibi Kırım Tatarlarında da yerel eğitim mektep ve medreselerden oluşuyordu. Geleneksel okullar olan mektep ve medreseler genel olarak dini bir tarzda oluşturuluyordu. Burada dini eğitim veriliyor, ezberler yapılıyor ve alfabe öğreniliyordu. Çoğu zaman eğitim 15-20 seneye kadar uzaya biliyordu. İlk olarak çocuklar eğitime mekteplerde başlıyor, daha sonraysa medreselerle devam ediyorlardı. Genel olarak bu eğitim uzun yıllar devam etmesine rağmen öğrenciler üzerinde hiçbir bilimsel etkiye sahip değildi. Birçok öğrenci ezbere dayalı olan bu sistemde bazen Arapçayı öğrenmeden mezun oluyorlardı. Bahçesaray'daki Zincirli medresesi İslam dünyasında ün yapmış medreselerdendi¹⁶³.

İkinci okul türü Ruslar tarafından açılan Rus-Tatar okullarıydı. İlk okul 1827 yılında Akmesid'de açıldı. Tatar gençlerini kendi taraflarına çekmek, kendilerine sadık insanlar yetiştirmek için açılan bu okullar ilk başlarda çok etkili olmayarak insanların dikkatini çekmedi. Sonraki yıllarda Kırım yarımadası yerine Odessa'daki Tatar çocuklarının Rusça eğitimine ağırlık verilmesine karar verildi¹⁶⁴.

Üçüncü okul türü İsmail bey Gaspıralı tarafından oluşturulan ve kısa sürede bütün Türk dünyasında ün bulan usul-i cedid okullarıydı. Bu okullarda alfabe kısa bir sürede öğrencilere öğretiliyor. Eski usulin aksine olarak her harfin tekabül ettiği sesler ve onların gerçek kelimelerde fiilen kullanışları öğretiliyordu. Çocuklar ana dilinde eğitim alıyor, ilk günden itibaren yazı yazma alışkanlıkları veriliyordu. Eğitim süresi toplam iki yıl, her ders süresiye 45 dakikaydı. Her gün beş ders, haftada altı gün eğitim veriliyordu. Yazma, okuma, Kuran haricinde tarih, hayat bilgisi, coğrafyaya ait bilgiler veriliyordu¹⁶⁵.

1.3. Rusya'daki Türk Aydınlarının Rusya İmparatorluğundaki Siyasi Gelişmeler Hakkındaki Milli Azerbaycan Basınına Yansıyan Değerlendirmeleri

20. Yüzyılın başlarındaki karışık durum, isyanlar, çarın durumu sakinleştirmek için kabul ettiği kararlar, 1905 manifestosunun ilanına ilişkin haberler kısa sürede imparatorluğun her yerine yayıldı ve aynı zamanda Rusya Türklerini de etkiledi. Haberler öncelikle sevinçle karşılandı, ancak birçok endişe de ortaya çıktı. Olaylar Türklerin kısa sürede birçok özgürlüğe sahip olacaklarının habercisi olsa da, yıllardır Rusya İmparatorluğunun tebaası olarak yaşayan Türkler, verilecek olan özgürlükleri kabul etmeye ve kendi çıkarları için değerlendirmeye hazır değillerdi.

¹⁶³ Kırımlı, 2010: 29.

¹⁶⁴ Fisher, 2009: 143.

¹⁶⁵ Kırımlı (ed), 2004: 295.

Sayıda az olan aydın sınıfı, yaşanan olayları geniş bir perspektifle değerlendirerek kendi çıkarları doğrultusunda adımlar atmaya çalıştı. Bunun için en önemli tartışma ve bilgilendirme aracı ise basındı. Yayımladıkları gazeteler aracılığıyla maruz kaldıkları zorluklar hakkında bilgi vererek genel durumu analiz ettiler ve insanları bilgilendirmeye çalıştılar. Basında yer alan bazı yazılarda Rusya'daki Müslümanların yaşadığı durumun Rusya İmparatorluğunun genel ahvali ile bağlantılı olduğu vurgulanıyordu. Bu nedenle, Müslümanların Rusya'nın durumunu yakından takip etmeleri ve buna uygun hareket etmeleri gerektiği bildiriliyordu:

*“Burasını dürüst düşünmemiz gerekir ki, Rusya İmparatorluğunda yaşayan 25 milyon Müslümanın hepsinin geleceği, saadeti ve mutsuzluğu, terakkisi ve gerilemesi Rusya'nın durumuna bağlıdır. Bundan dolayı gerekir ki, bütün Müslümanlar her zaman, her dakika Rusya'nın durumunu, halini gereğince değerlendirerek kendi hareketlerini ve sükunetini buna göre ayarlasın ve bu durumdan faydalanmak için ellerinden geleni etsinler”*¹⁶⁶.

Ahmet Ağaoğlu, mevcut duruma en fazla şüpheyle yaklaşan aydınlardan biri olarak öne çıktı. İmparatorluğun derin bir anarşi içinde olduğunu belirterek Vitte'yi çözümsüzlükle suçladı. Ağaoğlu, haklı olarak Vitte'nin her iki taraf arasında orta bir pozisyon alarak sabık siyasi durumu (istibdad dönemini) muhafaza etmek ve halka küçük bir bağımsızlık vererek buna itiraz edenleri “sakinleştirme politikası” izlediğini belirtti.¹⁶⁷ Mevcut durumda atılacak en doğru adım ise: *“ciddi bir operasyonla yarayı kökünden keserek kanı, kalbi ve ruhu tazelendirmektir”*¹⁶⁸.

Yeni kanunlar, Rusya halkına vicdan ve din özgürlüğü sözü veriyordu. Ancak bu kararların Müslümanlara nasıl uygulanacağı konusu aydınları endişelendiriyordu. Önceden zorla din değiştiren insanlar eski dinlerine geri dönebilecekler miydi? Müslümanlar dini yerler ve camilerini istedikleri gibi yapabilecekler miydi? Dini kitaplar basma özgürlükleri olacak mıydı? Gelecekte, dinleri ve milliyetleri nedeniyle yönetimde temsil edilmekten yoksun bırakılacaklar mıydı? Yüksek eğitim yasaklanacak mıydı? Çiftçilerin durumu ne olacaktı? Müslüman Beyler ve ağaları yine Rus asilzadelerinden daha alt mevkilere mi sahip olacaklardı¹⁶⁹?

Bu kararlarla ilgili tartışmalar sadece Müslümanların haklarıyla sınırlı kalmadı. Aydınları endişelendiren bir diğer mesele, Türklerin Petersburg'a davet edilip edilmeyeceği ve bu davete kimlerin katılacağı konusuydu¹⁷⁰. Bu dönemde, insanlar kendi çıkarları için

¹⁶⁶ “Rusiyanın Hal Hazırı”, *İrşad*, 27.12.1905.

¹⁶⁷ “Rusiyanın Hal Hazırı”, *İrşad*, 19.12.1905.

¹⁶⁸ “Rusiyanın Hal Hazırı”, *İrşad*, 19.12.1905.

¹⁶⁹ “Rusiyanın Hal Hazırı”, *İrşad*, 12.06.1905.

¹⁷⁰ “Rusiyanın Hal Hazırı”, *İrşad*, 12.06.1905.

yönetimle yakın ilişkiler kurarak halkın haklarını korumak yerine kendilerine iyi bir konum kazanmaya çalışıyorlardı.

Aydınların memnun olmadıkları diğer bir durum, imparatorun hâlâ gücünü elinde tutmasıydı. Avrupa'daki meşruti sistemlerin daha adil olduğuna inanarak, yeni durumu Avrupa ile karşılaştıran aydınlar, oy verme sistemi de dâhil olmak üzere tüm bu konularda tatmin olmamışlardı. Aslında bu fikirler Rusya'nın diğer aydınları arasında da yaygındı¹⁷¹. Yeni kanunlara göre seçimler sınıflar şeklinde olacaktı. Yani ahalinin her sınıfı kendi arasından milletvekilleri seçerek Duma'ya gönderecekti. Aynı zamanda bu süreç de aşamalı bir şekilde yapılacaktı. Halk ise seçimlerin genel olmasını, yaşı uygun olanların vekil olma hakkına sahip olmasını talep ediyordu¹⁷².

Türk aydınlarını en çok düşündüren konulardan biri de Türklerin hangi siyasi parti tarafında duracağıydı. Rusya'da bugünlerde yönetim karşıtı ve yönetim tarafında olan birçok parti ve birlik faaliyet gösteriyordu. Gazete yazarları, bu partiler hakkında araştırmalar yaparak bilgi sahibi olmak ve kendilerine en yakın olan yolu seçmek amacıyla sık sık yazılar yayımlıyorlardı. Ayrıca gelecekte bu partilerin yardımından faydalanmak gibi düşünceler de vardı¹⁷³.

Türklerin hangi partiyi destekleyeceği sorusu Rusya Türklerinin toplantılarında en çok gündeme gelen konulardandı. Diğer meselelerde de olduğu gibi bu konuda ortak bir uzlaşma oluşması zordu. Lakin bütün tartışmalara rağmen ağırlık Anayasal Demokrat Parti tarafındaydı. Çünkü bu partinin tüzüğündeki birçok madde Türk önderlerinin fikirlerini ve hayallerini ifade ediyordu. Zira onlar toplanmış olan meclisin tam söz sahibi olmasını talep ediyorlardı. Meclis'in haberi olmadan hiçbir karar verilmemeli, kanun çıkarılmamalıydı. Vekiller dokunulmazlık hakkına sahip olmalıydılar¹⁷⁴. Seçim zamanı bütün sınıfsal ve etnik ayrımcılıklar kaldırılmalıydı. Makul yaşa ulaşan herkes seçme ve seçilme hakkına sahip olmalıydı. Aynı zamanda bu parti okulların herkes için ulaşılabilir ve ücretsiz olmasını, işçilerin ve çiftçilerin durumlarının iyileştirilmesi için adımlar atılmasını talep ediyordu¹⁷⁵.

Yukarıdaki talepler Rusya aydınlarının bütün isteklerini karşılasa da onlar için en önemli mesele Anayasal Demokratların Gayri-Rus halklara olan yaklaşımlarıyla ilgiliydi. Bu parti Rus olmayan halklara özerklik verilmesini, kendi meclislerine sahip olup, problemlerini

¹⁷¹ "Rusiyanın Hal Hazırı", *İrşad*, 23.12.1905.

¹⁷² "Rusiyanın Hal Hazırı", *İrşad*, 23.12.1905.

¹⁷³ "Rusiyanın Hal Hazırı", *İrşad*, 27.12.1905.

¹⁷⁴ "Rusiyanın Hal Hazırı", *İrşad*, 28.12.1905.

¹⁷⁵ "Rusiyanın Hal Hazırı", *İrşad*, 28.12.1905.

kendi aralarında çözmelerini, bütün resmî ve gayri-resmî yazışmaların kendi dillerinde yapılmasını, okullarının ana dillerinde eğitim vermesini talep ediyordu¹⁷⁶.

Bütün tartışmalara rağmen aydınlar çok hallerde radikal adımlardan çekiniyorlardı. Onlar Rusya yönetiminde kalarak istedikleri haklara sahip olmayı amaçlıyorlardı. *Heyet*'ta neşredilen bir yazıda hem sağdaki muhafazakarlar hem de soldaki radikaller eleştirilerek Türklük ve İslam çerçevesinde bir terakki arzu edildiği belirtiyordu. Yazar, hem muhafazakârların her türlü yeniliğe karşı direndiğini ve halkın ilerlemesinin önünde durduğunu, hem de radikallerin Avrupa'yı körü körüne taklit ederek kendilerini tehlikeli durumlara soktuğunu söylemekteydi:

“Sağımızda ve solumuzda dayanan iki büyük fırkayla mücadele etmeye mebur kalacağız. Sağ tarafımızda dayananlar muhafazakar fırkadır. Bunlar her türlü yeni ve cedit şeylerden şikayet ederek insanları devamlı olarak aynı noktada bırakmak hayalindeler. Onlar her zaman halkın ilerlemesinin önünde durmaya çalışıyorlar. Sol tarafımızda dayananlar ise rakiplerimizi körü körüne olacak şekilde taklit ederek ileri sıçramak, düşünülmemiş adımlar atarak kendilerini korkunç girdaplara, uçurumlara atmak istiyorlar. Her iki taraftan korkulur! Birinciler İslam dininin ruhunu bilmeyerek kendi zevklerine ve heveslerine uygun bir şekilde yaşamayı tercih ederler. İkinciler ise İslam dininde medeniyete, terakkiye ve tekamüle hizmet edecek bir şeyin olmadığını düşünürler. Avrupa'daki bütün, hatta zehirli yolların şifa verebileceğini zannederler. Bütün bunlar kendi düşüncelerini doğru dürüst bile bilmeden başka insanlar arasında yaymaya çalışırlar. Ne kadar büyük bir yanlışlık!

Biz ise Türk, Müslüman olarak Rus tebaası bulunduğumuzdan dolayı Türklük ve İslam çerçevesinde ve Rus devleti ekonomik ve siyasi durumu içinde terakki etmek isteriz. Hayal ederiz ki, Ruslar bizim terakki ettiğimizi gördükleri zaman, Türk ve Müslümanlar ne kadar güzel terakki ediyor, desinler. Aksine Müslümanlar ve Türkler dinden çıkarak firenkleşiyor demesinler. Türklerin dinden çıkarak firenkleşmesi Firenklerin veya dinsizlerin terakki etmesi anlamına gelmiyordur!

Biz Müslümanız! Dünyanın herhangi bir tarafında din kardeşlerimiz terakki ettiği zaman biz buna gönülden mutlu oluruz ve candan alkış ederiz! Türküz, her zaman Türküz! Türklerin her yerde ve her zaman terakki ve tekamül ile mutlu olmasını isteriz.

Rus tebaasıyız!

*Bütün Rus vatandaşlarımızın mesut olmasını dileriz.”*¹⁷⁷

Türk aydınları Kadetlerin partisini desteklediklerini sakınmadan, çekinmeden açık bir şekilde gazeteler aracılığıyla bildiriyodu:

*“Bu fırka Rusya'da en büyük, en güçlü fırkalardandır. Rusya İmparatorluğunun birçok önde geleni, kalem sahipleri, zeki sınıfları, beyleri, hanları, profesörleri, yazarları, gazeteleri bu fırkayı desteklemektedir. Şimdiden söyleyebiliriz ki, gelecekte yönetim ve hükümet bu fırkanın elinde olacaktır.”*¹⁷⁸

¹⁷⁶ “Rusiyanın Hal Hazırı”, *İrşad*, 28.12.1905, “Rusiyanın Hal Hazırı”, *İrşad*, 22.12.1905.

¹⁷⁷ “Qəzetəmizin Məsləyi”, *Həyat*, 07.06.1905.

¹⁷⁸ “Dövr-i Cedid”, *İrşad*, 25.12.1905.

Rusya'daki Türkler, bahsi geçen konulardan rahatsız olsalar da, bu konuda tartışmalar, toplantılar düzenleseler ve gazetelerde makaleler yayımlasalar da, her toplum konuya kendi bakış açısıyla yaklaşmıştır. İncelediğimiz “İrşat” ve “Hayat” gazetelerinde ise konuya daha çok Kafkasya perspektifinden yaklaşıldığı görülmektedir. Gazeteler, kendilerinden bahsederken genellikle Rusya Müslümanları olarak ifade ediyor olsalar da, aslında savundukları grup genellikle Kafkasya'da yaşayan Müslümanlardır. Dikkat çeken bir nokta ise, kendilerini Kafkasya veya Rusya Türkleri olarak değil, Kafkasya veya Rusya Müslümanları olarak adlandırmalarıdır: *“İşte bu işlerin, kararların nasıl ve hangi yolla yürütülmesi gerektiği meselesi biz Kafkasya Müslümanları için en önemli meselelerdendir”*¹⁷⁹. İlginç olan nokta, Rusya Türklerinin kendi aralarında birleşememelerinden şikayet etmeleriydi. Ancak birleşme dedikleri zaman, genellikle kendi coğrafyalarında yaşayan halkları kastetmekteydiler. Ağaoğlu'nun Müslümanlara yerel yönetim hakkı verilmesi gibi konularda yazdığı makalelerde, Rusya Türklerinin bu konuda birleşememe endişelerine değinilmekteydi. Ancak birlik olamama sebebi, Kafkasya'daki Müslümanların birçok küçük halktan oluşmasıydı. Zaten Kafkasya dünyanın en nüfus açısından karışık bölgelerinden biriydi:

*“Her bir şehirde, köyde en azından iki ya da üç muhalif topluluk (tayfa) bulunmaktadır. Bu toplulukların (tayfa) bazıları maddi ve manevi olarak terakki ettikleri halde bazıları gelişmeyerek çok cahil bir şekilde kalmaktalar. Karakterleri, adetleri, düşünceleri birbirlerinden oldukça farklıdır. Bu noktadan bakıldıkta onların güçleri, ihtiyaçları, dini ihtiyaçları ve maddi durumları da birbirlerinden farklıdır. Bu sebepten de bunlar arasında rekabet ve karışıklık oluşması da kaçınılmazdır”*¹⁸⁰.

Diğer bir sebep Müslümanların eğitim eksikliği meselesiydi. Bu eksiklik birden değil, yıllarca sürdürülen gelenekler sonucu ortaya çıkmıştı:

*“Bunun haricinde ata babalarımızdan kalma bazı kurallar ve örf adetler vardır ki, kalın bir duvar gibi bizi nicat ve saadetten uzak tutuyor. Bin yıllardır bizim dilimiz, düşüncelerimiz, kalem ve fikirlerimiz o kadar çok eleştirilerek önlenilmiş ki, şimdi de bir kelime konuşmağa, becerilerimizi göstermeye, fikirlerimizi gerçekleştirmeye gücümüz ve cesaretimiz kalmamıştır. İnsanlara saygı toplumdaki yaklaşım onların manatlarının meblağına, kollarının gücüne, sakallarının uzunluğuna, ad sanlarına göre değişiyor. Bu sebeptendir ki, millet işleriyle ilgili toplanan toplantılarda ve meclislerde sükutu seçerek sakkalı uzun olanın veya cebi dolu olanın, hiçbir şerefe sahip olmayan fakat ata babadan kalma ün ile övünenin yanında susmak edebten sayılıyor. Bu durumun bin yıllar önce bir önemi olsa da şimdi bizim medeni, iletişime muhtaç, terakki, bilim ve marifetten mahrum olan halimize hiçbir yardımı olmayarak bilakis gelişmemizin, ilerlememizin önünde bir duvar gibi durmaktadır. Bu durum ise bizim her gün biraz daha gerilememize olanak sağlıyor”*¹⁸¹.

Ağaoğlu, sayıları 20 milyonu bulan Müslümanların yönetimde, Duma'da yeteri kadar temsil edilmemesini eleştiriyordu¹⁸². Kafkasya'da Müslüman olmayan diğer halkların

¹⁷⁹ “Qafqazın Hal Hazırı”, *Həyat*, 10.06.1905.

¹⁸⁰ “Qafqazın Hal Hazırı”, *Həyat*, 10.06.1905.

¹⁸¹ “Qafqazın Hal Hazırı”, *Həyat*, 21.06.1905.

¹⁸² “Qafqazın Hal Hazırı”, *Həyat*, 19.06.1905.

nüfusuyla Kafkas Müslümanlarının sayısı neredeyse birbirine eşitti, ancak yönetiminde Müslümanlar hiçbir hakka ve temsile sahip değildiler. Maalesef, Müslümanlara hak ettikleri yer verilmiyordu ve ayrıca bu bölgelerde Müslümanları temsil edecek kişi sayısı da çok azdı. Dolayısıyla bu durum Türklerin terakki etmesini zorlaştıran bir sonuç doğuruyordu¹⁸³.

Bazen aydınların farklı bakış açılarına sahip olduklarına da şahit olmuştuk. Örneğin, Ağaoğlu, Rusya yönetimine şikâyetlerini dile getirirse de, Kafkasya'nın yeni valisi Vorontsov Daşkov'un yönetimine gelmesini kendi özgürlükleri ve haklarının elde edilmesinde bir umut ışığı olarak görüyordu. Ağaoğlu'na göre, Daşkov'un niyeti sadece Müslümanlara değil Kafkasya'nın diğer halklarına da yardımcı olmaktı. Ermeni kilise mülklerinin geri verilmesine razı olmuş ve her iki halk için hayır cemiyetleri kurulmasına ve gazeteler çıkarılmasına izin vermişti¹⁸⁴. Onun amacı; Kafkasya'nın yönetimini, deneyimli ve önde gelen Kafkasyalılarından oluşan bir Şura'nın kontrolü altında birleştirmekti¹⁸⁵.

*“Bu yönetsel işleri gerçekleştirmeden önce graf hazretleri kendi huzurunda halk tarafından seçilmiş olan Şura kuracaktır. Şura'da gerçekleştirilecek olan işlerin nasıl, hangi yolla oluşturulması meselesi tartışılacaktır”*¹⁸⁶.

Ancak Kafkasya'da herhangi bir düzenleme yapmanın mümkün olmadığı bir durum yaşanıyor. Rusya'nın merkezinde olduğu gibi, Kafkasya'da da kan, ölüm ve savaş vardı. Devrim ve savaş Rusya'da devam ederken, Kafkasya'da barışı sağlamak mümkün değildi¹⁸⁷. Gazete haberlerinde sık sık Rusya'daki durumla ilgili haberler yer alıyordu. Devrimciler, yönetici sınıf üyelerine karşı suikastlar düzenliyor ve evlere bombalar atıyordu. Bu durum sadece Rusya'nın merkezinde değil, aynı zamanda önemli bir sanayi şehri olan Bakü'de de mevcuttu. Bu nedenle, dönemin gazetelerinde bu tür haberler sık sık yer alıyordu. Her gün birçok insan hayatını kaybediyordu¹⁸⁸. Bu haberlerde, anarşist devrimcilerin devlete karşı yaptıkları eylemlerde yerel halkın da zarar gördüğü vurgulanıyordu. Hiçbir olaya karışmayan insanlar da bu eylemlerden dolayı zarar görmekteydi. Aynı zamanda gazeteler, kendi bakış açılarına göre, devrimcilerin bu eylemlerini eleştirerek yönetimin bu duruma karşı harekete geçmesi gerektiğini dile getiriyordu¹⁸⁹.

¹⁸³ “Qafqazın Hal Hazırı”, *Həyat*, 19.06.1905.

¹⁸⁴ “Qafqazın Hal Hazırı”, *İrşad*, 22.12.1905.

¹⁸⁵ “Qafqazın Hal Hazırı”, *Həyat*, 19.06.1905.

¹⁸⁶ “Qafqazın Hal Hazırı”, *Həyat*, 10.06.1905.

¹⁸⁷ “Qafqazın Hal Hazırı”, *İrşad*, 22.12.1905.

¹⁸⁸ “Qafqaz Xəbərləri”, *Həyat*, 02.01.1906.

¹⁸⁹ “Telegraf Xəbərləri”, *İrşad*, 01.01.1906.

1.4. Milli Azərbaycan Basınında Rusya'nın Genel Ahvali Hakkındaki Haberler

Rusya'daki 1905 devrimi, Rusya Türkleri basınına da etkiledi ve her gün Rusya'daki durumlarla ilgili “Xarici xeberler” ve “Daxılı xeberler” başlıkları altında haberler yayımlanıyordu. Bu haberler genellikle İmparatorluğun merkezinde çıkan gazetelerden alıntı yapılarak veriliyordu ve genellikle bu haberlere ilişkin hiçbir yorum yapılmıyordu. Halk arasında karşıt duruş, hükümetle devrimciler arasındaki savaş bu gazetelerin önemli konularından biriydi.

“Daxili xeberler” başlığı altında genellikle Kafkasya'daki olaylar ele alınıyordu. Kafkasya, milli meseleler nedeniyle huzursuzluğun sürdüğü bir bölgeydi. Son zamanlarda yayılan söylentilere göre Kuropatkin'in Kafkasya'ya gönderilme meselesini gündeme gelmişti. Habere göre Kuropatkin, Kafkasya'nın valisi olarak atanacak ve ülkenin yönetim işi ona verilekti:

*“Generel Meşçinkov ise Kafkas'ın askeriyye bölmesine kumandanlığa gönderilecektir. Graf Vorontsov Daşkov 1905 senesinin Ekim ayının son günleinde deqlarca Petersburg'a telegram çekerek şöyle yazıyordu: bu topraklarda sulh ve sakinlik oluşturmak çok zordur ve Kafkasya'da oluşan ve gelecekte de oluşabilecek olaylardan şahsım mesul değildir”*¹⁹⁰.

Kafkasya'daki Ermeni-Müslüman savaşıyla ilgili sık sık haberler çıkıyordu ve Rusya'daki karışık durum bu iki halk arasında çatışmaların sıklıkla yaşanmasına neden oluyordu. Bu savaşla ilgili haberler diğer gazetelerde de alıntılar şeklinde yayımlanıyordu ve bu haberler gazetelerin hangi tarafta olduğu, hangi görüşü savunduğunu açıkça belli ediyordu. Ermeni yönetimine bağlı gazetelerde genellikle bu çatışmalar için Müslümanlar suçlu bulunuyordu¹⁹¹.

Bu dönem gazetelerde ilginç haberler de çıkmaktaydı. Bunlardan biri Osmanlı ordusunun sınırı geçip Kafkasya'ya ilerlemesiyle ilgiliydi¹⁹². Kısa bir süre sonra bu iddiaya cevap yayımlandı. Osmanlı delegasyonu böyle bir şeyin mümkün olmadığını, Osmanlı ordusunun Erzurum'da olduğunu, Kafkasya'ya girmek için yolu fazlasıyla uzatmaları gerektiğini ve ayrıca ordunun Kafkasya'ya girmesi için herhangi bir sebep bulunmadığını yazıyordu. Bununla birlikte Kafkasya'da bir milyon Osmanlı tebasının yaşadığı belirtiliyordu¹⁹³. Bu tip söylentilerin kim tarafından çıkarıldığı ise çoğu zaman gizli kalıyordu. Belki de, bu aslında Rusya Türklerinin hayallerinin ve ümitlerinin bir ifadesiydi

¹⁹⁰ “Daxili Xəbərlər”, *İrşad*, 13.01.1906.

¹⁹¹ “Daxili Xəbərlər”, *İrşad*, 09.01.1906.

¹⁹² “Daxili Xəbərlər”, *İrşad*, 06.01.1906.

¹⁹³ “Daxili Xəbərlər”, *İrşad*, 12.01.1906.

İKİNCİ BÖLÜM

AZERBAJCAN MİLLİ BASININDA TÜRKÇÜLÜK VE İSLAMCILIK FİKİRLERİ

2.1 Türk Milli Kimliği ve Millet Fikrinin Oluşmaya Başlaması

Tezimizin temel kaynakları olan “İrşad” ve “Hayat” gazetelerini incelediğimizde sık sık “kavim” kelimesinin kullanıldığını görüyoruz. Aydınlar Türklere genellikle “millet” yerine “kavim” tabiriyle hitap ediyorlardı. Gazetelerin basıldığı 20. yüzyılın başlarında aydınlar, kendilerinin Türk milletinin bir parçası olduklarının farkında olsalar da, “kavim” kelimesi hâlâ sıklıkla kullanılıyordu. Türklerin kendilerini bir millet olarak görmeye başlaması ise daha önceki dönemlere rastlamaktadır. Millet kavramı, kabile kavramının yerini ilk olarak Avrupa’da almıştır. 19. yüzyılın ortalarında Batı’da millet mefhumu bugün bizim anladığımız anlamda kullanılıyordu. Yusuf Akçura’ya göre, “*Millet, ırk ve lisanın esasen birliğinden dolayı ictimai vicdanında vahdet hasıl olmuş bir cemiyet-i beşeriyedir.*¹⁹⁴”

Bir Millet olma bilincinin halk arasında oluşabilmesi için birkaç şartın farkında olunması gerekir. İlk olarak, kendi dilinin önemini kavramalı ve onun araştırılması ve geliştirilmesi için çalışmalıdır. Diğer şartlar ise kendi halkıyla ilgili tarihi, coğrafi, etnografik ve ekonomik bilgilere sahip olması gerekmektedir. Bu bilgiler sayesinde medeni seviyesi ve ekonomik gücü öğrenilebilir. Tüm bunlar öğrenildikten sonra, kişi kendisinin bir millet olduğunun farkına varır¹⁹⁵.

19. yüzyıl, Türk halkları için önemli bir yüzyıldı çünkü yaşadıkları imparatorluk topraklarındaki siyasi ve ekonomik durumlar, olaylar, birçok yeni fikrin ortaya çıkmasına olanak sağladı. Ancak Türklere millet ve vatan kavramlarının ortaya çıkması için önce tarihi şartlara bakmak gerekir. Yüzyıllar boyunca Rusya İmparatorluğunun sömürgesi olarak yaşayan Türkler, bir ulus olarak birçok özelliklerinden mahrum kaldılar. Özellikle eğitimsizliğin yaygın olması, birçok konuda anlaşılamamalarına sebep oldu. Ancak sömürgeci politikaların etkisiyle Rusya Türkleri için vatan ve ulus kavramları farklı bir boyut kazandı. Sömürge altında yaşamalarına rağmen, topraklarından kovulma tehlikesi veya gerçekleşen süreçler, birçok konuda onlarda farkındalık yarattı. Rusya Türkleri zaman zaman kendi topraklarından göç ettirildiler. Örneğin Kırım Tatarları, Kafkasyalılar ve Kazan Tatarları Osmanlı topraklarına göç

¹⁹⁴ Akçura, 2016: 18.

¹⁹⁵ Akçura, 2016: 19.

etmek zorunda kalmışlardı. Aynı durum Kazaklarda da ortaya çıkmıştı. Fakat “oblast” denilen idari birimlerin oluşması Kazaklarda ulus ve millete aidiyet duygusunun farkındalığını geliştirdi. Kazaklar da toprak kaybı yaşayarak oblastların kurulmasıyla ulus olma fikri yükseldi. Artık aşiretler yoktu, büyük bir Kazak ulusu vardı¹⁹⁶.

Bu süreçte birçok aydın Rusya Türklerine vatan, ulus kavramını anlatmaya, vatanlarının tarihi ile tanıştırmaya çaba gösterdi. Özellikle İsmail Bey Gaspıralı Kırım Türklerinden topraklarını terk etmemeyi, topraklarına sahip çıkmalarını istedi¹⁹⁷. Bu durum Aydınların halkın bilinçlenmesi yolundaki çabaları Rusya’daki Türkler arasında anavatan sevgisinin ortaya çıkmasına destek oldu. Tabi ki, imparatorlukta yeni ekonomik ve siyasi gelişmeler de bu sürecin hızlanmasına olanak sağladı.

19. yüzyılın ikinci yarısında Rusya İmparatorluğunda yeni kurulan fabrikalar, sanayi kurumları ve genişleyen iç ve dış ticaret ilişkileri, ülkede kapitalizmin hızla yayılmasına yol açtı. Kapitalizmin gelişmesi, kırsal kesimde da hâlâ devam eden feodal ilişkileri etkiledi. Ekonomik ve sanayi gücüne sahip olan şehirler, bu sürece öncülük ederek kültür merkezi haline geldiler. Yeni bir sınıf olan milli burjuvazi sınıfı ortaya çıktı ve işçi sınıfı da oluştu. Bu süreç sonucunda toplum, oluşan olaylara farklı bir perspektiften bakmaya başladı.

Diğer halklar gibi Rusya İmparatorluğu içinde yaşayan Türk halkları da bu süreçten etkilendi. Kısa sürede meydana gelen sosyal ve ekonomik değişimler, burjuva sınıfının bu toplumlarda oluşmasını mümkün kıldı. Ülkeye hızla giren yabancı sermaye akımı ise iç ve dış ticaretin gelişimini destekledi. İmparatorluk içindeki ekonomik ilişkilerin, ticaretin ve kültürün gelişmesi, büyük coğrafi topraklara yayılmış olan Türk halkları arasında da ilişkilerin gelişmesine neden oldu. Bu süreç, yurt dışında eğitim alan genç aydınların etkisiyle daha da hızlandı. Genç aydınlar, eğitim aldıkları ülkelerdeki siyasi, ekonomik ve sosyal durumlardan etkilenererek kendi ülkelerindeki durumla karşılaştırmalar yapıyorlardı. Bu gençler, kendi kimliklerinin farkına varmaya ve eğitimsiz, hiçbir yenilikten haberi olmayan halk arasında öğrendiklerini yaymak eğilimindeydiler. Bilim ve teknolojinin gelişmediği bu dönemde, kendi fikirlerini yaymak ve kabul ettirmek şansı yalnızca basın aracılığıyla mümkündü. Çeşitli zorluklarla karşı karşıya kalan basın örnekleri, halk arasında da milli fikirlerin yayılmasına neden oldu. Tabii ki, her şey kolay bir şekilde ilerlemedi. Sansür, yönetim yasakları ve okuma yazma bilmeyen eğitimsiz bir toplum önlerinde engeller olarak duruyordu.

İşte bu çerçevede Rusya Türkleri arasında basın aydınların toplumu eğitime, her konuda bilinçlendirme ve özellikle “milli şuur” farkındalığı yaratmada çok büyük bir Rol oynadı.

¹⁹⁶ Karpat, 2003: 135.

¹⁹⁷ Karpat, 2003: 133.

Mehmet Emin Resulzade, “Azerbaycan Cumhuriyeti” adlı eserinde basının “Milli şuurun” gelişimindeki önemini şöyle açıklamaktadır: “Kafkasya’da siyasi, sosyal ve milli bir fikir oluşumu basının etkisiyle gerçekleşti. Gazeteler, milli hayat için önemli bir mesele olan birçok konuyu tartışmaktaydı. Bugün milletlerin oluşumunda gazetelerin rolü açıktır. Bu rol Rusya Türklerinde de kendini göstermiştir. Gazeteler, hem halkta milli duygular uyandırmakta hem de milli amaçları için olan konuları tartışmaktaydılar”¹⁹⁸.

Azerbaycan’da 19. yüzyılın ikinci yarısında Hasan Bey Zardabi, Türk dilinde “Ekinci” (1875-1877) gazetesini yayımladı. Gazetede tarım, dünyadaki birçok yeni gelişme, söz özgürlüğü, Rus sömürgeciliği gibi konular ele alındı. 1879-1884 yılları arasında ise “Ziya” ve “Ziyayi-Kafkasiyye” gazeteleri sosyal ve siyasi olayları ele aldı. 1884-1891 yılları arasında ise Celal Ünsizade tarafından Tiflis’te “Keşkül” gazetesi yayımlandı. “Ekinci” gazetesinin demokratik gelenekleri devam ettiren yayınında Doğu despotizmi, gerilik, fanatizm, cahillik eleştirildi. Aynı zamanda bilim, kültürel gelişim yolları savunuldu ve politika, sanayi, ticaret, kültür, sanat gibi konulara değinildi¹⁹⁹. Aynı zamanda “Keşkül” gazetesinde “Azerbaycan milleti” ifadesi ilk kez ortaya konuldu²⁰⁰. Azerbaycan edebiyatında “millet” anlamını ilk defa Ahundzade Mirze Feteli işlemiştir. Hasan bey Zerdabi bu akımı yürütmüştür. “Keşkül” gazetesiyse Türk milleti sözlerini ve anlamını kullanmıştır²⁰¹.

İdil Tatarlarından olan kayyum Nasırı da milli bilinçlenme yolunda ilk adımı atanlardandı. O, Tatarlar tarafından bile dışlanmış, Tatar dilini bilimsel olarak öğrenmeye ve Arap-Fars kelimelerinden arındırmaya çalışmıştır²⁰². Petersburg Üniversitesi Doğu Bilimleri Fakültesi hocası olan Huseyn Feyzhanov medreselerde ıslahat yapılması ve Kazan’da yüksek eğitim veren bir kurumun açılması için çabalıyordu²⁰³. Mirza Feteli Ahundzade, açık bir şekilde Türk milletçiliği fikrini öne sürmese de kendi eserleri, yapmak istediği alfabe devrimiyle aslında bu hedefe doğru yönelmiştir²⁰⁴.

Bahçesaray’da İsmail Bey Gaspıralı’nın başlattığı ve önderliğini yaptığı hareket, milli bilinçlenme yolunda atılan en önemli adımlardan biridir. Gaspıralı, Pan-Slavist hareketten ilham alarak Türkçe konuşan halkları bir bütün halinde görmeyi ve ortak ve temiz bir Türk dili etrafında birleştirmeyi hedeflemiştir. Müslümanların çoğunluğunun Türkçe konuştuğunu dikkate alarak bir program hazırlayan Gaspıralı, Türkçülük veya Pantürkizm adı altında bir

¹⁹⁸ Resulzade, 1990: 22.

¹⁹⁹ “Dövrü Cədid”, *İrşad*, 25.12.1905.

²⁰⁰ “Dövrü Cədid”, *İrşad*, 17.12.1905.

²⁰¹ Baykara, 1975: 87.

²⁰² Ибрагимов, 1926: 28.

²⁰³ Ибрагимов, 1926: 30.

²⁰⁴ Akçura, 2016: 88.

hareket başlatmıştır. Bu hareket, Türk topluluklarına etnik bir kimlik kazandırdığı gibi, aralarında birlik ve dayanışma da oluşturmuştur. Tadeusz Swietochowski'nin de belirttiği gibi, Gaspıralı'nın hareketi, ortak Türk dili ve Türk milleti ideolojisi etrafında birleşen Türk halkları için önemli bir dönüm noktasıdır²⁰⁵.

İsmail Bey Gaspıralı'nın yönettiği “Tercüman” gazetesi, “dilde, fikirde, işte birlik” sloganını benimseyerek Türk halklarının aydınlanması, milli bilince sahip olması ve birleşmesi için önemli adımlar attı. Elbette birleşmeden bahsederken daha çok fikri ve kültürel birlikten bahsedilebilir. Çünkü Gaspıralı, karşısındaki gücün ne kadar büyük olduğunu ve imparatorluğun geniş topraklarına yayılmış olan dağınık Türklerin siyasi güç sahibi olmadığının farkındaydı. “Tercüman” gazetesi, kısa sürede bütün Türklerin sesi haline geldi. Nikolay İlminski, Pobedonostsev'e yazdığı mektupta, İsmail Bey Gaspıralı'nın amacının Rusya Müslümanları arasında İslam'ı korumayı ve Avrupa eğitimini benimsemeyi, Türk dilinin farklı lehçelerinde konuşan Rusya Müslümanlarını birleştirmeyi ve Türk soyundan gelen bütün Müslümanların kullanabileceği ortak Türk dilini yaratmayı hedeflediğini yazıyor ve bunu Almanya'nın birleşmesiyle karşılaştırıyordu²⁰⁶.

Türk dünyasındaki yenilikler Rusya Türkleri arasında ilk önce “Tercüman” gazetesi vasıtasıyla yayımlanıyordu. Örneğin Müslüman kızlar için Bakü'de açılan bir okul haberleri de diğer Türk halklarına ilk olarak “Tercüman” gazetesi aracılığıyla duyurulmuştu. Orta Asya'dan: *“Bakü'de bizden uzak yerlerde insanlar güzel işler yapıyorlar. Ne yazık ki bizim Kırgız-Kazaklar uykudan uyanamıyorlar. Amerika'daki vahşi kabileler bile bizi geride bırakacaklar”* şeklinde hem sevinç hem de hayal kırıklığı içeren mektuplar geliyordu²⁰⁷.

“Tercüman” gazetesi, “İrşat” gazetesiyle yakın ilişki içindeydi. Gaspıralı, Ocak ayında Müslümanların bir toplantısı olacağını duyurduğunda, “İrşat” gazetesi bunun tüm İslam milleti için doğru bir yol olduğunu ve toplantının düzenlenmesi için destek verdiğini belirtti. “İrşat” gazetesi, Gaspıralı'yı Rusya'da Müslüman basınının babası olarak adlandırmıştı²⁰⁸.

Aydınlar bir birlerine hem maddi, hem de manevi olarak destekte bulunuyorlardı. Gazetenin yayımlanmasına Bakülü petrol milyoneri Hacı Zeynalabdin Tagiyev de maddi destekte bulunuyor, Hasan Bey Zerdabi, Alimerdan Bey Topçubaşı, Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Ağaoğlu onun ideolojisini savunuyordu²⁰⁹.

Görüldüğü gibi, “Tercüman” gazetesi kısa bir sürede, yaşadığı yere bakılmaksızın, tüm Türk toplumunun haberleştiği bir araç haline geldi. Mirzebala Mehmetzade'nin ifadesiyle,

²⁰⁵ Swietochowki, 1988: 51.

²⁰⁶ Həsənli, 2013: 65.

²⁰⁷ Həsənli, 2013: 64.

²⁰⁸ “Daxili Xəbərlər”, İrşad, 06.01.1906.

²⁰⁹ Həsənli, 2013: 65.

gazete “Kırım sınırlarını aşarak İdil-Ural, Türkistan, Azerbaycan, Kuzey Kafkasya ve hatta Rusya sınırlarını aşarak İran, Çin ve Hindistan’da da büyük destekçi topladı”²¹⁰.

Bahçesaray’da “Tercüman” gazetesinin üstlendiği misyonu Bakü’de “Kaspi” gazetesi yerine getirmekteydi. Gazete, milli bilinçlenme ve kendini tanıma yolunda önemli adımlar atıyordu. Rusça çıkmasına rağmen “Kaspi” gazetesi, Rusya’da ikinci sınıf insanlar olarak görülen Müslümanların Hristiyan halkla aynı haklara sahip olması için savaş veriyordu.

1881 yılında V. Kuzmin tarafından yayımlanan gazete ve matbaası, 1896 yılında Hacı Zeynalabdin Tagiyev tarafından satın alındı ve Alimerdan Bey Topçubaşı’na devredildi. Topçubaşı, gazetenin editörlüğünü üstlendikten sonra, gazete Müslüman aydınların önemli bir merkezi haline geldi²¹¹. Gazetede Müslümanların günlük hayatı, yaşam tarzıyla Avrupa ve Rus halkının yaşam tarzı arasında mukayeseler yapılıyor ve bu yolla Müslüman nüfus bilgilendirilmeye çalışılıyordu²¹². H. Zardabi, Firidun Bey Köçerli, Mahmut bey Mahmutbeyov, Mehmet Ağa Şahtahli, Celil Memmedkuluzade, Ahmet Ağaoğlu gibi aydınlar kısa sürede gazete etrafında birleştiler. Ancak, gazetede en ünlü ve etkili yazar Ahmet Ağaoğlu oldu. Keskin yaklaşımıyla dikkat çeken Ağaoğlu, sert eleştirilerle gazetede yer alıyordu. Ermeni basınıyla tartışmaları daha çok yayımlanmış olsa da, Müslüman aydınlarını ve din adamlarını da sık sık eleştiriyordu. Ağaoğlu, halk arasındaki parçalanmışlığın sebebi olarak halk içinden çıkan aydınları görüyordu:

“Biz Müslümanlar kelime, konuşmada çok iyiyiz. Biz büyük ifadeler söyler kendimizi medeniyetlerin muhteşem taraftarı, temsilcisi gibi gösteririz, fakat iş hareket etmeye gelince zorluklar karşısında çaresiz kalan küçük çocuk durumuna düşüyoruz. Başımızı aşağıya salarak çaresiz jestler yaparız. Kimsede orijinal bir fikir, hareket etme cesareti yok. Kültürü aydınlanma ve cahilliğin yok olması gibi görüyorlar. “Müslümanın dostu” halkın kültürel gelişim için çalışmayı öneriyor. Elbette ki, bu çok iyi, faydalı bir öneridir Lakin o aynı zamanda çok ışık vermeyerek eskilere saygı duymamızı istiyor. Çünkü eskilere saygı duymasak kendimize karşı dönecektir. Lakin ışık nerededir? Ben etrafımda karan, duman dışında bir şey görmüyorum. Biz körüz ama ışıktan değil, karanlıktan, cahillikten kör olmuşuz. Örneğin bizim Rusya’daki sayıları 20 milyonu bulan nüfusumuza bakalım. Onlar kendilerini hiçbir şey zannetmiyorlar. Mesele sayıda değil, ama aynı zamanda sayıdadır. O kadar büyük bir topluluğun kendi dili, edebiyatı yok, bir iki gazetesi, Petersburg’da olan bir iki hayır cemiyeti var. Bu kadar. Biz Rusya’daki Müslümanlar ölüyüz. Biz yaşamıyoruz, sadece varız. Yaşamak, düşünmek ve hareket etmek demektir. Bizim düşüncemiz ve hareketimiz nerededir? Rusya’da yaşayan diğer toplumlar konuşuyor, düşünüyor, üretiyor, hiss ediyor, tepki veriyor. Biz müslümanlar ise susuyoruz, meyit gibi sessiz kalıyoruz”²¹³.

Aynı zamanda Ağaoğlu yazılarında yüzyıllardır Müslümanların bütün haklarını ellerinden alan yönetimi de eleştiriyordu:

²¹⁰ Mehmetzade, 1991: 16.

²¹¹ Həsənli, 2013: 60.

²¹² Həsənli, 2013: 61.

²¹³ “Слова, Словы”, Каспий, 18.01.1905.

“Cümleye malumdur ki, biz Müslüman tayfası uzun zamadan beri ata-babamızın adet ve kurallarını, dinimizin buyurduğu usul olan toplanma ve ictima olma, meşveret etmeyi unutarak başkalarının elinde küçük, bülüğa yetişmeyen bir grup misali yönetilmekteydik. Padişahlarımız, hanlarımız, emirlerimiz göklerden gönderilen mutlak bir hakim suretiyle istediklerini zulüm ve işkence yoluyla bize kabul ettiriyorlardı. Başka tayfalar arasına düşenlerimiz de aynı şekilde yönetiliyorlardı. Bu ise yavaş yavaş milletten olan şahısların cemaat işlerine katılmak hevesini, toplanmak ve ictima etmek hevesini, akılla bir karar verme becerisini, halkın faydası için bir söz sahibi olma becerisinin ortadan kalkmasına, kalem sahibi, söz sahibi olarak insanoğluna verilen hukukla tecavüz, zulümden savunma cüretini zorla elinden alınarak aslında biçare bir millet haline dönüştürülmesine neden oldu. Beş, on, iyirmi, yüz şahsın zulüm ve cövrü elinde bütün millet bir çocuk durumuna düşerek onların arzu ve hayallerinin oyuncağı durumuna düştü”²¹⁴.

Ahmet Ağaoğlu ilk başlarda Pan-İslamist bir eğilimle dikkat çekiyordu. Fransa’daki eğitimi sırasında İran yanlısı ve Osmanlı karşıtı yazılar yazıyordu. Ancak zamanla Türk milliyetçiliği çıkışları yapmaya başladı²¹⁵. 1908 yılında Osmanlı İmparatorluğunda meşruti yönetim kurulduktan sonra ve Rusya’daki olayları etkisiyle İstanbula taşındıktan sonra Türkçülüğe uzanan siyasi evrim çizgisini tamamladı²¹⁶. Ancak her zaman İslam dinini esas aldı ve onun nazarında İslam dini birlik ve özgürlük yolunda önemli bir ölçüt olarak kaldı.

Bahsedilen dönemde, Türklerin geri kalmalarının ve milli bilince sahip olamamalarının bazen aydınlar tarafından Müslümanlıkla, dinle ilişkilendirildiği görülüyordu. Bu aydınların düşüncesine göre, İslam dininin bazı kesimler tarafından yıllarca kullanılması sonucu, Müslümanlar kimliklerinin farkına varamamış ve birbirlerine bağımlı hale gelmişlerdi. Bu grup İslam dininin özgürlüğe uygun olmadığını iddia ediyordu. Ancak Ahmet Ağaoğlu, bu fikre kesinlikle karşı çıkarak özgürlük ve hürriyetin insanlığın en yüce değeri olduğunu ve İslam dininin insanlığa karşı olmadığını savunuyordu. Ayrıca Ağaoğlu, özgürlüğün İslam dininin temeli olduğunu vurguluyordu²¹⁷.

Ancak özgürlük kolay elde edilen ya da elde edildikten sonra kolayca korunan bir şey değildir. Özgürlük insanın içinden, kalbinden gelmelidir ve ona, varlığına inanılmalıdır. Sadece kendisinin değil, diğer milletlerin de özgür olması gerektiği kabul edilmelidir. Diğer halkların özgürlük taleplerine ve çabalarına saygı duyulmalıdır. Ahmet Ağaoğlu, “Serbest İnsanlar Ülkesinde” adlı eserinde özgürlüğün bir kültür meselesi olduğunu söyleyerek onu bir çiçek bahçesine benzetiyordu:

“Bahçe ile uğraşırken görmüş olacaksınız ki bir ağacın, bir gül ve çiçeğin tutup yetişebilmesi için o ağacın, gül ve çiçeğin tabiatından çıkan şartlara bakmak lazımdır. Yoksa tutmazlar, yetişmezler. Şimdi hürriyet de bir güldür, bir çiçektir. Onun da tutması, yetişmesi için tabiatının istediği şartlara bakmak lazımdır. İnsanda

²¹⁴ “Qafqazın Hal Hazırı”, *İrşad*, 29.06.1905.

²¹⁵ Swietochowski, 1988: 54.

²¹⁶ Gündoğdu, 2007: 46.

²¹⁷ “İslam və Hürriyyət”, *İrşad*, 17.12.1905.

da aynı. Hürriyet şuurun cevheri olduğu için, şuur da insandır. Binaenaleyh bu cevheri aşılarken insana bakılmalıdır. İnsana bakılmazsa cevher tutmaz. Hele uzun müddet istibdat altında ezilmiş olan muhitlerin hürriyetler aşılanması hiç de kolay değildir. İstibdat insanın kalbinde ve ruhundadır. Bazen siz istibdadı yıkılmış zannedersiniz ve filen de istibdadın göze görünen alametleri kalkmış bulunur”²¹⁸.

Doğu halkları arasında kölelik ve esaret, onların kanlarına işlemiştir. Özgür olabilmeleri ve kendilerini anlayabilmeleri için öncelikle yıllardır zihinlerine ve hayatlarına yerleştirilmiş olan bu düşüncelerden kurtulmaları gerekmektedir²¹⁹.

20. yüzyılın başında, “Hayat” ve “İrşat” gazeteleri bu görevi üstlendi. Bu gazetelerin yayımlanması, tüm Türk dünyası için bir umut kaynağı oldu. Volga Tatarları, Volga-Ural Müslümanları, Başkurtlar, Kafkasyalılar ve Kırgız Türkleri için bir ışık, bir yaşam kaynağı olarak görüldü. Temsil edildiği hiçbir meclisleri olmayan 25 milyondan fazla Müslümanın seslerini duyurmak için gazeteleri bir araç olarak benimsediler²²⁰.

Abdürreşid İbrahimov, Türklerin hakları için savaşıyan aydınlardandı. “Acaib Hürriyet” isimli makalesinde Rusya’daki halklara din, mezhep ve vicdan hürriyetinin verildiğini, Müslümanlar hariç herkesin bu haklardan faydalandığını yazdı. Ancak bu eşitsizliğin sebebi Türklerin kendisindeydi:

“Acaba bizim Tatarların zayıf olan hukuklarının berpası hiç mi mümkün değil? Veya Tatarlar bütün haklarından vaz mı geçmişler. Veya Tatarların bütün istedikleri verilmiş midir? Hiçbirisi değildir. Bizim Tatarlarda din ve millet meselesi unutulmuştur. Biz kendimiz hiçbir şey söylemiyoruz. Bizi bu konuların ilgilendirmeyeceği malumdur”²²¹.

Bu dönemde genel olarak Türk toplumunun milli bilince sahip olmamasının ve tarihlerini, kimliklerini bilmemelerinin sebebi yıllardır uygulanan sömürge politikasıydı. Bu politikada misyonerlik de önemli bir rol oynamıştı ve aydınlar da bu konuda yazılar yazıyorlardı. “Tatar” adlı yazarın belirttiğine göre:

“Hristiyanlığı yaymaya çalışan misyonerler yerel halkı birçok zorunluluklar karşısında bırakıyorlardı. Birçok hallerde vekillik, öğretmenlik yapmak için, Petersburg, Moskova’da üç günden fazla kalmak için, Türkistan vilayetinde emlak sahibi olmak için Hristiyanlık şart olarak konuluyordu. Fakat bunlar bir hayaldi. Çünkü, imparatorluğun büyük ricalinin çoğunun kökü Tatardır. Hali hazırda knyazlık ünvanına sahiplenseler de “canı tutmazsa kanı Tatardır” tabiriyle intikam peşindeler”²²².

20. yüzyılın başlarında Türk toplumunun milli kimlik meselesi daha fazla tartışma konusu olmaya başladı. Bu, Türklerin kendi kimliklerinin farkına varmalarının yanı sıra çevredeki olaylar ve komşularla olan ilişkilerin de etkisiyle gerçekleşti. Bu dönem, Türk halklarının tarihinde, Ermeni-Müslüman çatışmasının körüklendiği bir dönem olarak da yer

²¹⁸ Ağaoğlu, 1930: 14.

²¹⁹ Ağaoğlu, 1930: 18.

²²⁰ “Şükürlər Olsun. Bugünləri Gördük”, *Həyat*, 10.06.1905.

²²¹ “Əcaib Hürriyyət”, *Həyat*, 22.06.1905.

²²² Misyonerlik”, *İrşad*, 22.12.1905.

aldı. Basın ve gazetecilik alanında devam eden kanlı savaş, artık aydınların ve milli bilince sahip olan insanların mücadelesi haline geldi.

Ruslar ve komşuları tarafından cahil, geri kalmış ve eğitimsiz bir toplum olarak kabul edilen Türkler, ileriye doğru adım attıkça, örneğin gazete çıkardıklarında, Ermeni basını tarafından saldırıya uğruyorlardı. Genellikle Türklerin cahilliği ön plana çıkarılırken, “Hayat” ve “İrşat” gazeteleri yayımlandığında, bu kez Ermeni gazetelerinin hedefine dil meselesi oturtuldu. “Baku” adlı Ermeni gazetesi, “Hayat” gazetesini, kitabı dilde yer almayan müşkül bir Tatar dili kullanmakla suçluyordu²²³. Aslında onlar direkt gazetenin yazarı Ahmet Ağaoğlu’na karşı bir kampanya başlatmış durumdaydılar. Ağaoğlu, Ermeni gazetesine haklı olarak Azerbaycan isimli bir halk olmadığı, Azerbaycan kelimesinin Farsça kökenli kelimeden oluşarak “ateş çıkan yer” anlamına geldiği cevabını verdi:

“Türkler Asya’nın diğer ucundan gelen akıllı bir tayfadır. Onlar göç ederken bir kısmı Azerbyacan’da kaldı. Biz Türk olmamızla her zaman gurur duyarız ve Türkçe konuşuruz. Fars ve Arap kelimelerinin kullanımı ise Firenk ve İngilizlerin Latince kelimeleri kullanması kadar labüttür. Türkler Asya’ya geldikleri zaman vahşi ve dilsiz bir toplumdur, nasıl ki, Firenkler Avrupa’ya geldikleri zaman. Firenkler Latin ve Yunanlardan bilim ve edebiyatı öğrenerek kendi dillerine kattıkları gibi Türkler de Arap ve Farslardan bilim ve edebiyat öğrenerek ve Arap ve Farsça kelimeleri kullanmaya mecbur kaldı. Şimdi bir Firenkden Latice kelimeleri atarak Firenkçe konuşmasını rica edersek bir fikri bile ifade edemezler. Biz Türküz ve Türkün hali hazırda olan dilini istimal edeceğiz!”²²⁴.

1905 olayları Türk toplumunda da bir uyanışa sebep oldu. Artık Ruslardan farklı bir millet olduklarının, aynı haklara sahip olmaları gerektiğinin farkına varmışlardı. Yıllardır ellerinden alınan haklarının geri verilmesi için siyasi durumu değiştirmeye çalıştılar. İstek ve taleplerini gazetelerde yayımlamaya başladılar. Bu talepler arasında genellikle hukuk, yönetim işlerinde Ruslar veya Rus olmayan diğer halklarla aynı haklara sahip olmak, din ve mezhep özgürlüğü, ana dillerinde okullar açmak, söz özgürlüğü, sansürün kaldırılması, her Müslüman öğrencinin 7-14 yaş aralığında eğitim alma hakkına sahip olması gibi konular yer alıyordu. Ayrıca cami ve medrese binalarının yapılması, hayır cemiyetlerinin kurulması, istedikleri yerde yaşama hakları gibi talepler de vardı²²⁵.

20. yüzyılın başlarında, Türk halkları arasında milli bilincin oluşması yolunda çalışan aydınlar arasında bir diğer önemli isim de Ali Bey Hüseyinzade idi. Türkçülük akımının temelini atan Ali Turan, “İrşat”, “Kaspi” ve “Hayat” gazetelerinde yazılar yayımlamış ve bizzat kendisi “Füyuzat” dergisinin editörlüğünü yapmıştı. Makalelerinde Türklerin, Kırgızların, Başkırtların ve Özbeklerin Türk olduğunu bilmeyenlerin olduğunu belirtiyordu. Hüseyinzade de Ahmet

²²³ “Bizim Qonşuların Bizə Mehribanlığı”, *Həyat*, 09.06.1905.

²²⁴ “Bizim Qonşuların Bizə Mehribanlığı”, *Həyat*, 09.06.1905.

²²⁵ “Bizə Nə Lazımdır”, *İrşad*, 14.01.1906.

Ağaoğlu gibi Türk dilinde Arap ve Fars kökenli kelimelerin kullanılmasını bir zaruret olarak kabul ediyor ve bu durumu Avrupa dillerinin durumu ile karşılaştırıyordu. Türklerin kim olduğu sorusunu sık sık gündeme getiriyordu.

Bu dönemde, milli burjuvazi ve aydın sınıfının birlikte çalışması, Mirzebala Mehmetzade'nin güzel bir şekilde ifade ettiği ihtiyaçlar sonucunda gerçekleşti:

“Vücuda gelen yeni sanayi burjuvazisi muhitin milli bilincini gıcıkıyor ve bu yolda çalışanları temin ediyorlardı. Topçubaşı Alimerdan Bey, Hüseyinzade Ali Bey ve Ağaoğlu Ahmet Bey, yüksek Avrupa kültürünü benimsemiş ve aynı zamanda milli terbiye ile mücehhez üç şahsiyet, Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in maddi yardımları ile 1905 den sonra matbaalar ve gazeteler tesis ediyorlardı. “Hayat”, “İrşat”, “Füyuzat” ve Rusça “Kaspi” bu zaman meydana gelmişti”²²⁶.

2.2. Rusya Türkleri Aydınlarında Rus Aydınlarının Etkisi

Rusya'da 19. yüzyılda yeni bir entelektüel sınıfın ortaya çıkması, Rusya Türklerini de etkiledi. Bu etki farklı şekillerde kendini gösterdi. Rus entelektüeller, sürgün oldukları topraklarda yeni fikirlerin oluşmasına olanak sağladılar. Örneğin, Kazak çöllerine sürgün edilen Dostoyevski, Şevçenko, Potarin gibi aydınlar kendi fikirleriyle bu topraklarda ulusçuluğun daha da pekişmesine ve buradaki ulusçuluğun entelektüel boyut kazanmasına yardımcı oldular. Bu aydınlar, Batı'dan gelen insan hakları ve insanların kendi kaderlerini kendilerinin tayin etmesi gerektiği fikirlerine sahipti. Tüm bu fikirler, Rusya Türkleriyle iletişim kurulduğunda, onların da birçok fikrinin oluşmasına ve ortaya çıkmasına sebep oldu.

Rusya'da eğitim hayatı, birçok Türk aydınında yeni fikirlerin oluşmasına ve mücadele ruhunun ortaya çıkmasına neden oldu. Bu aydınlar arasında Hasan Bey Zerdabi de vardı. Zerdabi, Moskova'da eğitim aldığı sırada dönemin ünlü fikir adamlarıyla iletişime geçerek fikir tartışmalarında bulundu. “Palyarnaya Zvezda”, “Kolokol”, “Sovremennik” gibi basın örneklerinde dönemin ideolojileriyle tanıştı. Daha sonra yayımladığı “Ekinçi” gazetesinde de aynı yolu takip ederek halkı bu ideolojilerle ve dünyadaki yeniliklerle tanıştırmaya çalıştı.

Meşhur bir Türkçü aydın olan İsmail Bey Gaspıralı'nın fikirlerinin oluşmasında Moskova'daki eğitim yılları da etkili oldu. O, 1865-1867 yılları arasında Moskova Askeri Okulu'nda iki yıl eğitim aldı. Ancak, 1867 yılında Osmanlı'ya karşı Girit'te çıkan isyan nedeniyle okulda Türklere karşı bir hava oluştu ve bu durum İsmail Bey Gaspıralı'yı rahatsız ederek Türkiye'ye gitmek istemesine neden oldu. Genel olarak Gaspıralı, Rusya'daki eğitim yıllarında Slavofil hareketinin önde gelen isimlerinden olan Katkov'la yakın arkadaşlık kurmuş ve onun fikirlerini benimsemiştir. Ayrıca, aynı dönemdeki fikir adamları olan Herzen, Belinski,

²²⁶ Mehmetzade, 1991: 35.

Pisarev ve Çernişevski'den de etkilenmiştir. Gaspıralı, bu Slavcı fikirlerin Türkler üzerinde de etkili olabileceğine inanmıştır²²⁷.

2.3. Osmanlı Aydınlarının Rusya Türkleri Arasında Türkçülük ve İslamcılık Fikirlerinin Oluşmasındaki Roller

Rusya Türkleri, 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan milli bilinçlenme sürecinde, tarihi, siyasi ve ekonomik bağları olan Osmanlı ve Rusya imparatorluklarından geniş ölçüde etkilendiler. Özellikle Osmanlı İmparatorluğundaki olaylar, kendi etkilerini gösterdi. Coğrafi uzaklık, Osmanlı Türkleri ile Rusya Türkleri arasındaki soy bağları sebebiyle bir mani teşkil etmedi.

Yusuf Akçura, Rusya Türklerinde milliyet fikrinin özellikle Kırım ve Kafkasya'da Osmanlı İmparatorluğunun etkisiyle yayılmaya başladığını belirtmektedir. Bu da bu imparatorlukla olan fikri ve soy yakınlığından kaynaklanıyordu. Kırım ve Kafkasya'da milliyet fikri, İslamcılık fikriyle karışmış bir şekilde ortaya çıktı²²⁸.

Osmanlı İmparatorluğunda milliyet fikrinin ortaya çıkışı 19. yüzyıla kadar uzanmaktadır. II. Mahmut'un yenilikçi düşünceleri ve eylemleri, yabancıların ülkeye gelmesi ve yurt dışı ilişkilerin sıkılaştırılması gibi etkenlerle Osmanlı toplumunda değişimler başladı. Ayrıca Avrupa'da yaşanan olaylar da Osmanlı İmparatorluğunda yeni fikirlerin doğmasına sebep oldu. Tanzimat döneminde ise Yeni Osmanlılar hareketi bu fikirlerin yeni bir aşamaya gelmesini sağladı²²⁹.

Jön Türkler döneminde Türk milliyetçiliği hareketi ön plana çıkmaya başladı. Şemseddin Sami, 1880'lerden itibaren eserlerinde Türkçülük kavramını kullanmaya başladı ve 1893 yılında "İkdam" gazetesinde "Türk gazetesidir" ifadesi kullanılmaya başlandı. Gazetenin yazarları arasında Necip Asım, Veled Çelebi ve Emrullah Efendi gibi isimler yer aldı. Bu yazarlar, kültürel açıdan Türk milliyetçiliğine odaklanarak Türkçülük konusunda araştırmalar yapmaya başladılar²³⁰.

Jön Türkler hareketi, Osmanlı İmparatorluğunda, birçok Rusya Türkü aydınının da bilinçlenmesine yol açtı. Yusuf Akçura, Kuleli Lisesi ve Harbiye Mektebi'nde öğrenim gördüğü yıllarda Genç Türklerin fikirlerinden büyük ölçüde etkilendi. Hatta Türkçülük ile ilgili fikirleri nedeniyle Fizan'a sürgüne gönderildi²³¹.

²²⁷ Devlet, 1988: 16.

²²⁸ Akçura, 2016: 87.

²²⁹ Akçura, 2016: 23.

²³⁰ Mardin, 1964: 34.

²³¹ Akçura, 2016: 3.

Aynı dönemde, birçok Rusya Türk aydını da Osmanlı Devleti'nde Türkçülük düşüncesinin güçlenmesine katkıda bulundu. İsmail Bey Gaspıralı, Osmanlı İmparatorluğunda da Türkçülüğün güçlenmesine öncülük etti. Yusuf Akçura, Gaspıralı'yı "Türkçülük hareketinin merkezi figürü" olarak değerlendirmekteydi²³². 1900'lü yılların başında, Askeri Tıbbiye'de Türk milliyetçiliği konuşuluyordu. Bu dönemde Tıbbiye öğrencisi olan Ali Bey Hüseyinzade, bu fikirlere öncülük etti. Hatta Hüseyinzade, Türk milliyetçiliğinin kurucularından biri olarak kabul edilmekteydi. O, bu dönemde Türklerin birliğinden ve Turan'dan bahsetmekteydi²³³.

1905 yılından önce, kültürel bağlar, ortak basın ve edebiyat yoluyla birleşme hedefleniyordu; ancak 1905 Devrimi'nden sonra siyasi birliğe odaklanıldı. Bu dönemde Pan-İslamizm ve Pan-Türkizm suçlamalarıyla sık sık karşılaştılar. Bu akımın daha sonraki dönemlerde gerçek bir etkisi olmadığı zamanlarda bile, bir araç olarak kullanılmaya devam etti²³⁴.

Osmanlı İmparatorluğunda 19. yüzyılın sonlarında İslamcılık düşüncesi öne çıktı ve yönetim tarafından da desteklendi. Bu düşünce, birçok siyasi olayın etkisiyle ortaya çıktı. İslamcılık hareketi, genellikle Panislamizm olarak adlandırılır, ancak tam olarak nasıl ortaya çıktığı ve neyi ifade ettiği hâlâ tartışma konusudur. Kemal Karpat, Panislamizm teriminin kaynağının Fransız, İngiliz ve Rus diplomatik yazışmalarından geldiğini belirtmektedir²³⁵. Panislamizm'i destekleyen fikir insanları veya devlet yöneticileri arasında, bu fikri bir kurtuluş yolu olarak görenlerin düşüncelerinde bile farklılıklar vardı. II. Abdülhamit İslam birliğini, belli coğrafi sınırlar içinde yaşayan bir millet olarak ele alırken, İslamcılık fikrinin ünlü düşünürlerinden Cemaleddin-i Afgani, Müslüman hükümdarların ve ülkelerin kendi aralarında birleşerek emperyalizme karşı mücadele etmelerini öneriyordu²³⁶. Aslında her ikisi de kendi bakış açılarından konuya yaklaşıyordu. II. Abdülhamid, bir yönetici olarak, topraklarının birliğini ve bütünlüğünü düşünerek daha çok coğrafi olarak Müslümanların birliğini savunuyordu. Afgani ise, dünya genelindeki Müslümanların emperyalist güçler tarafından ezildiğini görerek ve coğrafi olarak birliğin mümkün olmadığını farkında olarak, ideolojik olarak birlik fikrini öne sürüyordu.

19. yüzyıl siyasi olaylarında Rusya Türklerinin geniş bir şekilde Osmanlı topraklarına göç etmesi, Türk milliyetçiliği fikrinin oluşmasına zemin hazırladı. Kendi topraklarını zorluklar karşısında terk etmek zorunda kalan Rusya Türkleri, Osmanlı yöneticilerinde kendilerini kurtarmak için bir umut ışığı gördüler. Aynı zamanda Rusya İmparatorluğunun şiddetine maruz

²³² Ortaylı, 1968: 20.

²³³ Mardin, 1964: 204.

²³⁴ Kanlıdere, 2019: 121.

²³⁵ Karpat, 1986: 1342.

²³⁶ Karpat, 1986: 1349.

kalan Türkler de Osmanlı Devleti'nden destek bekleyerek kendilerini kurtarabilecekleri fikrindelerdi.

Rusya İmparatorluğundaki gelişmeler, Rusya Türklerinin davranışlarını da belirgin bir biçimde etkiledi. 1907'den itibaren uygulanan yasaklar ve takipler, aydınların Osmanlı İmparatorluğuna taşınarak daha yakın ve politik açıdan daha rahat bir ortamda bulunmalarına neden oldu. Artık burada yaşayanlar, fikirlerini daha özgürce ifade edebiliyorlardı. Türk milliyetçiliği düşüncesi daha rahat bir şekilde kullanılmaya başlandı. Yusuf Akçura'nın Kazan'dayken yazdığı "Üç Tarz-ı Siyaset" adlı eseri eleştirilmeye başlandı. Akçura bu eserinde Osmanlı İmparatorluğunun kurtuluşu için Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türk milliyetçiliği olmak üzere üç tez öneriyordu. Bu tezlerden ilki olan Osmanlıcılık artık etkisini kaybetmişti. İkinci tez olan İslamcılık, Osmanlı İmparatorluğundaki Müslümanların birliğini hedefliyordu, ancak diğer halkların karşı çıkabilme ve Müslümanlarla karışıklığa neden olabilme riskini taşıyordu. Son tez olan Türk milliyetçiliği ise Doğu Avrupa'dan Asya'ya kadar olan Türklerin birliğini öngörüyordu.²³⁷

Yusuf Akçura'nın fikri, Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya'da ciddi eleştirilere maruz kaldı. Ali Kemal Bey, diğer tezlerin uygulanamayacağı fikrini ortaya koyduktan sonra Türk milliyetçiliği fikrinin de mümkün olamayacağını savundu. Türklerin coğrafi ve tarihi açıdan dağınık olması nedeniyle birleşmelerinin dünya düzeninin yıkılması anlamına geldiğini belirtti. Ayrıca Ali Kemal Bey, Kırım'ı koruyamayan Türklerin Asya'dan Avrupa'ya kadar yayılan Türkleri birleştirebilecekleri fikrini tamamen reddetti.²³⁸

1907 yılında Rusya'da durum öyle bir hal aldı ki, Türk aydınları Pantürkizm yapmakla suçlanarak takip edilmeye başlandılar. Türk okullarında okuyanlar işten atıldılar. Okullarda Rus alfabesi kullanılmaya başlandı²³⁹. 1908 yılında Osmanlı Devleti'nde İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesi ve Rusya'daki durumun daha da zorlaşması, Türk aydınlarının Osmanlı'ya taşınmasına sebep oldu.

Rusya'daki Türk aydınlarının Osmanlı aydınlarından etkilenme süreci sonraki dönemlerde de devam etti. Özellikle Meşrutiyet döneminde bu etkileşim daha geniş ve karşılıklı bir hale geldi. Her iki tarafın gazeteleri kolaylıkla birbirlerine ulaşabilir hale geldi. Hatta iş birliği sonucunda 1908 yılında Türk Derneği kuruldu. Elbette bu durumun gelişmesinde her iki tarafın da önemli rolü oldu²⁴⁰.

²³⁷ Akçura, 1991: 8.

²³⁸ Akçura, 1991: 9.

²³⁹ Kanlıdere, 2019: 78.

²⁴⁰ Kanlıdere, 2019: 48.

2.4 Güney Kafkasya’da Türk/Müslüman-Ermeni Karşıtlığı ve Bunun “Milli Şuur” Oluşumuna Etkileri

20. yüzyılın başlarında özellikle Ermeniler tarafından başlatılan ve Ermeni basını tarafından sürekli gündemde tutulan Güney Kafkasya’daki Ermeni-Türk, Ermeni-Müslüman karşıtlığı bölgede yaşayan Türklerde ortak milli bir şuur oluşumunda önemli bir etkiye sahip olduğunu söyleyebiliriz. Zira Ermenilerin Rus idaresinin de bölgede izlediği politikalar sayesinde ön plana çıkarak tarihsel meselelerde haksız tezleri ve çatışmalara ve hatta kıyımlara varan bu tezlerin uygulaması karşısında başta Azerbaycan aydınları olmak üzere Azerbaycan halkında milli şuurun yerleşmesinde önemli bir yere sahiptir. Zira Ermenilerin çeşitli vesilelerle Türk/Müslümanlara yaptıkları siyasi, toplumsal ve diğer alanlardaki eleştiri ve suçlamalara karşı Türk aydınının cevabi faaliyetleri onların milli bir görüş sergilemelerine ve bunu halk kitlelerine yaymak için uğraşmalarında önemli bir yer aldı. Bu durum bir nevi bu haksız suçlama ve eleştiriler karşısında kendi mensubu olduğu halkı savunan Türk aydınının verdiği bir milli reaksiyondur. İşte bu gelişmeler karşısında beliren bu milli reaksiyon/duruş özellikle Azerbaycan aydınında ve halkında milli şuurun ve kolektif bir bilincin gelişmesindeki önemli etkenlerden biri oldu. Bu durum tabi ki Panislamizm ve Türkçülük fikirlerinin hem daha somut bir hal almasını hem de daha güçlenmesinde önemli bir rol oynadı.

19. yüzyılın sonlarından itibaren başlayan Ermeni-Müslüman savaşı, 20. yüzyılın başlarında daha geniş bir boyut kazandı. 1905 yılı Şubat ayında Bakü’de bir Müslümanın öldürülmesinin ardından Türkler de karşı saldırıya geçtiler. Ancak savaş bu şekilde sonlanmadı ve kısa süre sonra çatışmalar Şubat ayında Erivan’a, Mayıs ayında ise Nahcivan’a yayıldı²⁴¹.

Bugün hâlâ devam eden çatışmanın kökleri, Türkmençay Antlaşması’nın (1828) ardından Rusya İmparatorluğu tarafından Ermeni halkının Kafkasya topraklarına göç ettirilmesine dayanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu ve İran topraklarından göç eden Ermeniler, Azerbaycan’ın en iyi ve verimli topraklarına yerleştirilirken yerel nüfus daha iç kesimlere taşınmıştı.

Ahmet Ağaoğlu Ermeni-Müslüman savaşını şöyle anlatmaktadır: “Geçen Şubat’tan bu yana devam eden bu tartışma ve davalardan ülkemize ne kadar maddi ve manevi zarar verdiği hepimiz tarafından bilinmektedir. Eğer bir resim veya fotoğraf çekmek isteyen bin dokuz yüz beşinci yılda, o bir tarafında Ermeni ve Müslüman arasındaki çatışmaları, ölümleri ve kanları çeksin. Diğer tarafta ise hükümet ile toplum arasında gerçekleşen çatışmaları, çekişmeleri ve atışları tasvir etsin”²⁴².

Farklı şehirlerde çıkan kavgalar farklı şekillerde gerçekleşiyordu. Bakü’de genellikle sokak kavgaları olarak ortaya çıkıyordu. Gazetelerde sık sık Ermenilerin sokaklarda asayiş

²⁴¹ “İrəvan Xəbərləri”, *Həyat*, 13.06.1905.

²⁴² “Qafqazın Hal Hazır”, *İrşad*, 22.12.1905.

bozduklarına dair haberler yayımlanıyordu. Örneğin: *“Geçen gece yine iki Ermeni, Kafkas gazetelerinin yanında bir Müslüman faytonuna binerek akşam 8-9 saatleri arasında Telefonnaya sokağına doğru yola çıktılar. Faytoncuya ödeme yapmak yerine, Mailov’un evinin yanında faytondan inerken onu ölümcül bir şekilde dövüp kaçtılar.”* Bakü’deki faytoncular, öldürülme korkusuyla grev yaparak valinin kabulünde bulundular ve sonuç olarak herkesin faytona binmek için izin alması gerekti²⁴³.

Erivan ve diğer yerlerde ise daha büyük çaplı olaylar gerçekleşiyordu. Örneğin, “Hayat” gazetesinin bildirdiğine göre, Erivan bölgesindeki farklı köylerde Ermeniler insanları öldürüyor, mal mülkünü talan ediyor, hayvanlarını çalıyor ve kızlara, gelinlere tecavüz ediyorlardı²⁴⁴.

Balahanı köyünde Ermeni mühendis Sarkisov’un öldürülmesi, Bakü’nün petrol endüstri merkezlerinden biri olan köydeki her iki halkın liderlerini harekete geçirdi. Kısa bir süre içinde, şehirde barış ve sükûnet sağlamak için bir meclis kurma kararı alındı. Meclis üyeleri arasında Kamil Bey Sefereliyev, Ağaoğlu Ahmet Bey, Tagyanasov, Mehmet Hasan Hacınski, Raiçenkov gibi isimler yer alıyordu. Ancak tüm bu çabaların rağmen, saldırılar ve tehditler Balahanı köyünde hâlâ devam etti²⁴⁵.

Ermeni gazeteleri kendi sayfalarında sürekli Müslümanları cahillikte, bilimden ve medeniyetten uzak olmakla, cahilliklerinin Ermeni halkını kötü etkilediği iddiasıyla suçluyordu²⁴⁶.

Ermeni gazetelerinin iddiasına göre; Müslümanlar cahil, nadan ve eğitimsiz olduklarından dolayı, Ermeni halkı da geride kalıp gelişemiyordu. Eğer Müslüman Türkler bir gün gelişip terakki yoluna başlarsa, o zaman Ermeni halkının da önündeki engeller ortadan kalkacaktı. Ancak Türkler ve Müslümanların cahilliklerine bir çare bulunamıyordu²⁴⁷. “Hayat” gazetesi du suçlamaya şöyle cevap vermektedir:

*“İş böyleyse daha ne durmak?! Müslümanlar da terakki yoluna girdiler! Müslümanların onlara medeniyetin, insaniyetin, ilim ve fennin ne olduğunu gösterdiği gazeteler yayımlandı. Bu gazete onlara cehaletin ve kötülüğün ne olduğunu izah edecek. Artık komşularımızın yanında da kötü olmayacağız. Onlardan geri kalmayacağız. Onlar bundan fazla neyle memnurluk duyabilir ki. Onların tebrikini hak edecek daha fazlası ne olabilir ki?”*²⁴⁸

Ahmet Ağaoğlu, yazılarında ne kadar acı olursa olsun, Ermenilerin birçok açıdan daha ileri olduğu fikrini kabul etti. Ermeni halkının, Müslümanların dörtte biri olmasına rağmen daha

²⁴³ “Bizə Gələn Xəbər”, *Həyat*, 12.06.1905.

²⁴⁴ “Bizə Gələn Xəbər”, *Həyat*, 12.06.1905

²⁴⁵ “Bakı Xəbərləri”, *İrşad*, 19.01.1905.

²⁴⁶ “Bizim Qonşuların Bizə Mehribanlığı”, *Həyat*, 09.06.1905.

²⁴⁷ “Böhtan ve İftiranın intihası”, *Həyat*, 24.07.1905.

²⁴⁸ “Bizim Qonşuların Bizə Mehribanlığı”, *Həyat*, 09.06.1905.

fazla gazeteye sahip olduğunu ve daha fazla eğitimli insanının olduğunu söylüyordu. Ayrıca, hükümet tarafından desteklenmeleri nedeniyle Kafkasya’da daha güçlü durumlardı²⁴⁹. Tüm kolay işler - ticaret, sanayi, hükümet işleri, yönetim işleri - kendi ellerindeydi. Tabii ki, bu durum Türklerin haklarının daha çok ellerinden alınmasına, neden oldu.

Ermeni gazeteleri sadece bununla kalmayıp, Türklerin kullandığı dille ilgili halkı yanıltmak için haberler de yazıyorlardı. Bu tür iftira ve iddialara Ahmet Ağaoğlu gazetelerde cevap verdi. Hatta diğer yazarlara göre daha sert çıkışlarıyla, Ermenilerle ilişkiler konusunda öne çıkıyordu.

Ermeni gazeteleri sürekli olarak Müslümanlar hakkında suçlamalar yayımlamaya başlamışlardı. Bunların arasında özellikle Ermenilerin çıkardığı “Baku” gazetesi dikkat çekmekteydi. “Baku” gazetesi Ahmet Bey Ağaoğlu’nu da hedef alıyordu. Ağaoğlu, Türk halkının haklarını korumak için Ermeni-Müslüman savaşında gazetelerde sürekli yazılar yazdığı ve “Difai” örgütünü kurduğu için sürekli olarak Ermeniler tarafından suçlamalara maruz kalmaktaydı. Ağaoğlu ise Ermenilerin bu suçlamalarına karşı kendi gazeteleri aracılığıyla savunma yapıyordu. Böyle bir yazısında Ağaoğlu şöyle demektedir:

*“Fakat bunu belirtmeliyiz ki, gazete ve orada çalışanlar uzun zamandır ki, Müslümanlar içinde yalnız olan bir yazıcıya karşı çıkararak onun helakına muvaffak olmak istiyorlar. Bir süre önce o gazetede çalışanlar benimle kalem mücadelesi fikrine düşseler de buna daha fazla dayanamayarak Tiflis’te yayımlanan “Novoe Obozrenie” gazetesine bir yazı göndererek beni fesatçılık yapmakta suçlamışlar. Şimdi yine aynı gazete işaretlerle beni çok büyük işlerde ittiham ederek hem beni felakete salmak, hem de Müslümanların birkaç gazetesinden biri olan “Hayat” a leke atmak niyetindeler.”*²⁵⁰

Ermeni-Türk mücadelesi sadece sokaklarda değil, aynı zamanda basında da yaşanıyordu. Ermenilerin basın organları Türklerinkinden daha etkili ve sayıca daha fazlaydı. Rusya’da bile birkaç Ermeni gazetesi yayımlanırken, Azerbaycan Türkleri milli gazetelerini henüz yayımlamaya başlamıştı. Türklerin bu yenilikçi adımları da Ermenilerin basın alanında onlara karşı savaşmasına yol açtı. Örneğin, Ermeni gazetesi “Mişak”, “Hayat” gazetesinin yayın hayatına başladığı zaman onu “Kaspi” gazetesinin taklitçisi olmakla suçladı. Ayrıca bu gazetelerin İslam dünyasına ait olduğunu iddia ederek diğer halkları aşağıladığı yönünde iddialar da ortaya atıldı²⁵¹.

Ermeni-Müslüman savaşı basında şiddetli bir şekilde yürütülürken, sıradan halk ise adeta bir saldırıyla karşılaşarak ne olup bittiğinden habersiz bir şekilde kendilerini savaşın içinde buluyor ve birbirleriyle mücadele ediyorlardı. “Hayat” gazetesinde yer alan Ermeni ve Türk kadının konuşması, aslında durumu tam olarak ortaya koymaktadır:

²⁴⁹ “Böhtan ve İftiranın intihası”, *Həyat*, 24.07.1905.

²⁵⁰ “Kaspi qəzetində müdirimiz Əhməd bəy Ağaoğlu Yazır. Bakı Qəzetininaxırıncı Şikayəti”, *Həyat*, 22.07.1905.

²⁵¹ “Bizim Qonşularımızın Bizə Xeyirxuva Olmağına Bir Nümunə. Mişaq Qəzetəsindən”, *Həyat*, 16.06.1905.

“Bizimkiler boş kalmayarak sizinkiler üzerine saldırmaya ve sizinkileri öldürmeye hazırlanıyorlar?!”

Bizleri öldürmek istemelerinin sebebi ne?!”

Sebeptir budur ki, bize birileri, her zaman eğer Ermenileri öldürmesek onların hazırlanarak bizi öldüreceklerini söylüyor.

Kim söylüyor? Bunları kim size yazıyor?

Ben onu diyemem.

İftiradır? Ermenilerin insan öldürmek için bir fikri ve niyetleri yoktur.

Nasıl iftiradır? Yalandan böyle sözleri nasıl yaza biliyorlar, sizi öldürmek için bizi uzun zamandır öğretiyorlar. Fakat bizimkiler bu meseleye çok dikkat etmiyorlar.

Neden çok dikkat etmiyorlar? Ermeniler gibi hakiki dost ve komşuları ile düşman olmak istemediklerinden mi böyle yapıyorlar?

Hayır! Öyle değil! Ermeniler bomba denilen bir şeyin olduğunu duymuşlar. Ben bu bombanın nasıl bir şey olduğunu bilmiyorum. Fakat bunun çok felaketli bir şey olduğunu söylüyorlar. Bu sebepten bizimkiler polise giderek sizde bombanın olmasını ve sizlerin evlerinin araştırılmasını istemişler.

Ben kendim de bombanın ne olduğunu bilmiyorum. Muhtemelen güçlü bir şeydir. Bizim köyde iki bin kadar silahlı Müslüman var. Ermenilerin sayısı ise ancak altmış kişiden oluşuyor.

Bu benim işim değildir. Ben sana acıyorum. Senin de karşı durma zamanı öleceğinden korkuyorum. Senin kendini koruman lazım. Başkalarının kötü düşünmemesi için senden uzak duracağım. Bize bununla ilgili konuşmak yasaklanmıştır.”²⁵²

Basının, bu iki halk arasındaki savaşın güçlenmesindeki rolü, sulh oluşturmaya çalışan komite üyelerince de biliniyordu. Bu nedenle, kendi aralarında barış antlaşmaları yapılırken, Erivan’da meydana gelen saldırılarla ilgili haberlerin gazetelerde çıkmamasını ve eğer çıkarsa da dikkate alınmamasını istediler²⁵³. Bakü’de barış komitesinin lideri olan Kemal Bey Sefereliyev, halklar arasında barış sağlamaya çalışırken Kafkasya’daki tüm gazetelerden bu konuyla ilgili yazılar yazmamasını istedi.²⁵⁴ Fakat Ermeni gazetelerinde Ermeni-Müslüman savaşıyla ilgili Müslümanları suçlayan haberler çıkmaya devam etti.

Ermeni basını öyle güçlüydü ki, yalan haberlerini kısa sürede Rusya, Avrupa ve Amerika basınına bile yayabiliyordu. Amacı Müslümanları dünyanın ve Rus polisinin gözünde kötülemek, onları tamamen yok etmek suçlamalarıyla karşı karşıya bırakmaktı. Hatta bazı gazeteler Müslümanların bunu imamların ve mollaların camilerde verdikleri emirler üzerine yaptıklarını iddia ettiler²⁵⁵.

Bu durum karşısında Ağaoğlu bir makalesinde, Rusya, Avrupa ve Amerika’nın artık Müslümanlara karşı önyargılı olduğu ve onları vahşi, merhametsiz ve amaçsız bir insan grubu olarak gördüğü belirtilmek durumunda kalmıştı²⁵⁶:

²⁵² “İki Xanımın Söhbətidir”, *Həyat*, 16.06.1905.

²⁵³ “İrəvan Xəbərləri”, *Həyat*, 27.06.1905.

²⁵⁴ “Bakı Xəbərləri”, *Həyat*, 29.06.1905.

²⁵⁵ “Müslümanlar Barəsində Təzə Bir İftira və Böhtan. Bu Böhtan üzərində Korkulu İntriqa”, *Həyat*, 14.07.1905.

²⁵⁶ “Müslümanlar Barəsində Təzə Bir İftira və Böhtan. Bu Böhtan üzərində Korkulu İntriqa”, *Həyat*, 16.07.1905.

“Bu leke, bu rüsvalık kabul edilebilir mi? Biz Müslüman Türk değil miyiz? Atamızın, babamızın merdliği, merhameti, şefkati, insani ile gurur duymuyor muyuz? Bin yıllardan önce Ermeniler bizim hükümetin yönetiminde değiller miydi? Biz hangi dönemde onlara düşmanlık yaptık ki? Bilakis, biz her zaman onların can, mal, din ve mezheplerini koruyarak onları himaye etmedik mi? Şimdi ne oldu ki, biz Türk Müslümanlar insafsız, Allahsız ve vahşi bir sürü menzilesinde kabul edildik? Hayır, bu lekeleri hiçbir Müslüman kabul edemez. Elbette! Biz Ermeniler ve diğer kavimlere göre daha az tereakki etmiş durumdayız, bilimimiz yoktur, cahiliz. Bütün bunlara rağmen biz insafli olmayı, merdliği unutmadık. Bir polis, bir gubernator elinde alet olmayız, bu lekeleri ve rüsvalığı kabul etmeyiz”²⁵⁷.

Müslümanların seslerinin yeterince duyulmamasının sebebi, o dönemde Müslüman basınının oldukça az olmasıydı. Ermeniler, daha fazla sayıda olan Ermeni ve Rus basını aracılığıyla asılsız suçlamalar yaptılar. Müslümanların durumuyla ilgili çok az gazetede haberler yer alıyordu. Ancak o döneme ait bazı eserlerde olaylarla ilgili bilgi edinmek mümkündür.

Aslında, yukarıda bahsedilen Bakü olaylarından sonra Ermeniler Erivan guberniyasında ve daha sonra Nahçıvan’da Müslümanlara toplu saldırılar gerçekleştirdiler. Ermeniler, köylerde ve camilerde insanları öldürdüler ve hatta camilere sığınan insanlar da Ermenilerce katledildiler²⁵⁸.

Bu sırada basın yine de kendi işini yapmaya çalıştı. Ermeniler “Mişak” gazetesinde Müslümanları köylere saldırmak, hayvanları götürmek, kiliseleri dağıtmakla suçladılar²⁵⁹. Bu haberin ardından “İrşad” gazetesi Erivan ve Nahçıvan’dan gelen bir mektupla “Mişak”’a cevap haberi yayımladı. Aslında olaylar onların anlattığından farklı şekilde ortaya çıkmış ve gelişmişti. Yaklaşık sekiz aydan beri iki taraf birbirine karşı kışkırtılıyordu. Olay “23 Mayıs’ta öğlen saat 2’ye doğru bir iki cahilin bir biriyle kavgasından sonra” patlak vermişti. Karışıklık bir iki gün devam ettikten sonra ilerleyen günlerde daha da şiddetlendi:

“24 Mayıs’ta başlamış olan ateş ve savaş o gün, gecesi ve sabahı devam etti. Ayın 26’sında ara sakitleşen zaman Ermeniler yeniden saldırıya geçerek seksene kadar Müslüman evini yaktılar. Müslüman evleri talan edildi. Bir eve toplanmış Müslüman kadın ve çocuklar zalimcesine kesildi ve evlere bomba atıldı. Müslümanlara gelen suyun önü kesilerek onların on gün susuz kalması sağlandı. Postaya mektup götüren bir şahıs vuruldu. Pazar yolu Ermeni semtinden geçtiği için pazara gitmek de mümkünsüz oldu. Birkaç gün sonra din adamları geldikten sonra barış elde olursa da insanlar hâlâ dışarı çıkmaya, dükkan ve pazarlarını açmaya korkuyorlar.”²⁶⁰

Ermeni gazeteleri, Türkleri Rusya Devleti’ne ihanet etmekle suçladı ve bağımsız bir İslam devleti kurmak gibi planları olduğunu iddia etti. Bu planları gerçekleştirenlerin din adamları ve zengin tacirler olduğunu öne sürdüler. Bu insanların kendi çıkarlarını korumak için

²⁵⁷ “Müslümanlar Barəsində Tazə Bir İftira və Böhtan. Bu Böhtan üzərində Korkulu İntriqa”, *Həyat*, 16.07.1905.

²⁵⁸ “İrəvan Xəbərləri”, *Həyat*, 15.06.1905.

²⁵⁹ “Erməni Mişaq Qəzetəsində Oxuyuruq”, *Həyat*, 19.06.1905.

²⁶⁰ “İrəvan Xəbərləri”, *Həyat*, 23.06.1905.

böyle adımlar attıklarını gösterdiler. Ancak Müslümanlar bunu reddetmek için kendi gazetelerinde makaleler yazdılar ve Kafkas valisi Vorontsov Daşkov ile görüşmeler yaptılar²⁶¹.

Rusya İmparatorluğunun vatandaşlarına bazı özgürlükler sunduğu bir dönemde, bu fikirlerin ortaya atılması Türk aydınlarını rahatsız etti. Müslümanlar, bu haklardan yararlanmak için Rusya'ya sadık olduklarını ve ilerlemiş bir millet olduklarını kanıtlamak zorundaydılar. Yönetim, Müslümanların kendi devletlerini kurma fikrinde olduğunu düşünürse veya onları vahşi bir topluluk olarak görürse, diğer halklara verilen özgürlükleri onlardan alabilirdi. Elbette, haklarını kullanamayan bir millet, gelecekte daha kötü, gelişmemiş ve cahil bir topluma dönüşebilirdi²⁶².

Görüldüğü üzere, Rusya'daki Müslüman Türkler arasında güçlü bir siyasi ve kültürel birlik kuramamış olsa da, varlıkları komşularını sürekli rahatsız etti. Müslüman Türklerin birleşerek İmparatorluğa karşı çıkması, kendi özgürlüklerini ilan etmeleri ve diğer halklardan daha güçlü olma tehlikesi karşısında sürekli önleyici adımlar atıldı. Bunların genellikle Ermeniler tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir.

Azerbaycan basınının çoğalması, Ermenileri ziyadesiyle rahatsız eden bir konuydu. Ağaoğlu haklı olarak şöyle diyordu: *“Rusya'daki otuz milyon Müslüman için bile bir gazete yokken, sekiz yüz Ermeninin on beş, yirmi farklı gazetesi var. Müslümanlar her şeyden mahrum kalmış durumdadılar”*²⁶³. Kafkasya'da iki halk arasında barış sağlamak için birçok farklı adım atıldı. Hatta din liderleri arasında Müftüler, Şeyhülislam ve Başrahipler birkaç kez barış toplantıları düzenleyerek bir süreliğine sükûnet sağladılar ancak kısa süre sonra savaş yeniden başlıyordu²⁶⁴.

1905 yılının Haziran ayındaki toplantıda, Türkleri temsil eden isimler arasında dönemin aydınları ve zenginleri olan Ahmet Ağaoğlu, İsmail Bey Sefereliyev, İsa Bey Hacinski, Mirze Asadullayev, A. Topçubaşı gibi kişiler bulunuyordu²⁶⁵. Ancak bu tür toplantıların sonucunda sağlanan barış genellikle çok kısa sürüyor ve iki halk arasındaki bu düşmanlık belirli güçler tarafından yeniden alevlendiriliyordu.

İki düşmanlaştırılmış halk arasında barış sağlamak için kültürel alanda da çalışmalar yapıldı. Barış toplantılarında, her iki halkı barışa davet eden tiyatro oyunları sahnelendi²⁶⁶.

20. yüzyılın başlarında, Rus hükümeti tarafından Kafkasya'daki kiliselerin tüm mülklerinin müsadere edilmesi kararı, Ermenilere yönelik en büyük darbelerden biri olarak

²⁶¹ “Müslümanlar Barəsində Tazə Bir İftira və Böhtan. Bu Böhtan üzərində Korkulu İntriqa”, *Həyat*, 16.07.1905.

²⁶² “Müslümanlar Barəsində Tazə Bir İftira və Böhtan. Bu Böhtan üzərində Korkulu İntriqa”, *Həyat*, 16.07.1905.

²⁶³ “Müslümanlar Barəsində Tazə Bir İftira və Böhtan. Bu Böhtan üzərində Korkulu İntriqa”, *Həyat*, 16.07.1905.

²⁶⁴ “Müslümanlar Barəsində Tazə Bir İftira və Böhtan. Bu Böhtan üzərində Korkulu İntriqa”, *Həyat*, 14.07.1905.

²⁶⁵ “Bakı Xəbərləri. Sülh və İslah Məclisi”, *Həyat*, 24.06.1905.

²⁶⁶ “Zəhmətkeşlər”, *İrşad*, 29.12.1905.

kabul edildi. 1903 yılında alınan bu karara, birçok Ermeni lideri itiraz etti ancak durum birkaç yıl boyunca aynı kaldı²⁶⁷. “Hayat” gazetesinde de bu kararla ilgili haberler çıktı. Onlar, Eçmiyazin Kilisesi mabedinde yıllardır bomba, silah, ve para sağlandığını ve Rus hükümetinin bunu önlemek için bu adımı attığını belirttiler²⁶⁸.

Bu anlaşmazlık devam ederken, her iki halkın önde gelenleri sulh için çaba harcadılar. Bunun için her iki topluluk da birlikte, defalarca valinin yanına giderek sorunun çözülmesini talep ettiler²⁶⁹.

Ermeni-Müslüman savaşı aslında her iki halka da büyük zararlar verdi. Özellikle sivil halk bu savaşın sonuçlarından ciddi şekilde etkilendi. Hatta “İrşad” gazetesi “*Sağ kalanlar ölenlere özeniyor*” şeklinde olaylara yaklaştı. Savaş sırasında ölenlerin yanı sıra hayatta kalan insanlar da zor durumda kaldı. Evleri, mülkleri, hayvanları ve tarlaları yağmalandı. Açlıkla mücadele eden insanlar yardım istedi²⁷⁰. Sonuçta Müslümanların ileri gelenleri toplanarak savaş sırasında mağdur olanlara yardım etti. Güneykafkasya Şehyhülislamı’nın idaresinde yardım toplanmaya başlandı. Bakü milyonerlerinden Hacı Zeynalabdin Tagiyev Karabağ’da ihtiyacı olanlara 150 manat para yardımında bulundu²⁷¹.

1905 yılındaki çatışmalar sırasında, Türk ve Müslüman halk arasında dini ve kültürel bir birlik olduğu ortaya çıktı. Ermeniler Azerbaycan’ın farklı şehirlerinde Türklere karşı saldırılarda bulunurken, diğer Müslüman halklar da Türk ailelerini Ermenilerden koruyarak onlara destek verdi. Örneğin, Bakü’de Lezgiler ve Erivan’da Kürtler, saldırıya uğrayan Türklere yardım ederek Ermeni mahallelerine karşı koydular²⁷². Mir Möhsün Nevvab, olayların canlı şahitlerinden biri olarak, Ermenilerin Azerbaycan şehirlerinde sadece Türklere değil, aynı zamanda Müslüman Lezgilere de saldırdığını gözlemlemiştir. Nevvab’a göre; divana hizmet eden bir Müslüman Lezgi Ermeniler tarafından silahla vuruldu ve daha sonra saldırganlar Müslümanların misilleme korkusuyla kaçıp saklandılar²⁷³.

Vladikafkas’da da benzer olaylar yaşandı. Burada yaşayan Ermeniler, Kafkasya’da gerçekleştirdikleri saldırıyı burada da yapmak istediler. Amaçları, Kafkasya’daki olayların intikamını burada yaşayan Müslüman Türklere almak olan Ermeniler, birkaç kez girişimde bulundular. Ancak burada yaşayan Lezgiler ve İnguşlar, Ermenilere karşı hamle yapacaklarını belirterek müdahale ettiler. Bunun üzerine Ermeniler, Müslüman dini liderinden ve İnguşlardan

²⁶⁷ Nevvab, 1993: 19.

²⁶⁸ Hayat, N13, 22 İyun 1905

²⁶⁹ “Bizə Gələn Xəbər”, *Həyat*, 12.06.1905.

²⁷⁰ “Xitabnamə”, *İrşad*, 23.12.1905.

²⁷¹ “Karabağ Muhtaclarına”, *İrşad*, 02.01.1906.

²⁷² Nevvab, 1993: 19-21.s

²⁷³ Nevvab, 1993: 24.

bu saldırıyı durdurmak için ricada bulundu. Müslümanlar ise karşılığında tüm Kafkasya'da yaşanan olayların durdurulması talebinde bulundular. Ardından kendi aralarında barış sağlamaya çalıştılar ve Ermeniler camiye, Müslümanlar ise kiliseye giderek kendi aralarında toplantılar yaptılar. Toplantıda, benzer durumların önlenmesi ve aralarında ittifak kurulması gibi konular ele alındı²⁷⁴.

Gazetelerde de Vladikafkaz'daki olaylarla ilgili haberler çıkıyordu: *“Dün köyler ateşe tutuldu. Çünkü insanlar aralık ayının sonunda karışıklık yapanları hükümet eline vermediler. Bu köye altı top atıldı”*.²⁷⁵

Bu milli savaş, İran'daki yönetimi ve Ermenileri de rahatsız etti. İran'da yaşayan Müslümanların kendi soydaşlarına yardım edebilmesi tehlikesi nedeniyle, Ermeniler İran'daki Ermenileri korumak için gazetelerde İran yönetiminden ve İran'daki Rus konsolosundan yardım talep ettiler²⁷⁶. Hatta İran ruhani lideri şöyle bir açıklama da bulundu:

*“Badükubede ve Nahçıvan'da kırım yapanları biz Müslüman zannetmiyoruz. Ermeni ve Müslüman arasında din, mezhep farkı yoktur. Eğer bir Ermeni birkaç Müslüman öldürdüyse Müslümanların bütün Ermenilere saldırmasına gerek yokur. Kendi düşmanını bularak cezalandırması yeterlidir. Bizim dinimizde var ki, ehli-kitap birbirlerini öldüremez”*²⁷⁷.

Ermenilerin korunması talebiyle İran yönetimine ve Rus konsolosluğuna başvurulmasının yanı sıra, İran gazetelerinde Müslümanların yaklaşan muharrem ayı bahanesiyle Ermenileri öldürmeyi planladıkları da yazıldı²⁷⁸.

Kafkasya'da milli zeminde ortaya çıkan bu savaş sırasında Müslüman Türkler yalnız başlarına savaştılar. Kafkasya'da yaşayan Müslümanlar birbirlerine birçok konuda destek verse de, Rusya'da yaşayan Türk halkları arasında ortak bir hareket ya da fikir birliği ortaya çıkmadı. Destek, diğer bölgelerde yaşayan Türklerden gelen mektuplarla sınırlı kaldı. Bu olay genellikle Kafkasya'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin özel durumu olarak kaldı. Aslında böyle bir durum Çarlık Rusyası'nın çıkarlarına hizmet eden bir sonuçtu. İshakov, Rusların Ermeni-Müslüman savaşını ortalığın karıştığı, halkların ve nüfusun kendi hakları için savaştıkları bir dönemde ortaya atılmasını Çarlık Rusya'nın planlanmış bir politikası gibi değerlendiriyor²⁷⁹. Amaç halklar arasında savaş, karışıklık oluşturarak onları gerçek gayelerinden uzaklaştırmaktı. Yukarıda da belirttiği gibi yönetim bu politikasında istediği noktaya ulaşmış oldu. Rusya Türkleri birlik için adımlar atmalarına, çalışmalarına rağmen hayalinde oldukları birliği

²⁷⁴ “Vladikafkasya”dan Gönderilmiş Mektubun Sur’eti”, *Həyat*, 24.06.1905.

²⁷⁵ “Telegraf Xəbərləri”, *İrşad*, 22.01.1906.

²⁷⁶ “Erməni Mişaq Qəzetəsinə Təbrizdən Göndərilən Məktub”, *Həyat*, 27.06.1905.

²⁷⁷ “Erməni Mişaq Qəzetəsinə Təbrizdən Göndərilən Məktub”, *Həyat*, 27.06.1905.

²⁷⁸ “Və İyun”, *Həyat*, 02.07.1905.

²⁷⁹ Исхаков, 2007: 145.

gerçekleştiremediler. Bu başarısızlıkta kendi aralarındaki farklı düşünceler kadar dış etkiler de etken rol oynadı.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAYCAN MİLLÎ BASININA GÖRE RUSYA TÜRKLERİNİN KÜLTÜREL BİRLİĞİ MESELESİ

3.1. Rusya Türklerinin Birbirlerine Sağladıkları Destek

Azerbaycan basın tarihi incelendiğinde, 1905 yılından itibaren Rusya’da yaşayan Türklerin basın alanındaki faaliyetlerinin ciddi bir gelişim içine girdiği görülecektir. Rusya İmparatorluğunda Türklerin yaşadığı topraklarda, 1905 yılı reformlarının yarattığı müsamahakâr tutum, basın alanında da birçok özgürlük ve yeniliği beraberinde getirdi. Zira daha öncesinde, “Tercüman” gazetesi dışında uzun süreli bir Türkçe gazete yayımlanmamıştı. Ancak 1905 yılından itibaren İmparatorluğun farklı bölgelerinde yaşayan Türkler, kendi dillerinde gazeteler yayımlamaya başladılar. Örnek olarak Bakü’de basılan “Hayat” ve “İrşad” gazeteleri, “Füyuzat” dergisi, Petersburg’da yayımlanan “Nur”²⁸⁰, Kazan’da yayımlanan “Kazan Muhabiri” ve “Ülfet” gazetesi ile daha birçok gazete sayılabilir. Her yeni gazete yayımlandığında bu haber basın yoluyla diğer Türk halklarına ulaşıyor ve onlar da bu gelişmeyi büyük bir mutlulukla karşılıyordu. Türkler için, basın örneklerinin çoğalması, birliklerini pekiştirmenin yanı sıra mevcut geri kalmışlık ve cehaletin önüne geçmek için önemliydi. Örneğin, “Hayat” gazetesinin 1905 yılında 16 Haziran tarihli 9. sayısında, Türklere ait “Nur” gazetesinin yayımlanması için izin verildiği haberi övgüyle yer aldı. Ancak, Bayazitov’un yayımladığı bu gazete beklentileri karşılamadı ve devlete hizmet eden bir gazeteden öteye gitmedi. Abdullah Battal-Taymas bu gazeteyi şu şekilde değerlendirmekteydi:

*“Kazan Türkçesi ile çıkan ilk gazete olmasına rağmen sahibinin milli menafe açısından güvenli biri olmamasından, ciddi siyasi bilgiler ve havadisler içermemesinden dolayı Türkler arasında rağbet kazanmamış, Kazan lehçesinde ilk milli gazete sayılamamıştır”*²⁸¹. Ancak her yeni gazete çıktığında, diğer yazarlar bu haberi büyük umut ve sevinçle kendi gazetelerinde duyuruyorlardı. Çünkü onlar, gazete sayısının artmasını, okuryazarlık ve eğitimin geliştirilmesine katkı sağlayan bir adım olarak görüyorlardı²⁸². Örneğin, İrşad gazetesinde Uralsk’ta “Fikir” isimli bir düşünce gazetesinin çıkması ile ilgili bilgi önce haber olarak

²⁸⁰ 2 Eylül 1905 yılında Petersburg’da Bayazitov tarafından ilk Tatar gazetesi olarak basıldı. Bkn: Амирханов, 1988: 67.

²⁸¹ Battal-Taymas, 1966: 170.

²⁸² “Yenə Bir Qeyd”, *İrşad*, 25.01.1906.

verilmiş²⁸³, daha sonra ise “Münir” imzalı bir yazar bu konuyla ilgili küçük makale de yayımlattı. Makalede gazetenin sahibi olan Kemal beye Türk milletine daha bir gazete hediye ettiği için teşekkürlerini sunuyor ve gazetelerin sayısının çoğalmasının eğitim ve okur-yazarlığın artmasına etki göstereceğini yazıyordu²⁸⁴. Bu tür haberler aslında Türklerin birbirleriyle ilgilendiğinin ve birinin başarısını bütün Türk dünyası için önemli bir başarı olarak kabul ettiklerinin bir göstergesiydi.

“Hayat” ve “İrşad” gazetelerinin ilk sayılarını incelendiğinde, gelen tebrik mektupları ve “Gazetemizin Mesleyi” başlıklı makalelerin içeriklerinin neredeyse aynı fikirlerle dolu olduğunu görülür. En önemli konu, “Müslümanların içinde bulunduğu cehalet” ve bu gazetelerin bu cehaleti ortadan kaldıracak bir umut olarak kabul edilmesi idi. Rusya İmparatorluğunun farklı yerlerinden gelen mektuplarda, Müslümanların yıllardır ölü gibi yaşadıkları, fanatizme inandıkları²⁸⁵ ve cehaletten şahsiyetlerini ve insanlıklarını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya oldukları²⁸⁶ belirtiliyordu. Ancak, “Hayat” gazetesinde tüm bunlara umutla cevap verilerek milletin henüz daha genç ve yolun başında olduğu belirtiliyordu. Sorunların neler olduğu birlikte belirlenmeli ve sonra bu sorunlarla mücadele edilmeliydi²⁸⁷. “İrşad” gazetesinin ilk makalesi olan “Gazetemizin Mesleyi”nde, Müslüman okullarının ve medreselerinin kapatılmasından, Müslümanların bölünmesinden, Duma’da söz haklarının olmamasından ve insanların bunlara uyması sonucu aralarında düşmanlık hâsıl olduğundan şikâyet ediliyordu.²⁸⁸ Ancak onların fikirlerine göre artık dönem değişmişti. Verilen özgürlükler, büyük bir değişimin başlangıcı olarak kabul ediliyordu. Onlara göre Rus halkı, mallarını ve canlarını feda ederek kendilerini ve diğer halkları zulümden kurtarmışlardı²⁸⁹. Bu durumda basın da elinden geleni yaparak bu özgürlüklerin devam etmesi için mücadele etmesi gerektiğine inanıyorlardı. Gazete okuma kültürünün Batı dünyasındaki kadar yaygın olması gerektiğini düşünüyorlardı. Batılılar için gazete, ekmek ve su gibi bir ihtiyaçtı. Ancak aynı zamanda her gazetenin okunmasının da faydalı olmayabileceğini savunuyorlardı²⁹⁰.

Bunların yanı sıra, basın hakkında yayınlanan haberler Rusya Türklerinin milli düşünceleriyle ilgili fikirlerin oluşmasına da yol açıyordu. Bazı kesimler, kendilerinin aynı milletin parçası olduğunu fark etmişlerdi ve Tatar, Özbek, Başkurt, Kırgız, Kafkasyalı gibi adlar

²⁸³ “Daxili Xəbərlər”, *İrşad*, 08.01.1906.

²⁸⁴ “Yenə Bir Qeyd”, *İrşad*, 25.01.1906.

²⁸⁵ “Çalışmalıyız”, *Həyat*, 23.06.1905.

²⁸⁶ “Azğur-Axısxa”, *Həyat*, 24.06.1905.

²⁸⁷ “Qəzetəmizin Məsləyi”, *Həyat*, 07.06.1905.

²⁸⁸ “Qəzetəmizin Məsləyi”, *İrşad*, 17.12.1905.

²⁸⁹ “Qəzetəmizin Məsləyi”, *İrşad*, 17.12.1905.

²⁹⁰ “Qəzetəmizin Məsləyi”, *Həyat*, 07.06.1905.

altında 25 milyonluk tek bir milletin üyesi olduklarını kabul ediyorlardı. Ancak bu tek milletin adını hâlâ Müslüman milleti olarak dile getiriyorlardı:

*“Bizim Rusya Hükümeti tahtı-idaresinde bulunan umum Müslümanlar, sayısı 25 milyona varan bir millet oldukları halde hiçbir mecliste bizim namımız okunmuyor. Bizden çok az olan tayfaların namı okunuyor. Her kişinin namı okunduğu zaman neden 25 milyon Müslümanın namı okunmuyor?”*²⁹¹.

Bu dönemde basında en çok öne çıkan fikir, Rusya Türklerinin kendi haklarını talep etmesiyle ilgiliydi. Onlar için önemli olan, 25 milyonluk Türk halkının, Müslüman olarak adlandırdıkları insanların seslerinin duyulmasıydı. Birleşmekten çok, kendi haklarına ve mallarına sahip olmak için mücadele ediyorlardı. Bunu başarmak için de basın ileriye doğru bir aşama sağlayacağına inanıyorlardı. Çünkü basın, onların sorunlarını ve problemlerini göstererek, seslerinin duyulmasını sağlayacaktı. Ancak bazı durumlarda ittifad ve ittifak fikirlerinin de ortaya çıktığını görüyoruz. Örneğin öğretmenler, “Hayat” gazetesine gönderdikleri tebrik mektubunda din ve millet yolunda ittifad ve ittifaktan bahsediyorlardı²⁹². Lakin bu Türklerin siyasal olarak birleşmesi için bahsedilen bir ittifad değildi²⁹³. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi hak arayışı uğrunda, seslerinin duyurulması için kurulması gereken bir ittifattı. Zira, bir makalede ittifaktan bahsedilirken, başka bir makalede kendilerini “Azerbaycan Müslümanları” olarak adlandırabiliyorlardı²⁹⁴. Türkler, farklı farklı isimlerle kendilerini adlandırıyorlardı. Bir araya geldiklerinde ise genellikle Müslüman kimliklerine vurgu yapıyorlardı. “İrşad” gazetesinin yayın hayatına başladığı gün yapılan açılış yemeğinde, Bakü’nün önde gelen isimlerinin yanı sıra Tatar din adamları da hazır bulunuyordu. Konuşmalar arasında dikkat çeken konulardan biri, Müslümanların zor durumda olmasına değinen ulemanın, gazeteden bundan sonra “Sünni” ve “Şii” kelimelerini kullanmamaları yönündeki ricasıydı²⁹⁵. Bu talep, din açısından ve Türk halklarının birliği açısından oldukça önemli olsa da, Türk halklarının ve sorunlarının gündeme gelmemesi, milli bilincin tam olarak oluşmadığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Bir başka örnekte de milli birliğe değil, daha çok dinî birliğe atıf yapılan şu ifadeler yer verilmiştir: “İslam basını her ne kadar çok olursa İslam ahalisinin faydası bir o kadar çok olacaktır”²⁹⁶.

“Tercüman” gazetesi, “İrşad” gazetesinin yayımlanmasını milli bir hizmet olarak değerlendiriyordu. Ayrıca, milyonlarca Müslüman’a hizmet eden bir gazete olarak yalnız

²⁹¹ “Şükrler olsun. Bugünləri Gördük”, *Həyat*, 10.06.1905.

²⁹² “İdarəyə Məktub”, *Həyat*, 10.06.1905.

²⁹³ “İdarəyə Məktub”, *Həyat*, 10.06.1905.

²⁹⁴ “İdarəyə Məktub”, *Həyat*, 10.06.1905.

²⁹⁵ “İrşadın Şam Güşadı”, *İrşad*, 19.12.1905.

²⁹⁶ “Təbriknəmə”, *İrşad*, 22.12.1905.

kalmaktan şikayet ediyor ve yeni bir kardeşin gelmesini büyük bir mutluluk olarak görüyordu²⁹⁷.

Türk basınında birlik ve dayanışma olsa da, dış etkenlerin etkileri zaman zaman hissediliyordu. Yeni bir Türk gazetesi çıktığında, Rus ve Ermeni gazeteleri saldırgan tutumlarını satırlarına taşıyor ve iftira atmaktan çekinmiyorlardı. Özellikle “İrşad” ve “Hayat” gazeteleri yayımlandığında, “Yakor”, “Mişak” ve “Baku” gibi Ermeni gazeteleri tarafından yoğun eleştirilere maruz kalmışlardı.²⁹⁸ Bu eleştiriler, samimi ve yapıcı eleştiri amacından çok uzak olup, gazeteleri itibarsızlaştırmayı ve okuyucularından uzaklaştırmayı hedefliyordu. Bu gazetelerde Türkler, cahil ve bilgisiz olarak nitelendirilerek, komşularının da geri kalmalarından sorumlu tutuluyordu²⁹⁹.

Rus ve özellikle de Ermeni gazeteleri, “İrşad” ve “Hayat” gazetelerini İslamcılık ve “İttihad-ı İslam” olgusu oluşturma çabasıyla suçluyorlardı.³⁰⁰ Örneğin, “Mişak” gazetesinde “Hayat” gazetesinin yayımlanması ile ilgili şu ithamlarda bulunuldu: *“Bu yeni gazete de ‘Kaspi’ gazetesinin yolundan gidecek. Yani, herbir şey, İslam’a ve İslam cemaatine ait, pak ve temiz olacak. Kısacası, ‘Hayat’ kelmesi Cem-i İslam için bir yeni ocak vasfında olacak”*³⁰¹.

Basında en sık eleştirilen konulardan biri de özellikle “Hayat” gazetesinin diliydi. Yukarıda bahsettiğimiz gazeteler, gazetenin dilinin kitap dili olması, birçok Farsça ve Arapça kelimenin kullanılması ve bu nedenle okuyucuların gazeteyi anlayamayacakları konusunda eleştirilerde bulunuyorlardı. Eleştiri argümanlarından biri de gazetenin Arapça, Türkçe, Farsça ve Tatar dillerinde kelime kullanması nedeniyle Azerbaycan Tatarlarının gazetenin dilini anlamayacaklarıydı. “Hayat” gazetesi ise bu eleştiriye cevap vererek, Azerbaycan’ın bir dil veya milletin adı olmadığını, burada yaşayan insanların dilinin zaten Türkçe olduğunu belirtiyordu.³⁰² “Baku” gazetesi tarafından ortaya atılan fikir aslında ilginç bir durumun da işaretçisidir. Ermeni gazetelerine baktığımızda, Türkleri kendilerinden daha çok Türk olarak nitelendirdiklerini fark ediyoruz. Bazı yerlerde “Müslüman” diye bahsetmelerine rağmen çoğu zaman “Türk” ve “Tatar” olarak adlandırıyorlar. Dolayısıyla Azerbaycan topraklarında yaşayan Türklerin “Azerbaycan Tatarları” olarak adlandırılmaları farklı bir yaklaşım ortaya koymaktaydı.

Kendilerini “Müslüman”, “Tatar” ya da “Türk” olarak kabul etmeleri konusuna gelindiğinde, Gürcüler kendilerini “Gürcü”, Ermeniler kendilerini “Ermeni”, Türkler ise

²⁹⁷ “Nə Yazıyorlar”, *Həyat*, 26.06.1905.

²⁹⁸ “Mucəb Hürriyyət”, *İrşad*, 09.01.1906.

²⁹⁹ “Böhtan və İftiranın İntihası”, *Həyat*, 24.06.1905.

³⁰⁰ “Böhtan və İftiranın İntihası”, *Həyat*, 24.06.1905.

³⁰¹ “Bizim Qonşularımızın Bizə Xeyirxuva olmağına bir nümunə. ‘Mişaq’ qəzetəsindən”, *Həyat*, 16.06.1905.

³⁰² “Bizim Qonşuların Bizə Mehribanlığı”, *Həyat*, 09.06.1905.

“Müslüman”, “Tatar” ya da “Türk” olarak tanımlıyorlardı. Ancak yine de ulusal kimliklerinin farkında olduklarını ve tarihlerine hâkim olduklarını belirtmek gerekir³⁰³. Bu tercih, onların etnik kimliğine ve Türk kültürüne bağlılıklarını göstermelerine rağmen, Rusya İmparatorluğunun yapısının bir parçası olduklarını vurgulamak içindi. Aynı zamanda, Türk kökenli insanların diğer etnik gruplar arasındaki entegrasyonunu ve bir arada yaşamalarını kolaylaştırması amaçlanmıştı.

20. yüzyılın başlarına geldiğimizde milli basın, az olsa da, halkın eğitimini ve cehaletin azaltılmasıyla birlikte kendi haklarını elde etme mücadelesinde en önemli araçlardan biriydi. Aynı zamanda basın, Rusya’da yaşayan tüm Türkler arasında haberleşme ve iletişimi sağlayan tek kaynaktı. Bu dönemde basın, uzak mesafelerde yaşayan Türk halklarını siyasi olarak değil, kültürel olarak birleştiren bir araç olarak görülebilir.

3.2. Azerbaycan Milli Basınına Göre Rusya Türklerinin Maruz Kaldığı Ortak Sorunlar

3.2.1. Eğitim Meselesi

20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, Rusya’daki Türklerin en önemli sorunlarından biri eğitim konusuydu. Eğitim seviyeleri giderek gerilemekteydi ve bu durum, geçmişte özgürlüklerini kaybetmelerine neden olduğu gibi gelecekte de milli kimliklerinin varlığını tehlikeye atmaktaydı.

Konu, Azerbaycan Milli Basını’na göre ele alınmış olsa da, tespit edilen örnekler nerdeyse tüm Türklerin durumunu gösteren veriler sunmaktadır. Konunun incelenmesi, Rusya Türklerinin birleşmesinde eğitimin rolüne değil, mevcut eğitim sorunlarına odaklanmanın daha mantıklı olacağını ortaya koymaktadır. Gerçekten de mevcut kaynaklar, Rusya’nın farklı bölgelerine yayılmış Türklerin eğitim durumlarının birbirinden çok farklı olmadığını ve gerileme aşamasında olduğunu göstermektedir. Bu gerçek yalnızca basın örnekleri ışığında değil, aynı zamanda Çarlık ve Sovyet Rusya döneminde oluşmuş literatür tarafından da kanıtlanmıştır. Ancak, her iki dönem kaynakları, meseleye farklı açılardan yaklaşmıştır.

Rus tarih yazımında genellikle okulların gelişmesinden, Rus okullarından ve eğitim alanındaki reformlardan bahsedilmekte, ancak Rus olmayan halkların sorunları göz ardı edilmektedir. 19. yüzyılda Rusya İmparatorluğunda yaşanan sanayi patlaması ve kapitalist ilişkilerin gelişmesi, ülkede eğitilmiş kadrolara olan ihtiyacı artırmıştır. Bu da eğitime özel bir önem verilerek reformların gerçekleştirilmesine neden olmuştur. Ancak, bu reformların Rus

³⁰³ “Böhran və İftiranın İntihası”, *Həyat*, 24.06.1905.

olmayan halkların eğitim sorunlarına çözüm getirmediği de unutulmamalıdır³⁰⁴. Milli basında yer alan yazılar incelendiğinde; Kafkasya, İdil-Ural, Türkistan, Sibiry gibi bölgelerde eğitim sorunlarının daha yoğun şekilde ele alındığı görülmektedir. Makaleleri okuduğumuzda toplumun genel olarak eğitimsizliği, okulların yetersizliği gibi sorunların yanı sıra, bu sorunların gündeme gelmesine öncülük eden küçük bir aydın grubu haricinde konuya duyulan hassasiyetin sınırlı olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durumda, eğitim konularında sorumluluğunun yerel halkta mı yoksa yönetimde mi olduğu tartışmaları su yüzüne çıkmaktadır. Bunun yanı sıra, eğitimin geliştirilmesi için verilen çabalar, aranan çözüm yolları, aydınların farklı fikirleri ve yabancı eğitime olan özelemleri gibi konular da milli basında sık sık ele alınmaktadır.

1905 yılına gelindiğinde, Rusya'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi, Türk bölgelerinde de farklı okul türlerinin olduğu görülür. Bu türler arasında geleneksel Rus okulları, önceden var olan mektep ve medreseler, yeni Rus-Tatar mektepleri ve İsmail Gaspıralı'nın desteğiyle kurulan usul-i cedit okulları bulunmaktadır. Bu okulların türleri farklı olsa da, çoğu zaman benzer sorunlarla karşı karşıya kalmaktaydılar. Örneğin, Kafkasya'daki medreselerle İdil-Ural'daki medreseler hemen hemen aynı sorunları yaşamaktaydı. Benzer şekilde, Türkistan'da bulunan Rus-Tatar okulundaki bir Müslüman öğretmenin Sibiry'daki bir Müslüman öğretmenle ortak sorunları vardı.

Rusya'da yaşayan Türklerin eğitim durumunu ve geri kalmışlık olgusunu kendi perspektiflerinden ele alacağız. Onların kendi sorunlarına yaklaşımlarına bakıldığında, farklı fikirlerin ortaya çıktığı görülür. Artık aydınlar, halklarının maruz kaldığı cehaletin, geri kalmışlığın ve yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olduklarının farkındadır ve tüm bu durumların sebeplerini araştırmaktadırlar. Bu bakış açılarının sonuçları genellikle iki ana kategoriye ayrılabilir: Bazıları, Türklerin bu durumda olmasının sebebinin Çarlık Rusya'nın sömürgeci politikaları olduğunu düşünürken, diğer bazı aydınlar halkın eğitim yetersizliği ve tembelliği nedeniyle bu sorunlarla karşı karşıya kalındığını savunmaktadır.

Önceki yüzyıllarda, Şark bilimi, Batı dünyasını geride bırakarak ileri seviyeye ulaşmıştı, ancak 19. yüzyılda bu durum tersine döndü ve Doğu biliminde eğitimi ileri seviyeye taşıyacak herhangi bir şey kalmadı. Geleneksel olarak eğitim veren mektepler ve medreseler mevcut olsa da hiçbir işe yaramıyorlardı. Kırımli Hasan Sabri Ayvazov, dini eğitim veren mektep ve medreselerin öğrenciler için bir azap olduğunu, çocukların zorla, bilinçsiz bir şekilde medrese ve mekteplere gitmek zorunda kalarak yıllarını aynı şeyleri yaparak ve dini metinleri

³⁰⁴ Академия Наук СССР Казанский филиал Институт Языка, Литературы и Истории им. Г. Ибрагимова, 1988: 216.

ezberleyerek geçirdiklerini belirtir. Aslında her şehirde, köyde, kasabada ve hatta 10 haneli köylerde bile okul vardı. Ancak çocuklar, marifet ve fazilet öğrenmek için değil, babadan gelen bir gelenek olduğundan zorla bu okullara gönderiliyordu³⁰⁵.

Diğer bir Türk münevveri Ahmet Ağaoğlu da Hasan Sabri Ayvazov gibi, Müslüman toplumların eğitimdeki geri kalmışlığına dikkat çekiyordu. Ona göre, Müslümanların tembelliği, eğitimlerinin yetersiz kalmasının temel sebeplerindendi. Ağaoğlu, Amerikalılar ve Japonların normalde günde sekiz saat uyku ile yetindiğini ve geri kalan saatlerini çalışmaya ayırdığını, ancak Müslümanların en az on bir saat uyuduğunu ve uyanık olduklarında köpek dövüşü veya koç dövüşü gibi etkinliklerle zamanlarını boşa harcadıklarını söylüyordu. Bu davranışların sonucunda, Müslüman toplumların gelişiminde geri kaldığını düşünüyordu. Ağaoğlu, Müslümanların varlığını sürdürebilmeleri için bilim, okul ve hamiyetin önemli olduğunu belirtiyordu, ancak bu unsurların farkında olmalarına rağmen, sonuç alınmadığını söylüyordu.³⁰⁶

Genel olarak bu dönemde aydınlar arasında Batı'ya ilgi duyulduğu görülmektedir. Ahmet Ağaoğlu da Batı'daki durumu çok gerçekçi bir şekilde açıklayarak diğer bir makalesinde şunları belirtmektedir: *“Bakınız! Binlerce şehirde milyonlarca insan karınca ve çegirge gibi gel git yaparak devamlı olarak çalışmakla, iş yapmakla meşguldür. Herkesin yüzünde, simasında hayat, dirilik ışığı, umudu vardır. Her sabah grub şeklinde çocuklar ellerinde kitapları ve defterleri okula giderler. Binlerce okul, darülfünun, medrese gençler ile dolmuştur. Binlerce kütüphaneler, kıraahataneler bilik ve bilgiye aç olan insanlarla doludur. Burada beli bükülmüş, sakalı beyazlamış bir bilim insanı millete, insaniyete hizmet etmek amacıyla fikir ve hayalini bir noktaya cemlemiştir. Kim bilir onun araştırması sonucunda ortaya neler çıkacak. Veya başka insanların maruz kaldıkları hastalıklara şifa mı bulacak. Veya telefon gibi, demiryolu gibi, mikrofon gibi insanların en korkunç düşmanı olan zamanı ve mekanı yenen yeni keşifler mi ortaya çıkaracak.*

*Diğer tarafta çok da yaşlı olmayan ama tecrübeli bir hakim bir kağıda hızlı bir şekilde hayaller ve fikirler yazmaktadır. Onun bu kağıda neler yazdığını kimseler bilmiyor. Adalet mi, sadakat mı, kardeşlik mi, müsavat mı, özgürlük mü veya hükümetin yaptığı hatalarla mı ilgili yazıyor. Yarın bu yazdıkları yüz binlerce kağıtlarda yayılarak bütün millete malum olacak. İnsanlar düşünceye dalarak yönetimin daha iyi olması, adaletin oluşması, insaniyetin kurtuluşu için çalışacaklar. Bu gibi yerlerde bilgili, çok okumuş kalbi insaniyetle dolmuş olan insanlar birlikte toplanarak vatanın terakkisi hakkında uzun uzun konuşmalar yapacaklar”.*³⁰⁷

Aynı zamanda “Füyuzat” dergisinde de sürekli olarak batıdaki eğitim modeli hakkında yazılar yayımlanıyordu. M. Hadi'nin “Amerika'da Usul-i Talam ve Terbiye” ile Edüsselîmzadê'nin “Almaniya'da Darülmelulin” isimli makaleleri aracılığıyla okurlarına, Almanya ve Amerika'da insanların eğitim konusunda ne kadar meraklı olduklarına, hatta

³⁰⁵ “Felyeton. Məkatübümüzə bir nəzər”, *İrşad*, 22.12.1905.

³⁰⁶ “Elmin Xalqa Faydası”, *İrşad*, 29.12.1905.

³⁰⁷ “Dəhşətli Həyula”, *İrşad*, 25.12.1905.

sokaklarda bile kitapla gezmelerine, engelli çocuklar için özel okulların açılmasına dair bilgiler aktarıyorlardı.³⁰⁸

Halk arasında yaygın olan ikinci düşünce, cehaletin nedenlerinin mevcut siyasi durumdan kaynaklandığı yönündeydi. Bu fikir ayrılıkları bazen aydınlar arasında küçük tartışmalara neden oluyordu. Örneğin, Firidun Bey Köçerli, Ağaoğlu'nun halkı tembellik ve gayretsizlikle suçlayan fikirlerine karşı çıkarak onun "Ahund ve İslam" adlı makalesini eleştirdi ve Tatarları eğitimsizlikte ve muhafazakarlıkla suçlamanın haksız olduğunu belirtti. Köçerli'ye göre, Tatarlarda eğitimin düşük olmasının nedeni, devletin attığı adımların formal karakterde olması ve taleplerin tam olarak yerine getirilmemesiydi. Ona göre, Tatar okullarını kontrol edecek olan müfettiş bile yeterli bilgiye sahip değildi ve Tatar dilini bilmiyordu. Aynı zamanda, onların görenekleri, özellikleri ve dünya görüşlerinden de habersizdi. Bu durumda, Firudin Bey Köçerli yerli halkı değil, Çarlık hükümetinin yürüttüğü bürokrasi ve ilgisizlik politikasını hatalı bularak durumdan devleti sorumlu tutuyordu.³⁰⁹

İki aydının birbirinden farklı görüşleri olsa da haklı oldukları noktaları analiz ederken daha iyi fark ediyoruz. Bazı aydınlar, Müslüman Türk toplumlarının geri kalmışlığının kendi tembelliklerinden, rehabetlerinden ve sorumsuzluklarından kaynaklandığını düşünmekteydi. Ancak daha objektif bir yaklaşımla, mevcut durumun nedenini sadece halkın tembelliğinde değil, aynı zamanda bu halkların uzun süre sömürge altında yaşamalarında aramak gerekliliği ortaya çıkıyor. Eğitimin gelişmesi ve eğitilmiş bir nesil yetiştirilmesinin önündeki engeller kaldırılmadığı takdirde, Rusya'daki Türklerin 20. yüzyıl başındaki durumundan farklı olmayacakları aşikârdı. Zira tarihe bakıldığında, bilimin ve inkişafın herhangi bir toplumda kendiliğinden ortaya çıkmadığı görülmektedir. Avrupa tarihinde de benzer bir durum söz konusudur. Uzun süren bir karanlık dönemden sonra, Rönesans çağı ile yükseliş başlamıştır. Bu gelişimin sebebi, toplumların daha çalışkan, bilime daha yatkın olmalarının yanı sıra, sömürge altında yaşamayarak kendi emeğini ve alın terini kendi toplumunun faydasına olacak şekilde sarf etmiş olmalarından ileri gelmektedir. Sömürgeciliğin asırlardır var olan gerçeği, sömürge altındaki toplumların gaflet uykusundan uyanamayıp daima bağımlı halde kalmaları, dilini, geleneklerini ve milli kimliğini unutmaları için kasıtlı olarak eğitimden ve bilimden mahrum bırakılmaları ve eğitimde kendi milli politikalarını uygulayamamalarıdır.

Rusya İmparatorluğunun yüzyıllardır aynı politikayı izlediğini gözlemliyoruz. Bu politikanın ana amacı, yabancı halkları Ruslaştırmak ve kendi kültürlerinden koparmaktır. Rusya'da yapılan reformlarda, Rus kökenli insanlar öncelikli olarak ön plana çıkartılmış ve Rus

³⁰⁸ "Almaniyada Darülmelulin", *Füyuzat*, 22.11.1906, "Amerikada Üsuli-Tələm və Tərbiyə", *Füyuzat*, 07.08.1907.

³⁰⁹ "Вопросъ о Просвѣщеніи Татаръ", *Каснуі*, 03.01.1906.

olmayan halkların gelenekleri ve dilleri unutturulmaya çalışılarak, Ruslaştırma politikası uygulanmıştır.

Rus idarecilerin Türk çocuklarının eğitim ve öğretime önem vermemesi ve bunun için yeterli bütçe ayırılmaması halkın cahil bırakılmaya çalışıldığı fikrini kuvvetlendirirken diğer yandan da Çarlık zihniyetinin sömürgeci politikaların bir parçası olarak burada yaşayan insanları kendisine sadık tebaalar olarak yetiştirme ve çocukları tamamen Ruslaştırma amacına binaen için yeni okullar açmaları, milli kimliğin oluşum sürecini olumsuz yönde etkilemiştir. Rusya'nın Türk topraklarında açtığı okulları bu politikalarının bir uygulama sahası olarak dikkatle irdelemek gerekir. Bu okullarda eğitim görenler ve başarı kaydedenler genellikle gayrimüslim çocukları olmakla birlikte okula kabul edilen Müslüman öğrenciler, ya okulu bitiremeden ayrılmak zorunda kalıyor ya da okul yönetimi tarafından okuldan atılıyordu. Sonuç olarak, bu okullardan mezun olan çok az Müslüman öğrenci olabiliyordu. "Hayat" gazetesinin bir sayısında yer alan "Maverayi Hazar Haberleri" başlıklı haberde, "Aşgabat" gazetesinin Müslüman çocuklarının gimnazyumlarda baskı altında kaldığına dair bir haber dikkati çekmektedir. Gazeteye göre Müslümanlar, okul yönetimi Müslüman çocukları barındırmamasından ve 3. sınıfa geldiklerinde bin bir bahaneyle okuldan atmasından şikâyet etmektedir. Hatta gimnaziyumu açılışı sırasında 40 öğrenci kabul edilmesine rağmen, sonrasında sadece 12 Müslüman çocuk eğitimlerine devam edebilmiştir.³¹⁰

Görülen o ki Çarlık Rusya eğitim alanında tutarlı bir politika izlememektedir. Bir yanda Müslüman çocukların okullardan uzaklaştırılması gibi olumsuz uygulamalar görülürken, diğer yanda Kaspi gazetesinde yer alan bir habere göre Müslümanlar için ılımlı davranışlar sergilenmektedir. 1906 yılında yayımlanan bir makalede, Tiflis'teki Kutsal Nina Okulu'nda Müslüman öğrenciler için bir ibadetgâh açıldığından bahsedilir. Bu teşebbüs, sadece 5 Müslüman öğrencinin bulunduğu bir okulda gerçekleşmiştir. İbadetgâhın açılışı büyük bir ziyafetle kutlanmış, Rus devlet adamları, valiler hazır bulunmuş ve hatta Çariçe'nin bir mektubu dahi okunmuştur. Ayrıca, Azerbaycanlı aydınların da burada yer aldığı görülmektedir. Ahund Hüseyin Efendi Efendiyev'in açılıшта dile getirdiği düşünceler, Müslümanların çocuklarını neden bu okullardan uzak tutmaya çalıştıklarını anlamamızı sağlamaktadır. Ahund, Müslüman ailelerin çocuklarını Rus okullarına göndermek istememelerinin sebebini, onların eğitimlerine önem vermemeleri olarak açıklamaktadır. Ancak Graf Vorontsov-Daşkov tarafından yapılan bu teşebbüs, Müslüman öğrenciler için bir ibadetgâhın kurulması ile bu sorunun çözümüne yönelik bir adım atıldığı görülmektedir³¹¹.

³¹⁰ "Maverayi Xəzər Xəbərləri", *İrşad*, 01.07.1905.

³¹¹ "Открытие Мусульманской Молельни При Тифлискомъ Учебномъ Заведения Св. Нины", *Каспий*, 11.03.1906.

Topçubaşı ve Ağaoğlu gibi dönemin önde gelen simalarının, bu ziyafete katılarak ibadetgâhla ilgili olumlu fikirler dile getirmeleri, aslında Efendiyev ve benzeri aydınların işlerin düzeleceğine dair olan umutlarını doğrulamaktadır.

Bu dönemde basın incelendiğinde dikkat çeken husus, Çarlık Rusyası'nın tüm baskı ve sansürlerine rağmen aydınların devletin politikalarının eğitim ve diğer alanlardaki problemlerin kaynağı olduğuna dair düşüncelerini basın aracılığıyla açıkça dile getirmekten çekinmemeleriydi. *İrşad* gazetesinin 10. sayısında yayımlanan “Elmin Xalqa Faydası” (Bilimin Halka Faydası) adlı makalede, hükümet halkı cehalet ve zulüm içinde tutmakla suçlanıyor ve fakir ailelerin çocuklarının okula gitmelerini sağlamak için devletin bu fakir halkı finanse etmesi talep ediliyordu. Aynı zamanda aydınların, işçilerin eğitiminin ekonomik ve teknik açıdan ne kadar önemli olduğunun farkında olduklarına dair makalelere de rastlıyoruz³¹². Bazı yazarlar ise daha ileri giderek cahilliğin ve geri kalmışlığın giderilmesi için taleplerini cesurca aktarmaktan çekinmiyorlardı. “*İrşad*” gazetesinde yayımlanan “Bize Ne Lazımdır?” başlıklı bir dizi makalede, yazarlar eğitimle ilgili taleplerini dile getiriyorlardı. Bu talepler arasında, Müslümanların din ve mezhep açısından özgür olması, bağımsız olarak okul ve ibadethaneler açılması, eğitimin ana dilde verilmesi, her Müslüman çocuğun devlet tarafından açılmış okullarda 7-14 yaş aralığında eğitim alması, devletin fakir çocuklara ücretsiz yiyecek, içecek ve okul malzemeleri sağlaması, Müslümanlara okul ve medrese yapmak için özgürlük verilmesi gibi talepler bulunuyordu³¹³. “*Kaspi*” gazetesinin 20 Kasım tarihli sayısında da aynı taleplerin yanı sıra, Müslümanların dinlerinin gerekliliklerini göz önünde bulundurarak erkek ve kız öğrenciler için ayrı okulların açılması, Türk çocuklarının Rus dilinde eğitim almalarının zor olması nedeniyle eğitim dili olarak Türkçenin kullanılması, okullarda matematik, coğrafya, tarih, dil gibi derslerin yanı sıra Kafkasya'daki her yerde sanat okullarının açılması gibi talepler de yer almaktaydı³¹⁴.

Bilindiği üzere Rus hükümeti, Türk toplumunun sosyal gereksinimlerine yeterince mali destek ayırmadığı için, bu topluluktan olan zengin kişiler çeşitli alanlarda maddi destek sağlayarak eksikliklerin giderilmesine yardımcı olmaktaydı. Bu durumun sık sık gazetelerde yansdığı görülmektedir. Örneğin, aydınlar devletten yeterli destek alamamalarından ötürü, siyasi ve ekonomik hayatta önemli bir rol oynayan zengin kimselerden yardım talep etmekteydiler.³¹⁵

³¹² “Elmin Xalqa Faydası”, *İrşad*, 29.12.1905.

³¹³ “Bize Nə Lazımdır”, *İrşad*, 14.01.1906.

³¹⁴ “Петиция Народных Учителей-Мусульманъ гор. Баку на имя председателя Комитета Министровъ С.Ю. Витте”, *Каспий*, 31.03.1905.

³¹⁵ “Elmin Xalqa Faydası”, *İrşad*, 29.12.1905.

Bu durum, Kafkasya, İdil-Ural ve Türkistan gibi bölgelerde bir gerçeklik haline gelmiştir. “Hayat” gazetesinde “Bize Yardım Edin” başlığı altında yayımlanan makalelerde, Abdürreşit İbrahimov yerel beylerin, özellikle okul ve medrese gibi alanlara para harcamaktan kaçınmadıklarını belirterek, onları daha fazlasını yapmaya ve destek olmaya çağırıştır³¹⁶. “İrşad” gazetesinde “Tatar” takma adıyla yazılar yazan ve Abdurreşid Mehdiyev olduğu düşünülen yazar da bu konuya değinerek, Ebülkani adlı zengin bir kişinin okullara ve öğretmenlere verdiği destekten bahsetmiştir. Bu kişi sadece İdil-Ural’da değil, Türkistan’da da yeni okullar açarak ihtiyaçlarını karşılamaktaydı. 200’e yakın okul açan bu zengin adam, fakir öğretmenlere maaş ödemesinin yanı sıra, Orenburg guberniyasında bir öğretmen okulu açarak okullar için öğretmen yetiştirme çalışmalarına da katkıda bulunuyordu. Kafkasya’dan öğretmenleri davet ediyor, tatil boyunca öğretmenleri bir yerde topluyor ve bütün masraflarını karşılayarak eğitimlerine yardımcı oluyordu. Ancak hükümet yetkilileri buna karşı tedbir alarak eğitim kurumlarını kapattılar. Hatta Abülkani bu durumdan çok üzülerken hayatını kaybetti³¹⁷.

Rusya Türklerinin eğitim alanındaki problemleriyle ilgili olarak basında yer alan sorunlardan biri de yerel öğretmenlerin durumu idi. O dönem incelenen basın ve literatürde, Müslüman öğretmenlerin az olması veya hiç olmaması gibi bir sorun göze çarpmaktadır. En çok şikayet edilen mesele, Rus pedagoğlara yerel öğretmenlere göre daha fazla önem verilmesiydi. Ahmet Ağaoğlu, bu konuda *“tecrübeli ve öğretmenliği daha çok hak edenlerin dışarıda kaldığı, okullarda ise deneyimsiz, yerel dilleri bilmeyen öğretmenlerin atandığı”* yorumunu yapmaktadır³¹⁸.

Medreselerde din eğitimi veren hocalar olsa da, yeni açılan Rus-Tatar okullarında, usul-i cedit okullarında yeni programlarla ders verecek öğretmenler parmakla sayılacak kadar azdı. Bu öğretmenlerin, program, derslik ve maddi destek gibi imkânları yoktu. Tatar takma adlı yazarın belirttiği gibi, Tataristan’da Bahçesaray ve İstanbul’da birkaç ay eğitim alan öğretmenler, usul-i cedit okullarında ders veriyordu. Ancak, bu öğretmenlerin hamisi, nazırı veya vazife vereni yoktu. Becerikli, Müslüman öğrencilerin taleplerini karşılayacak öğretmenlerin olmaması, Yalta’dan Muallim Bekir imzalı bir yazar tarafından Füyuzat dergisinde ele alınmıştı. Yazara göre, sorun yeterli bilgiye sahip olan öğretmenlerin azlığıydı. Medreselerde hocalar, Arapça ve Türkçeyi bile doğru-düzgün bilmedikleri halde öğrencilere ders veriyorlardı. Ancak, halk içinde ders verecek yeteneğe sahip olan hocalar yok değildi.

³¹⁶ “Bizə Aid – Mədrəsələrimizin İslahı”, *Həyat*, 14.07.1905.

³¹⁷ “Yetim Müəllimlər”, *İrşad*, 27.12.1905.

³¹⁸ “Вопрос о Просвещении Татары”, *Касный*, 05.01.1906.

Ancak, maaşların azlığı sebebiyle, onlar da ihtiyaçlarını karşılayamadıkları için zillet ve miskinliğe düşer oluyorlardı³¹⁹.

Gazetelerde sıkça ele alınan bir diğer konu da öğretmenlerin maddi durumunun kötü olması meselesiydi. Özellikle dini dersler veren öğretmenler için durum daha da zorlu bir hal almaktaydı. Bazı öğretmenler ise sırf Müslüman öğrenciler dinden çıkmasın ve dini eğitim alabilsinler diye çok az bir ücretle ders vermeye razı olmuşlardı.³²⁰ Rus-Tatar okullarında görev yapan Müslüman öğretmenler, “Nazırlar Komitesi temsilcisi Vitte’ye yazdıkları mektubu” Kaspi gazetesinde yayımladılar. Mektupta, özellikle aile sahibi olan öğretmenlerin maddi durumundan şikâyet edilerek, öğretmenlerin yaşadıkları yerin şartlarına ve hizmet ettikleri yerin özelliklerine göre tayin edilmesi ve acil olarak halk öğretmenleri için burs fonları oluşturulması talep ediliyordu. Öğretmenler, maddi sıkıntılara yönelik çözümlerin genel standartlara ve kaidelere göre değil, gerçek hayat şartlarına göre belirlenmesi gerektiğine vurgu yaptılar.³²¹

Yerel dilleri ve gelenekleri bilen öğretmenlerin az olması, Tatarlar arasında eğitimin düşük kalmasına neden olan bir diğer sorundu. Gazetelerde, Müslümanların az eğitilmiş olmasının sebeplerinden birinin de bu okullarda şariat dersleri verilmemesi ve Müslüman öğretmenlerin bulunmaması olarak dile getiriliyordu. Hayat gazetesinin dâhili haberler bölümünde Maarif Vekili’nin, gayri-ortodoks okullarında 17 Nisan Fermanı’na karşılık olarak şariat dersleri verilmesine ilişkin fikirlerinin nahiye müdürlerine bildirilmesinin istendiği yazıyordu. Aslında bu okullarda şariat dersleri verilmesi ile ilgili bir kanun bulunmuyordu. Ancak Müslümanlardan gelen mektuplarda Müslüman öğretmenlerinin olmaması ve bu yüzden Müslüman öğrencilerin okullara gönderilememesi gerektiği yazıyordu. Bu nedenle, şimdi üç-dört okulu olan şehirlerde, bazı okullarda Müslüman şariat öğretmenleri tesis edilecekti. Ancak bu duruma göre, bu dersler yalnızca ortaokullarda haftada iki saatle sınırlı kalacaktı³²².

Devlet, yerel dilleri bilen öğretmenler yetiştirmek için çeşitli önlemler almıştır. Çarlık Rusyası yöneticileri, 1870 yılında “Rusya’da yaşayan Gayri-Rusların Eğitim Önlemleri Kuralları”nı yayımlamış ve buna bağlı olarak 1876 yılında Ural’da Blagoveşchensk Öğretmen Semineri, 1878 yılında Orenburg’da Öğretmenler Enstitüsü, Kazan’da Rus-İnorod (Rus olmayan) Öğretmen Semineri, 1872 yılında da Ufa’da Tatar-Başkurt Semineri açılmıştır³²³.

³¹⁹ “Nə Gibi Müəllimlərə Möhtacız?”, *Füyuzat*, 18.12. 1906.

³²⁰ “Daxili Xəbərlər – Səadəti Amizi Binagüzarlıq – Müsəlmanları Rus Məktəbinə Təşviq Etməyə Görə”, *İrşad*, 19.06.1905.

³²¹ “Петиция Народных Учителей-Мусульмань гор. Баку на имя председателя Комитета Министровъ С.Ю. Витте”, *Каспий*, 31.03.1905.

³²² “Daxili Xəbərlər – Səadəti-Amizi Binagüzarlıq (Müsəlman Rus Məktəbinə Təşviq Etməyə Görə”, *Həyat*, 19.06.1905.

³²³ Мартюшов, Л. Н ve Суворов, М. В, 2017: 59.

Ancak, Ağaoğlu'nun yazılarını okuduğumuzda bu fermanın tam olarak uygulanmadığını görmekteyiz. Ağaoğlu, Tatar okullarındaki öğretmen sorununun çözümünün en uygun yolunun 1872 yılı genelgesine göre Rus-Tatar liselerinde öğretmen yetiştirmek olduğunu savunmaktaydı. Ancak, bu noktada da aydınlar arasında fikir farklılıkları olduğu gözlemlenmektedir. Firudun Bey Köçerli, Rus-Tatar okullarının açılmasının Ağaoğlu'nun umduğu gibi Rus halkı ile yakınlaşmaya yardımcı olacağını kabul etmesine rağmen, bu okullardan mezun olan öğretmenlerin yerel halk tarafından bir misyoner gibi karşılanacaklarını dile getirmekteydi³²⁴.

Köçerli, okullarda hem yerel hem de Rus dili eğitiminin yanı sıra insanların kendi adetlerine bağlı kalmalarının, diğer bilim dallarında da uzmanlaşan öğretmenlerin yetiştirilmesinin önemini vurgulamaktadır. Ona göre Müslümanların kendi okullarını, dillerini ve kültürlerini sevmeleri, fanatikleşmelerine ya da kendi kültür komşularından uzaklaşmalarına neden olmamalıdır. Onların Rus halkı ile yakınlaşması, ayrı ayrı milletlerin, dillerinin, inançlarının ve geleneklerinin ezilmesi yoluyla değil, karşılıklı sevgi ve saygı esasına dayanarak gerçekleşmelidir³²⁵.

18 Haziran 1905 tarihinde İmparator tarafından imzalanan yeni bir ferman ile bütün bu talepler karşılık buldu. Bu fermanla, Nazırlar Komitesi Maarif Nazırına, Rusya'nın doğusunda yaşayan Rus olmayan halkların kendi dillerinde eğitim alma hakkını garanti altına alan bir emir iletiliyordu. Böylece, Rusya'nın doğusundaki Rus olmayan halklar da kendi ana dillerinde eğitim alabileceklerdi. Bu sebeple, okullara öğretmen olarak atanacak kişilerden yerel dilleri bilmeleri koşulu aranacaktı³²⁶.

Öğretmenlerin zor durumu, sadece maddi zorluklarla sınırlı değildi. Başka sorunlar da mevcuttu. Alimerdan Bey Topçubaşı, "Kaspi" gazetesinde yayımlanan bir makalesinde okullarda polis kontrolü olduğunu belirtiyordu. Öğretmenler, sürekli gözetim altında tutuluyor ve yapmaları gereken şeylerle ilgili uyarılar alıyorlardı. Örneğin, gazetelere yazı yazmamaları konusunda söz vermeleri isteniyordu. Bazı pedagoglar, bunu kabul etmeyerek başka alanlara yönelirken, diğerleri polisin bu taleplerini kendi görevleriymişçesine gönüllü olarak kabulleniyordu. Topçubaşı, durumu daha net bir şekilde açıklamak için aşağıdaki ifadeleri kullanmıştı: *"Mekteplerden canlı olan her bir şey kovulmuştur. Orada hoca ve yönetici değil, şef ve ona itaat eden, jandarma ve polis nezaretinde olanlar, eğitim verenler ve eğitilenler değil, dağıtıcılar ve tecrübe edenler vardır"*³²⁷.

³²⁴ "Вопросъ о Просвѣщеніи Татары", *Каспій*, 05.01.1906.

³²⁵ "Вопросъ о Просвѣщеніи Татары", *Каспій*, 05.01.1906.

³²⁶ "Telgraf Xəbərləri", *Həyat*, 26.06.1905.

³²⁷ "Свобода и Школа", *Каспій*, 12.11.1905.

Okullarda öğretmenlerin bu olumsuz durumunu çözmek için farklı fikirler ortaya atılıyordu. Hem Rusya'daki Türk aydınları hem de Rus yöneticilerinden gelen ortak kanaat, öğretmenlerin kendi aralarında toplanarak problemlerini açığa çıkarmalarıydı³²⁸.

“Hayat” gazetesinde yayımlanan bir habere göre, 1905 yılında Petersburg'da gerçekleşen toplantıda, Rusya'da yaşayan bütün öğretmenler, din ve dil ayrımı yapılmaksızın bir araya geldi. Toplantıda öğretmenler, okulların yönetimi, kilise okullarının mülkiye okullarına kötü muamelesi, eksik veya yetersiz kitap ve öğretim materyalleri, öğretmenlerin maddi ve manevi zorlukları gibi engeller hakkında görüş alışverişinde bulundular. Bu engeller, eğitimin gelişmesi yolunda başlıca zorluklar olarak belirlendi³²⁹. Daha sonra, 1906 yılı Ağustos ayında, Kafkasya'da Müslüman öğretmenlerin toplantısı gerçekleştirildi. Bu toplantı, Halk Maarif Bakanlığı'nın isteğiyle birlikte, Müslüman öğretmenlerin uzun zamandır arzuladığı ve ihtiyaç duyduğu bir durumdu. Mayıs ayında, Bakanlık Bakü şehri ve Güney kafkasya'daki tüm Müslüman öğretmenleri toplamak ve kendi sorunlarını çözmek için davet etti. Toplantı için programı hazırlayanlar arasında Hasan Bey Melikov, N. Nerimanov, A. Ceferov, A. Hasanov, F. Ağayev, Y. Efendiyev gibi isimler yer alıyordu. Toplantı, Bakü'deki iki sınıflı okul binasında açılan bir kurultayla başladı ve 100'den fazla kişi katıldı. İlk olarak, 1. Rus-Tatar Okulu tarafından yapılan açılışın ardından, Hasan Bey Melikov ve Nariman Nerimanov konuşmalarını yaptılar. Sonrasında öğretmenlerin toplantısı birkaç gün boyunca devam etti³³⁰.

Bu dönemde aydınların eğitime yardım konusundaki fikirlerinden biri, medrese cemiyetlerinin kurulmasıydı. Ancak, bu fikir aydınların hükümetten talep ettikleri diğer konular arasındaydı. Tatar aydınlarından Abdürreşit İbrahimov, “Hayat” gazetesinde medrese cemiyetlerinin bilime ve eğitime katkı sağlayacağını belirtti ve bu iş için Orenburg Mahkeme-i-Şer'iyyesi'nin Ruhani Kurumu'nun (duxovnaya sobraniya) yardımına ihtiyaç duyulduğunu dile getirdi. Cemiyetlerin kurulması, İslam toplumu için büyük bir şans olarak görülüyordu ve kısa bir süre içinde Çarlık Rusyası yönetimindeki diğer toplumlar da benzer gelişmeler sağlayabilirdi. Yazar ayrıca, cemiyetin yönetiminden ve faaliyetlerinden haberdar olmak için haftalık bir dergi ve yıllık hesap raporu yayınlanması gerektiğini önerdi³³¹.

Azerbaycan'da birkaç ay sonra “Sefa”, “Neşr-i Maarif”, “Saadet”, “Nicat” gibi maarif cemiyetlerinin açıldığını görmekteyiz. Bu cemiyetler genellikle toplumun sosyal sorunlarını çözmek, okullar ve tiyatrolar açmak, fakir insanlara eğitim ve diğer sorunlarda yardımcı olmak

³²⁸ “Yetim Müəllimlər”, *İrşad*, 27.12.1905; “Съездъ Учителей-Мусульманъ Кавказа в Гор. Баку”, *Каснуї*, 19.08.1906.

³²⁹ “Daxili Xəbərlər”, *Həyat*, 22.06.1905.

³³⁰ “Съездъ Учителей-Мусульманъ Кавказа в Гор. Баку”, *Каснуї*, 19.08.1906; Müəllimlər İctimai, *Füyuzat*, 29.09.1907, 19.10.1907, 24.09.1907.

³³¹ “Bizə Aid”, *Hayat*, 14.07.1905.

amacıyla açılmıştır. Ayrıca, bu cemiyetler milli kalkınmanın gerçekleşmesinde de belirli bir rol oynamaktaydı. Örneğin, 1906 yılında açılan “Nicat” cemiyeti kütüphaneler ve kiraathaneler açıyor, eğitimsizliği ortadan kaldırmak için gece kursları düzenliyor ve bilimsel konularda konuşmalar organize ediyordu³³². İlginçtir ki, bu cemiyetlerin kuruluşu ve faaliyetlerinin devamı için zengin milyonerlerin büyük katkıları olmuştur. Cemiyetlerin kurucuları veya işletmecilerinin listesine bakıldığında, birçok Bakü petrol milyonerinin adını görmekteyiz. Ayrıca aydınlar da bu cemiyetlerde aktif bir şekilde çalışmışlardır.

Sözün özü, Rusya’daki Müslümanların Birliği meselesi eğitim açısından ele alındığında, aslında ortak sorunlarının olduğu ve bu sorunların çözümü için ortak bir yayın dilinin kullanıldığı görülmektedir. Yeni düşünceler ve ideallerin hepsi bu sorunların çözümüne yönelikti. Ancak eğitim sorunlarının çözümü sadece aydınların basın yoluyla propaganda yürütmesiyle olacak bir iş değildi. Bu noktada dönemin siyasi koşullarının da belirleyici olduğu unutulmamalıdır.

Bu bağlamda, Rusya Türklerinin okullarda ortak bir programlarının olduğunu söylemek zordur. Aslında, okullarda büyük ölçüde sosyal-demokrat propaganda yürütülmüş olmasına rağmen, Rusya Türklerinin böyle bir propaganda yürütme imkânı bulunmuyordu. Onlar, sorunlarını basın yoluyla göstermek ve eğitimdeki sorunları çözmek için çözüm önerileri sunarak mücadelelerini daha sivil bir mecrada devam ettirme yoluna gitmişlerdir.

3.2.2. Din Meselesi

Uzun yıllar boyunca, kendilerini bir Müslüman olarak tanımlayan Rusya Türkleri, milli kimliklerinin ötesinde bir ümmet düşüncesine sahipti. Ancak 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, eğitilmiş ve aydın bir kesim, milli kimliklerinin farkında olarak mücadele etmeye başladı. Yenileşme ve eski düşüncelerin ortadan kaldırılması gerektiği farkındalığı ile hareket ederek milli kimlik, dil, eğitim ve din alanlarında yenileşme çabaları gösterdiler. Rus tarihçi Salavat Midhatoviç İshakov, bu dönemde aydınların amacının dini hayatta reform ve modernleşme olduğunu belirtiyor ve hatta bu yenileşmenin çağdaşlarının “*Müslümanların yeniden doğuşu ve Rönesansı*” olarak nitelendirebilecekleri kadar yüksek olduğunu ifade ediyordu³³³. Ancak, dönemin şahitlerinin bakış açılarına göre, bu sürecin tam anlamıyla bir “Rönesans” olarak nitelendirilmesi şüphe götürmektedir. Söz konusu dönemde gerçekleşen yenilenme, daha çok bir modernleşme hareketi olarak ortaya çıkmaktadır. Dış dünyada ve iç politikada yaşanan hızlı değişimler, aydınların gözlerini açarak farklı ülkelerde eğitim

³³² Süleymanova, 1999: 45.

³³³ İshakov, 2010: 313-325.

almalarını sağlamıştır. Bu süreçte, insanlar cehaletin geriye götürdüğünü anlamış ve kendilerinin uzun yıllar boyunca uykuda olduğunu kabul ederek, bilim ve İslam'ın uyumu sayesinde ilerleme kaydedebileceklerini fark etmişlerdir.³³⁴ Ancak, gelişmeyi ve bağımsızlığı arzulamalarına, cehaleti eleştirmelerine rağmen, sık sık dinin etkisinden kurtulamadıkları ve bu fikre katılmayanlara karşı sert tepki verdikleri bir paradoksu yaşadılar. Örneğin, bazıları dünya edebiyatının yayılmasını ve dünya çapında ünlü eserlerin tercüme edilmesini desteklerken, diğer bir grup bunun zararlı olduğunu düşünüyor ve eğitimin okul ve medrese kitaplarına yönelmesi ve bu kitapların İslam şartlarına uygun olması gerektiğini savunuyordu³³⁵. Yine bir başka paradoksal durum kadın meselesinde görülmektedir. Bazı aydınlar kadınların eğitim alması, erkeklerle eşit haklara sahip olması gerektiğini savunurken, diğer bir grup aydın kadınların sahneye çıkmasını, örtülerini çıkarmasını dinin tehlikeye girmesi olarak görüyor ve bunu kesin bir şekilde reddediyordu³³⁶. Aydınlar arasında kitap basımı konusunda da farklı görüşler vardı. Birçok aydın, özellikle dini eserlerin yayılması için kitap basımının önemini vurgularken, diğer bir grup aydın daha geniş bir okuyucu kitlesine hitap eden kitapların da basılması gerektiğini savunuyordu. Bununla birlikte, bazı aydınlar tiyatro ve drama gibi sanat dallarına karşı çıkarken, diğerleri seçimlerin önemine vurgu yaparak herkesin seçme hakkına sahip olması gerektiğini savunuyordu. Hatta bazıları, müftünün bile belli bir süre için seçilmesi gerektiğini öneriyor ve bunun için Amerika ve Fransa'daki seçimleri örnek olarak gösteriyordu³³⁷. Çünkü onların düşüncesine göre, her kitabın yayılması faydalı değildi; ayrıca dramaların ve tiyatrolarda oynanacak oyunların da önemi yoktu³³⁸. İlginç olan şey, bu fikirleri savunanların sıradan din görevlileri olmayıp, özgürlük için mücadele eden aydınlar olmalarıydı. Yukarıda bahsedilen günlük konularda bile bir araya gelemeyen aydınların, din konularında bazı fikirlerde ortak kararlar aldıklarını ve bunun için çaba harcadıklarını görmekteyiz. Bu kararlardan en önemlisi, Rusya'da yaşayan Müslümanların kendi aralarındaki Sünni-Şii ayrılıklarına son vermeleriyle ilgiliydi. Aslında İslam dininin, Rusya İmparatorluğunda yaşayan Türk halklarını birleştiren en önemli unsurlardan biri olduğuna şüphe yoktu. Sonuçta, Rusya'daki Türklerin %90'ı Müslümandı. Ancak, bu birliğin ne kadar sağlam olduğu tartışmalıdır. Diğer dinler gibi, İslam dininde de Sünnilik ve Şiilik diye iki ana mezhep bulunmaktadır. Rusya Türklerinin dini mezheplerine baktığımızda, bu ayrılığın burada da var olduğunu görüyoruz. Genellikle İdil-Ural, Kazakistan, Türkistan, Kırım, Çin Türkistanı ve Sibirya Müslümanları Sünni iken, Kafkasya'da yaşayan Azerbaycan Türkleri

³³⁴ “Çalışmalıyız”, *Həyat*, 23.07.1905; “Məktubat. Kazandan, Oxu və Elm”, *İrşad*, 31.01.1906.

³³⁵ “Bizə Aid, Yeni Kitablar”, *Həyat*, 02.07.1905.

³³⁶ Battal-Taymas, 1958:37.

³³⁷ “Bizə Aid, Yeni Kitablar”, *Həyat*, 02.07.1905.

³³⁸ “Bizə Aid, Axırı”, *Həyat*, 07.07.1905.

İslam'ın Şia koluna mensuptu.³³⁹ Swietochowski'nin de işaret ettiği gibi, Kafkasya'daki tüm insanlar Sünni değildi ve Sünniler ülkenin kuzeyinde yer alan Şirvan eyaletiyle sınırlıydı. Ancak Swietochowski, *“Rus Azerbaycanı'ndaki Türkçe konuşan Müslümanlara Şirvaniler denilir ve İran'dakiler de aralarında büyük oranda Sünni olması bakımından önemli bir farklılık gösterirler”* diyerek aslında Azerbaycan'ın Şirvan eyaletinden oluştuğunu belirtmesine rağmen, Şirvan eyaleti sadece ülkenin kuzey ve kuzeydoğusunu kapsıyordu. Araştırmacı, Şirvan olarak adlandırılan bölgedeki insanların çoğunun Sünni mezhebinden olduğu konusunda tamamen haklı olsa da, Azerbaycan o dönemde yalnızca Şirvan toprakları ve İran Azerbaycanı'ndan ibaret değildi. Geri kalan topraklarda yaşayan insanlar genellikle Şia mezhebine mensuptu. Ülkedeki Sünni oranı, Rusya'nın Dağıstan'ı ele geçirmesi ve insanların toplu olarak Osmanlı Devleti topraklarına göç etmesi sonucu giderek azalmıştı.³⁴⁰

Bu dini ayrılıklar Rusya'daki Müslümanlar arasında zaten mevcut olsa da, devletin resmî politikaları tarafından tetiklenmiştir. Çarlık Rusyası, Müslümanları Hristiyanlaştırmanın imkânsız olduğunu fark etmiş ve 18. ve 19. yüzyıllarda İslam ibadetine destek vermeye başlamıştır. Ardından, ahalinin kendisine itaat etmesini sağlamak için dini liderleri kendi yanına çekerek onlara bazı imtiyazlar vermiş ve dini rütbelere de tesis etmiştir. Örneğin, 1788'de II. Yekaterina'nın fermanı ile Rusya'da yaşayan Müslümanların ruhani liderliği Ufa şehrinde kurulmuştur ve Rusya'ya sadık olan Müslüman din adamı Muhammet Cahan Hüseyinov müftü olarak atanmıştır³⁴¹. Rusya Devleti, Güney Kafkasya'daki Şii Müslümanları da kontrol altında tutmak için *Şeyhülislamlık* makamını kurdu ve bu göreve Muhammet Ali Hüseyinzade'yi atadı. 1828 yılında Tebriz Ruslar tarafından işgal edildiğinde, din hadimlerini devreye sokarak buradaki Şii Müslümanların Rus karşıtı eylemlerini bastırdılar ve din adamları bu hizmetleri karşılığında orden ve madalyalarla ödüllendirildi³⁴². Bununla da yetinmeyen Rus General Baron Rozen'in önerisiyle Kafkasya'da bir Müftülük makamı kuruldu. İlk başta Kazan Tatarlarından olan Tacutdin Mustafin Efendi müftü olarak atandı, ancak Kafkasya'daki Sünni halk arasında saygı kazanamadığı için kısa sürede Osman Efendi Velizade ile değiştirildi³⁴³. Her iki kurum da 1872 yılında kurularak merkezi Tiflis şehri oldu. Ancak Kırım'da da 1794 yılında benzer bir dini kurum kuruldu³⁴⁴.

Rusya Devleti, Müslümanlar arasında ayrılık yaratmak, onları kendi dinlerini kullanarak bölmek ve birbirlerine karşı çıkarmak amacıyla bu makamları ve atamaları kullandı. Ancak 19.

³³⁹ Kanlıdere, 2019: 246.

³⁴⁰ Swietochowski, 1988: 26.

³⁴¹ Əhədov, 1991: 58.

³⁴² Əhədov, 1991: 59.

³⁴³ Əhədov, 1991: 61.

³⁴⁴ Alp, 2013:117-126.

yüzyılın sonlarında milli düşüncenin şekillenmeye başlamasıyla, Türk aydınları bu ayrımın onları daha da bölmekten başka bir işe yaramadığının farkına vardılar. Bu bölünmenin aslında zararlarına olduğunu anladılar ve bütün Müslümanların birlikte olmasını, hatta dini olarak aynı merkezden yönetilmesini talep ettiler. Rus hükümetinin Kazak tayfalarına kendi din mahkemelerini kurmalarına izin vermesinden sonra gelen tepkiden bunu anlayabiliriz. 1868 yılında Orenburg Mahkeme-i Şeriyyesi tarafından çıkarılan Kazak bozkırlarına 19. yüzyılın başlarında kendi din mahkemelerini kurma izni verildi. Ancak bu, Müslüman aydınlar tarafından olumlu karşılanmadı. Sonuçta, bu topraklarda zaten Orenburg Mahkeme-i Şeriyyesi vardı ve yeni bir dini mahkemenin kurulmasına gerek yoktu. Herkes Müslüman olduğunda, farklı farklı mahkemelerin kurulmasına gerek yoktu. Eğer Müslümanlar birleşirse, Türk hâkimiyeti döneminden bile o fazla Müslüman nüfus ortaya çıkacaktı. Tabii, bütün Müslümanlar birlikte olduğunda da devlet ricalinin sözleri daha keskin ve etkili olacaktı.³⁴⁵ Bu sebeple, Müslümanlar arasındaki birlik sadece dini açıdan değil, aynı zamanda milli açıdan da önemlidir³⁴⁶, zira Kazaklar Tatarlarla aynı dinden olmanın yanı sıra aynı “*cinstendir*”³⁴⁷.

Bu nedenle, 20. yüzyılın başlarına geldiğimizde, Türk aydınlarının bu konuda ciddi endişeleri olduğunu ve sorunun çözümü için toplantılar yaptıklarını görüyoruz. Örneğin, 20 Ocak 1906’da Bakü’de bir ulema toplantısı yapılmıştır. Toplantı, öğrencilere ve ihtiyaç sahiplerine yardım etmek amacıyla yapılmış olsa da, tartışılan ve karara bağlanan konulardan biri de bütün Müslümanların birlik olmasıydı. Bu toplantıda, din adamları Dağıstan’da, Tataristan’da ve diğer yerlerde Müslümanlar arasında vuku bulan anlamsız Sünni-Şii tartışmalarına son vermek ve aralarında birlik ve eşitlik yaratmak kararına vardılar. Aynı zamanda, Ulema toplantılarında ayrıştırıcı konulardan bahsetmenin önlenmesi için tedbirler alınması da kararlaştırıldı. Başkan seçilirken Tatar mollalarının da yardımcıları arasında yer alması, onların bu ayrım ve bölünme konusunda kısmen başarılı olduklarını ve birlik yolunda ilerleme kaydettiklerini göstermektedir³⁴⁸. Muhacir hayatı yaşayan Ayaz İshaki, 20. yüzyılın 20’li yıllarında, özellikle Azerbaycan’da, din ve mezhep ayrımının artık ortadan kalktığını ve birlikte çalışıldığını yazmıştı ve “*Zaten milletler kendi kimliklerinin farkına varmaya başladıktan sonra, din ve mezhep farkından kaynaklanan ayrılıklar kaybolur*” diyordu. Bu ifade, o dönemle ilgili önemli bir ipucu vermektedir. Din alanında birlik için adımlar atılmaktaydı çünkü milletler kendilerinin farkına varmaya başlamışlardı. Ancak bu durum sadece aydın bir kesimle sınırlıydı. Müslüman din adamları arasındaki birlik çabaları sosyal

³⁴⁵ “Bizə Aid, Kazaklara Ne Gibi Müfti Lazım”, *Həyat*, 06.07.1905.

³⁴⁶ Солодова, 2011: 45-50.

³⁴⁷ “Bizə Aid, Kazaklara Ne Gibi Müfti Lazım”, *Həyat*, 06.07.1905.

³⁴⁸ “Bakı Xəbərləri”, *İrşad*, 22.01.1906.

alanlarda da görülüyordu. Özellikle dini bayramlarda birbirlerine ve diğer fakir Müslümanlara yardım ediyorlardı. Bu yardımlar genellikle farklı Hayriyye Cemiyetleri tarafından gerçekleştiriliyordu³⁴⁹.

1905 yılında, aydınlar arasında en çok tartışılan konu, İmparator'un yayımladığı fermanların nasıl uygulanacağına dair meselelerdi. Bilindiği gibi, 12 Aralık 1904³⁵⁰ ve 18 Şubat 1905³⁵¹ tarihli imparatorluk fermanlarıyla Rusya İmparatorluğunda yaşayan birçok halkın yanı sıra Türklerin de hayatlarında değişiklikler yapılmış ve bu kanunlar sayesinde bir dizi hak elde etmişlerdi. Ancak Rusya'daki Türk aydınlarını, Türklerin diğer halklar gibi aynı hakları alabileceği konusunda oldukça endişeliydi³⁵². Gazetelerde en çok tartışılan konulardan biri, Türklerin Ermeniler, Gürcüler, Finlandiyalılar ve Polonyalılar gibi diğer halklara verilen haklardan faydalanamamasıydı. Aydınlar, Finlandiyalıların askeri hizmetten muaf tutuldukları halde Müslüman imamların aynı haklardan yararlanamadıklarından şikayet ediyorlardı. Eğer vatanın savunmasında onlarla birlikte mücadele ediyorlarsa, o zaman tüm haklardan eşit şekilde faydalanmaları gerektiğini savunuyorlardı³⁵³.

Ferman çıkmasına rağmen birçok soru hâlâ cevapsız kalmaktaydı. Örneğin, Güney Kafkasyalı bir aydın olan Ahmet Ağaoğlu, "Hayat" gazetesinde verilen ferma ile ilgili bazı sorular sormaktaydı: Acaba, geçmişte dinlerini değiştirmek zorunda kalan insanlar eski dinlerine geri dönebilecekler miydi? Din değiştiren insanlar cezalandırılacaklar mıydı? Müslümanlar istedikleri yerde cami, mescit ve diğer ibadet yerleri inşa etme hakkına sahip olacaklar mıydı? Dini kitapları yayımlama hakkına sahip olacaklar mıydı? Bu konuda dinden hiçbir şey anlamayan Çar memurlarının engeline takılacaklar mıydı? Ruhani liderlerin atama sürecini kim belirleyecekti³⁵⁴? Elbette ki bu sorun Rusya'nın diğer bölgelerinde yaşayan Türkleri de rahatsız ediyordu. Bu nedenle Kazanlı aydınlar; Y. Akçura, G. Apanaeva, A. Saydaşeva, S. Alkin bir araya gelerek hazırladıkları dilekçe ile birlikte 1 Mart 1905'te bakanlar kurulu temsilcisi -peredsedatel Vitte tarafından kabul edildiler. Talepleri arasında Müslüman ruhanilerin diğer dinlerin temsilcileriyle aynı haklara sahip olması, müftünün ve Orenburg Mahkeme-i Şeriyyesi'nin yöneticisinin seçilmesi, okulların açılması, camilerin yapılması ve bütün aile ve nikâh işlerinin müftüler tarafından yönetilmesi gibi konular yer alıyordu. Ayrıca, 24 Kasım 1874 tarihli kararlar Eğitim Bakanlığı'na devredilen Kazan ve Orenburg Eğitim Dairesi, Nijeqorod (Moskova eğitim okrugu), Penzen (Harkov eğitim okrugu) gibi okulların da

³⁴⁹ "Qurban". *İrşad*. No 24. 1906. S. 3.

³⁵⁰ <https://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/3080/> (erişim tarihi: 09.03.2020).

³⁵¹ <http://doc20vek.ru/node/3776> (erişim tarihi: 09.03.2020).

³⁵² "Əcaib Hürriyyət", *Həyat*, 22.06.1905.

³⁵³ "Bizə Aid", *Həyat*, 27.06.1905.

³⁵⁴ "Rusyanın hal-hazırı", *İrşad*, 12.06.1905.

Müslüman dini yönetimine geri verilmesini istiyorlardı³⁵⁵. Bu talepte dikkatimizi çeken şey, delegenin tamamen Kazan Tatarlarından oluşmasına rağmen, Vitte'nin karşısına “tüm Müslümanların temsilcisi” olarak çıkmalarıdır.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi, dini kurumların yönetimi, müftülerin seçimi ve din hürriyetinden nasıl faydalanılması gerektiği konuları Azerbaycan basınında sıkça tartışılmaktadır. Özellikle bu konuda en çok söz sahibi olan aydın, Sibirya Tatarlarından Abdürreşit İbrahim'dir. “Bizə Aid” adlı makale serisinde; müftüler kimdir, kimlerden ve nasıl seçilmelidir gibi konuları ele almaktadır. Makalelerde özetle; müftülerin din başı olarak görev yapmaları nedeniyle İslam dinini çok bilmeleri ve dini kuralları uygulayabilecek selahiyete sahip olmaları gerekliliği üzerinde durulmaktadır. Bu noktada Rus dilini bilmek veya Rus okullarından mezun olmak gibi şartlar kabul edilemez. Çünkü bir kişi Rus dilini bilse de İslam'ı anlamıyorsa, o kişinin müftü olması anlamsızdır. Müslümanların faydasına hizmet beklenen kişilerin cahil olması da kabul edilebilir bir şey değildir. Müftü Sultanov buna bir örnek teşkil etmektedir. 30 yıldır müftülük yapan Sultanov, Rusya İmparatorluğuna hizmet etmek dışında hiçbir iş yapmamıştır. Rus dilini iyi bilmekle birlikte, hiçbir zaman Müslümanların taleplerini hükümet yetkililerine iletmemiştir. Bu nedenle, Rus dilini iyi biliyor olmak bu makamın gerektirdiği işleri layıkıyla yerine getirmek anlamına gelmemektedir³⁵⁶. İbrahimov, aynı zamanda Rus lisanını din adamlarının değil, milletvekillerinin bilmesinin daha önemli olduğunu ifade etmektedir.

Müftülerin bu konulara nasıl yaklaştığı ve Rusya'da yaşayan Müslüman Türkler için ne tür hizmetler sundukları ayrı bir konudur. Yukarıda Müftü Sultanov'un yaklaşımını izah etmeye çalıştık. Bunun yanı sıra, müftü seçimi konusunda hile yaparak müftülerin belirli bir süre için değil, belirsiz bir süre için seçilmelerini sağlamaya çalışanlar da vardı. Yani bazı din adamları burada Müslümanların yararına değil, kendi çıkarları için çalışıyorlardı³⁵⁷.

Rusya'daki Türkler arasındaki birlik konusunu incelerken öncelikle sorunlarının benzer olduğuna dikkat çekmek istedik. Sorunlar o kadar ortaktır ki, Kafkasya'da yayımlanan bir gazetede Kazan'daki bir sorunun yazılması tuhaf karşılanmaz. Çünkü yaşadıkları hemen hemen aynıdır. Aynı tarihi kökenlere sahiptirler, aynı İmparatorluğun sömürgeleridirler ve sorunları neredeyse aynıdır. Din konusunda birlik sağlama konusunda ise, belirtmek gerekir ki, din alanında herhangi bir siyasi birlik söz konusu olamaz. Din açısından birliğe önderlik edecek kişilerin din adamları olmasını dikkate aldığımızda, aslında onların Türk halklarından çok tüm Müslümanların birliğine ilgi duydukları ortaya çıkıyor. Tabii ki, burada Müslüman denilince

³⁵⁵ Загидуллин, (2016): 124-128.

³⁵⁶ “Bizə Aid, Müfti Kimdir?”, *Həyat*, 05.07.1905.

³⁵⁷ “Bizə Aid”, *Həyat*, 12.07.1905; “Felyeton. Bir Sahibpərvanın Sərgüzəşti və Həqiqi Halı”, *İrşad*, 28.12.1905.

sadece Türkler değil, dünyanın Türk olmayan diğer halkları da kastedilmektedir. Bunun haricinde, dini liderlerin görevi devletin çıkarlarını koruyarak halkı itaat altında tutmaya yardımcı olmaktır. Bu hizmet, onların iyi ayrıcalıklara sahip olmasıyla karşılık buluyordu. Ancak bu durumda Rusya Müslümanlarının siyasi birlik uğruna herhangi bir faaliyetinden bahsetmek doğru değildir. Bu birlik, en iyi halde Sünni-Şii meselelerinin ortadan kaldırılması, felaketlerde, savaşta vb. zor zamanlarda birbirlerine yardım etmek gibi kültürel faaliyetlerden öteye gitmemektedir.

3.2.3. Dil Meselesi

Dil, bir toplumun millet olarak şekillenmesi için önemli faktörlerden biridir. Eğer bir topluluk arasında ortak bir dil yoksa siyasal, sosyal ve ekonomik açıdan herhangi bir birlikten bahsedilemez. Carlton J. H. Hayes'e göre; dil sadece bir milletin değil, aynı zamanda *"kabilelerin dayanışmasına yardım eden temel unsurlardan biridir"*³⁵⁸.

Rusya İmparatorluğunda yaşayan Türkler arasında ortak bir şive veya lehçe olmaması, siyasal ve kültürel açıdan birleşmeleri için büyük bir engeldi. Gençlik yıllarından itibaren Türk toplumunun birliği, gelişimi ve özgürlüğü için mücadele eden Kazan Türkü Ayaz İshaki, Sovyetler'in kurulduğu dönemde Türk halklarının neden birleşemediğini araştırırken, onlar arasındaki lehçe ve şive farklarının önemli bir faktör olduğunu göstermiştir³⁵⁹. Ayrıca, bu konu dönemin basınında da sık sık tartışılan bir konuydu. Basında ve toplantılarda, Türk dilinin hangi şivesinin ortak dil olarak kabul edilmesi gerektiği ve Rus dilinin Türklere ne kadar gerekli olduğu konularında bitmek tükenmek bilmeyen tartışmalar yapılmaktaydı.

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında, Rusya'da yaşayan Türklerin kullandığı Türkçenin durumu hakkında en iyi ifade edenlerden biri Abdulla Battal-Taymas'tı. İdil-Ural Tatarlarından olan Rızaeddin Fahreddinoğlu hakkında yazdığı biyografik eserinde, her aydının kendi yolundan ve fikrinden gittiğini belirtiyor ve bu nedenle Türk toplumunun birliği için ortak bir dilin oluşturulması gerektiğini vurguluyordu:

"Çeşitli tarihi, içtimai, edebi ve ahlaki konular üzerine yıllar boyunca kalem oynatan Rızaeddin efendi kendine özgün bir yazı dili, üslup ve ifade biçimi de işlemiş bulunuyordu. Onun yazı dili "Kazan Tatarcası" temeline kurulan, fakat Arapça sözler ve deyimlerle dolu bulunan, tanınmış kazanlı muharrir ve mütercim Kayyum Nasiri diline benzmediği gibi, aşırı Kırım "Tatarcası", argacı İstanbul Türkçesi olan bir dokumadan ibaret bulunan Gaspıralı diline de benzemezdi. Şahsına has bir tür olan Musa Carullah Bigi'nin diline de aykırı idi. Aslında "ulema"'dan olan bu iki müellif, işkilsiz, eserlerinin bütün Türk dünyasında okunup anlaşılması ülküsünü

³⁵⁸ Hayes, 1995: 46.

³⁵⁹ Kanlıdere, 2019; 165-166: 223.

güdüyorlardı ama, başka-başka dillerle konuşuyorlardı. Yazı dillerini birleştirmeyi, hiç olmazsa birbirine yaklaştırmayı da düşünmüyorlardı.”³⁶⁰

Taymas, mevcut durumu anlatırken aydınların yazı dilini birleştirme düşüncesiyle ilgili fikrini tam anlamıyla okuyucuya aktaramamıştır. Zira aydınların eserlerini incelediğinde çoğunun ortak Türkçenin kullanılması gerektiğinin farkında oldukları görülür. Ancak, sorun gerçek durumu ve sorunu anlamalarına rağmen birbirlerine taviz vermek istememeleriydi. Her biri kendi düşüncesinin daha doğru olduğunu düşünerek, basında bunu savunmaya çalışmaktan öteye gitmediler. Hâlbuki Kazan, Azerbaycan, Kırım Türkçesi gibi farklı şiveler yerine dillerini birleştirmeye çalışsalar, dil birliğine giden yol çok daha kısa ve meşakkatsiz olacaktı.

İsmail Bey Gaspıralı, Türk halklarının birleşmesi için dil birliğinin önemini vurgulayan öncü bir aydındır. “Dilde, Fikirde, İşte Birlik” sloganıyla dilin birliğinin yanı sıra düşünce ve iş birliğinin de önemine dikkat çekmiştir. Gaspıralı, İstanbul Türkçesi gibi ortak bir dilin kullanılmasını önermiş ve Tercüman gazetesinde bu dili kullanmıştır. Ancak Tadeusz Swietochowski Tercüman gazetesinin dili hakkında yaptığı değerlendirmesinde, gazete dilinin hâlâ anlaşılması zor olduğunu ve yalnızca Kırım ve Azerbaycan Türkleri tarafından anlaşılabilir olduğu belirtilmiştir. Bu durum, ortak bir dil oluşturma konusundaki zorlukları ve farklı lehçelerin ve şivelerin varlığını vurgulamaktadır³⁶¹. Buna mukabil Swietochowski’nin değerlendirmesini hem pekiştiren hem de kısmen çürüten bir örnek olarak, Kazanlı bir kadının “Hayat” gazetesine gönderdiği bir mektuba bakabiliriz. Kadın okur, Osmanlı’da çıkan gazeteleri ve aynı zamanda “Tercüman” gazetesini takip ettiğini ve Gaspıralı’nın gazetesinde yazılanların bir kısmını anlayabildiğini ifade ediyor. Bu durum, “Tercüman” gazetesinin anlaşılabilir olduğu yönündeki değerlendirmeleri çürütmekle birlikte, gazetenin herkes tarafından anlaşılır olduğu yönündeki iddiaları da tamamen doğrulamamaktadır³⁶². İlginçtir ki, kadın Osmanlı gazetelerine değil, bu gazetelerde kadınlar tarafından yazılan makaleleri okuduğunu belirtiyor. Makaleden kadının orta veya belki başlangıç seviyesinde bir eğitimi olduğu anlaşılıyor. Bu nedenle “Tercüman” gazetesinin sadece Kırım ve Azerbaycan’ın orta eğitimli kesimi tarafından değil, aynı zamanda Kazan’da da anlaşıldığı fikrini ileri sürebiliriz.

Azerbaycan Türklerinden Ali Bey Hüseyinzade ve Ahmet Bey Ağaoğlu da dahil olmak üzere Osmanlıcayı ortak Türk dili olarak kabul etmeyi tercih eden aydınlar vardı. 1905 yılından beri “Hayat”, “İrşad”, “Füyuzat” gibi gazeteler yayımlayan bu kişiler, dilin farklı olmasının zorluğu konusunda endişeliydi. Özellikle Ali Bey Hüseyinzade, ortak Türk dilinin Osmanlı Türkçesi olarak kabul edilmesi için yazılar yazdı ve yaptığı değerlendirmelerle bu seçeneğin en

³⁶⁰ Battal-Taymas, 1958: 23.

³⁶¹ Swietochowski, 1988: 51.

³⁶² “Kazanlı Bir Hanımdan Gölün Kağız”, *Hayat*, 29.06.1905.

doğru yol olduğunu kanıtlamaya çalıştı. Gazetesinde Osmanlıcada bulunan Arapça ve Farsça kelimeleri bütün incelikleriyle kullanarak tarihsel olarak esaslandırmaya çalıştı. Ona göre; Türk dili Türk-i Kadim ve Türk-i Cedit olmak üzere iki kısma ayrılmaktaydı. Türk-i Kadim eski Türkçeydi ve ortak dil gibi kabul edildiği takdirde kimse bu dili anlayamazdı. İkinci dil Türk-i Cedit ise İslam dininin ve tarihsel olayların etkisiyle Arapça ve Farsça kelimeler almıştı ve bu kelimeler zamanla Türkçe kelimelere karışmıştı. Ali Bey'e göre, şimdi Osmanlıcada en yüksek ve derin fikirleri ifade etmek için Arapça ve Farsça kelimeler kullanılmaktaydı. Ayrıca Türkçenin sentaktığı bu dillerinkinden daha mükemmeldi, bu nedenle yeniliklerin sadece kelimelerin alınmasıyla sınırlı olduğu belirtiyordu.³⁶³

“Hayat” gazetesi çalışanları, fikirlerini pekiştirmek için okurlara “Gazetelerinin dili basitleştirilmeli mi, yoksa halka Türkçe öğretilmeli mi?” gibi sorular sormuşlardı. Onlar, Türkçenin Arapça ve Farsça kelimelerden arındırılması yerine daha zor bir şekilde kullanılmasını destekliyorlardı. Kafkasya şivesinde yazmanın daha basit olduğunu savunuyorlardı. Bunun için kendilerince mantıklı sebepleri vardı. Türklerin bir kısmı Rusya'nın tam ortasında, bir kısmı Osmanlı, diğer bir kısmı ise İran sınırlarında yaşıyorlardı. Her birinin kendine özgü şiveleri vardı. Bu nedenle, gazetede bir şive kullanmak, örneğin Şirvan şivesini alıp kullanmak gazetenin okunamaz hale gelmesine neden olabilirdi. Bu gibi gazetelerde, makalelerin okunabilirliği Arapça ve Farsça kelimelerin çokluğuna bağlı olarak değişiyordu. Bazı makaleler daha kolay okunabilirken, bazıları okunması oldukça uzun zaman alıyordu.

“Hayat” gazetesi, kullandığı dilin zorluğu nedeniyle basit Türkçe taraftarı olan Türkler tarafından eleştirildiği gibi, aynı zamanda Müslüman Türklere karşı sürekli bir saldırı pozisyonunda olan Ermeni basına da bahane sağlamıştı. “Hayat” gazetesinin baş yazarı Ahmet Bey Ağaoğlu ile “Baku” adlı Ermeni gazetesi arasında bitmek tükenmek bilmeyen bir düşmanlık hasıl olmuştu. “Baku” gazetesi, “*Hayat gazetesinin dilinin Farsça, Arapça, Tatarca, Türkçe ve hatta başka dilleri içeren müşkül bir kitabı dil olduğunu*”³⁶⁴ yazarak rakibini eleştirmişti. “Hayat” gazetesi, doğal bir refleksle kendini savunmaya çalıştı. Arapça ve Farsça kelimelerin yoğun kullanımına gerekçe olarak hayatın doğal akışında böyle bir durumun mevcut olduğunu, Avrupa dillerinin Latin ve Yunanca kelimeleri benimsemesini örnek gösterdi. Gazete yazarları ayrıca kendilerini savunurken kökenlerinin Türk olduğunu da hatırlattılar. Türk adı verilen halkların Asya'dan Azerbaycan'a kadar uzanan topraklarda yaşadığını belirttiler. Arapça ve Farsça kelimelerin kullanımına sebep olarak Türklerin Asya'ya

³⁶³ “Qəzetənin Dili Haqqında Bir Neçə Söz”, *Həyat*, 14.06.1905.

³⁶⁴ “Bizim Qonşuların Bizə Mehribanlığı”, *Həyat*, 09.06.1905.

geldikleri zaman dil bilmediklerini ve bu yüzden çaresiz kalarak Arapça ve Farsça kelimeleri dillerine kabul ettiklerini savundular.³⁶⁵

Rusya’da, Türk toplumu içinde Rusçayı öne çıkaran ve basında sıkça eleştirilen bir başka grup daha vardı. “Obrozovınnılar³⁶⁶” ve “intelligentler” (entellektüeller) olarak adlandırılan bu grup, konuşmalarında daha fazla Rusça kelime kullanıyor ve çoğu zaman anlaşılabilir bir şekilde konuşuyordu. Bu durumun ortaya çıkmasının sebebi, çocukluklarından itibaren öğrencilerin okullarda Türkçe kelime kullandıkları zaman ceza almalarıydı. Bir Kafkasyalı yazarın ifadesine göre, ceza aldığını gören çocuklar Türkçe konuşmanın kötü bir şey olduğunu düşünerek bu dili kullanmaktan kaçınıyorlardı. Büyüdükten sonra da bu çocuklar kendi dilini hor görüyor ve Türkçe konuşmaya utanıyorlardı.³⁶⁷

Celil Mehmetguluzade “Anamın kitabı” isimli eserinde durumun ne kadar karışık olduğu, halkın dil meselesinde birbirinden ne kadar ayrıldığını üstü kapalı bir şekilde göstermektedir. Üç oğul farklı ülkelerde eğitim almıştır. İran okulunda eğitim alan oğul din adamı olarak kendisiyle eski skolastik düşünceyi getirmiştir. Türkiye’de eğitim alan İstanbul şivesiyle konuşuyor. Rusya’da eğitim alan diğer oğulsa farklı şeylerden zevk almaktadır. Bu sebepten ailede karışıklık, fikir ayrılıkları başlıyor³⁶⁸.

Yazar bu eseriyle Türk toplumunun içinde olduğu durumu tam anlamıyla ortaya koymuştur. Hakikaten de dil konusunda olan farklı fikirler genel olarak aydınların ortak bir fikre gelememesine neden oluyordu.

Aslında milli bilincin şekillendiği 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Rusya’da yaşayan Türk halkları arasında Rus diline karşı bakış açıları farklıydı. Yukarıda bahsettiğimiz “intelligent” adlı sınıfının tam tersi olan bir ruhani sınıf vardı. Onlar Rus dilinde konuşmaya karşı çıkıyor ve hatta Rus dilini öğrenmenin din ve iman karşısında bir engel olduğunu düşünüyorlardı. Diğer aydın grup ise Rus dilinin Türkler için ne kadar önemli olduğunu halka anlatmaya çalışıyordu. Farklı yaklaşımlar olmasına rağmen dil konusunu tartışırken aslında Rus dilinin de Türkleri birleştiren bir araç olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Sonuçta, kendi ana dilleri olmasa da, yaşadıkları imparatorluğun ortak resmî dili olan Rusçayı öğrenmek zorundaydılar. İmparatorlukta yaşayan her insan istisnasız bu dili bilmek zorundaydı. Abdurreşit İbrahimov, ülkedeki bu durumu Osmanlı Devleti ile karşılaştırarak, Ermeni, Rum, Yahudi, Gürcü hatta Rusların bile Türkçe bildiği gibi, Rusya İmparatorluğunun tebaası olan her bir Türk’ün de Rus dilini bilmek zorunda olduğunu düşünüyordu. “Çünkü bütün resmî belgeler

³⁶⁵ “Bizim Qonşuların Bizə Mehribanlığı”, *Həyat*, 09.06.1905.

³⁶⁶ “Образование” – eğitim, yüksel tahsilli kelimesinden, “образованный”-eğitimli, yüksektaksilli. Bkz: Мустафаев; Щербинин, 1996, 514.

³⁶⁷ “Ana Dili Barəsində”, *İrşad*, 12.01.1906.

³⁶⁸ Rəsulzadə, 1991: 61.

Ruşçadır. Her kim olursa olsun Rusya’da yaşayıp da Rus dilini bilmiyorsa, kendine zulüm etmektedir.”³⁶⁹

Basındaki makaleler incelendiğinde, Rusya İmparatorluğunun herhangi bir tarafında yaşayan Türk milletini gerilikten kurtarmak için çaba gösteren aydınların çoğu konu hakkında hemfikir olduğunu görmekteyiz. Ancak, bu meseleye yaklaşımlarında ince bir çizgi bulunuyordu. Bazıları dinlerini daha önemli tutarken diğerleri İslam dinini önemsemelerinin yanı sıra Türk halkının gelişmesine ve ezilmesine de öncelik veriyordu. Örneğin, Kafkasyalı Ahund Abuturab Ahundoğlu, halkın Rus dilini bilmemesinin zorluk çekmelerine sebep olduğunun farkındaydı ve Müslümanların Rusya İmparatorluğunun tebaası olmalarından dolayı Rus dilinin öğrenilmesinin önemli olduğunu savunuyordu³⁷⁰. Ancak Abuturab Ahundoğlu, yabancı dilde eğitim veren okulların Müslüman çocuklarının kültür ve diline yabancılaşmasına sebep olduğunu düşünmekteydi. Bu nedenle çocukların ana dillerini ve kültürlerini korumak için Türkçe eğitim veren okulların önemli olduğunu savunmaktadır. Ahundoğlu, Müslümanların Rusya İmparatorluğu tebaası olmalarının yanı sıra kendi kültür ve dillerini de korumalarının önemli olduğunu vurgulamaktadır³⁷¹. Abuturab Ahundoğlu, her insanın bilim öğrenmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır. Ancak onun için, bilim öncelikli olarak İslami bilimler ve şeriat ile ilgili olmalıdır. Bu konularda kâmil olunduktan sonra matematik ve fen bilimlerinin öğrenilmesi gerekir. Ancak bu bilimlerin öğrenimi için de Türkçe, Arapça veya Farsça gibi dillerin kullanılması gerekmektedir. Ahundoğlu, bu dillerde zaten çok sayıda bilimsel kitap bulunduğunu ve Osmanlı Devleti ile İran gibi ülkelerde bu bilimleri öğreten hocaların bulunduğunu belirtir. Bu hocaların vatanlarına davet edilerek burada çalışmaları ve hatta hayırsever insanların maddi yardımı ile bir darülfünun açılması gerektiğini savunur.³⁷²

Abuturab Ahundoğlu’na ait düşüncelerin benzerlerini diğer aydınlarda da görüyoruz. Onlar da bu konuda endişe duymaktadırlar. Abdurreşid İbrahimov için de Müslümanlık önemlidir. O, Müslümanlar mutluluğu İslamiyet içinde bulmalıydırlar diyordu: “*Müslümanlara verilen hürriyet İslamiyet dahilinde olmalıdır. Bir filozof, sosyalist de olunabilinir. Lakin bütün bunlar İslamlık çerçevesinden çıkmadan olmalıdır. Zaten İslam’ın kendisinde bile sosyalite vardır*”. İbrahimov ecnebi eğitimin alındığı Osmanlı Devleti’ni misal olarak göstermektedir:

“Ecnebi terbiyesi tam olarak almağa çalışılırsa Osmanlı Devleti gibi olma tehlikesi vardır. Bugün Türkiye’de dünyada olan bütün bilimler vardır. Sanayi okulu, tıp okulu, hendese okulu, din ve fen okulu var. Onlar her şeyi Avrupa’dan, Fransa’dan, Almanya’dan almışlar. Fakat, ne fayda. İstanbul ile Galata arasında iskele yapacak mühendis yok, hastalara bakacak olan doktor yok, telegraf ile nakle şehadet edecek kadar bilimadamı

³⁶⁹ “Rus Lisani Ne Qədr Lazımdır”, *Həyat*, 24.06.1905.

³⁷⁰ “Ana Dili”, *İrşad*, 30.01.1906.

³⁷¹ “Ana Dili”, *İrşad*, 30.01.1906.

³⁷² “Ana Dili”, *İrşad*, 30.01.1906.

*yok. Yalnızca Osmanlı değil, Mısır, Hindistan da aynı durumdadır. Bu sebepten de Tatarları Tatarların terbiye etmesi lazımdır”.*³⁷³

Sibiryalı bir aydın, düşüncelerine ek olarak, gazetelerde uzun uzun yazarak Rus dilini öğrenmenin Türk halkı için önemini vurguluyor. Ona göre, Türk halkının bugün bu hukuksuz durumda ve cehalet içinde kalmasının sebebi, devletin dilini bilmemesinden kaynaklanmaktadır. Rus okullarındaki öğretmenler Müslüman değildir ve medreselerdeki öğretmenlere devlet maaş vermemektedir. Ancak Müslüman hocalar Rus dili öğrenirse, kendi çocuklarını kendileri eğitebilirler ve medrese öğretmenleri de devletten maaş talep edebilirler. Türklerin kendi haklarını devlet dairelerinde talep edememeleri de önemli bir sorundur. Mebuslar Meclisi’nde halkı temsil edecek kişinin, milletin ihtiyaçlarını, devletin kanunlarını bilmeli ve ayrıca Rus dili konusunda da yetkin olmalıdır. Volga, Ural ve Sibiryada Tatarlarını temsil edecek ortalama 35 milletvekiline ihtiyaç olduğunu, ancak bu kadar milletvekilinin bulunmadığını belirtmektedir. İbrahimov ayrıca, Rus dilinin öğrenilmesinin memurların halkı ve ulemayı aşağılamasını sona erdireceğine dikkat çekiyordu³⁷⁴. Durum o kadar kötüleşmişti ki, Türkler Rusça bilmedikleri için memurlar ve pristavlar³⁷⁵ tarafından köle gibi muamele görüyorlardı. Türklere amir diyen memurlar da Türklere karşı amirlik iddiasında bulunuyorlardı. Rusya’da bulunan Müslüman nüfusun sayısı 30 milyonu bulmasına rağmen, onların sözü hiçbir şekilde dinlenmiyordu³⁷⁶.

Bu fikirleri, Kazan’da, Kafkasya’da, Sibiryada ve Kırım’da yaşayan tüm Rusya Türk aydınlarında görüyoruz. Rus dilini öğrenmeleri kendi talepleri idi ve bu talep, Rus hükümetine kendi seslerini duyurmak için gereklidir. Vergi vermek ve askeri hizmetlerini yerine getirmek gibi diğer vatandaşlık görevlerini yerine getirdikleri gibi, devlet de onlara diğer milletlere verdiği imtiyazları vermeliydi. Ancak bu imtiyazları talep edebilmeleri için öncelikle seslerini duyurmak gerekiyordu ve bunu dil bilmeden yapamazlardı³⁷⁷. Türklerin Rus dilini öğrenmesini teşvik eden en önemli sebep buydu.

Aslında Rusya İmparatorluğu topraklarında yaşayan Türk aydınları, halkın kendi hakları için mücadele etmemesinin temel nedenlerinden birinin ortak bir dilin olmaması ve hâkim dil olan Rusçayı bilmemeleri olduğunu fark etmişlerdi. Ancak, Rusçaya yaklaşımları veya ortak bir Türkçe konusunda anlaşamamaları sorunun devam etmesine neden oluyordu. Sorun, her aydının kendi yolunu takip etmesi ve kendilerini daha haklı bulmalarıydı. Örneğin, kaynaklarımızı kısaca bir gözden geçirdiğimizde bazılarının dillerini Türk dili, bazılarının Tatar

³⁷³ “Bizə Aid”, *Həyat*, 09.06.1905.

³⁷⁴ “Rus Lisani Nə Qədər Lazımdır”, *Həyat*, 24.06.1905.

³⁷⁵ “Пристава” – polis komiseri. Bkz: Мустафаев; Щербинин, 1996: 708.

³⁷⁶ “Bizə Aid”, *Həyat*, 13.07.1905.

³⁷⁷ “Rusca Lisani Tatarlara Nə Üçün Lazım?”, *Həyat* 06.07.1905.

dili, bazılarının ise Müslüman dili olarak adlandırdığını görüyoruz. Kafkasya Türkleri kendilerini Türk olarak adlandırmalarına rağmen, Kazan Tatarları kendilerini Tatar ve dillerini de Tatar dili olarak değerlendirmektedirler. Bir Azerbaycan Türkü bir yazar: “*Biz Türk’üz, Orta Asya’dan geldik, dilimiz Türk dilidir*”³⁷⁸ derken, Sibirya Türklerinden olan A. İbrahimov, ana dillerinin Tatar dili olduğunu ve Müslüman dili adı verilen bir dil olmadığını kanıtlamaya çalışıyordu³⁷⁹. Türk aydınları, ana dilleri olan Türk diline ortak bir ad vermedikleri için birlik sağlamak mümkün değildi. Kendi kökenlerinin farkında olsalar bile hala dillerini Tatar dili veya Müslüman dili olarak adlandırmaya devam ediyorlardı. Bu durumda olan aydınlar, birliği sağlamak için mücadele ediyorlardı ama ne yazık ki sayıca az olduklarından hiçbir ilerleme kaydedilemiyordu.

3.2.4. Rusya Türklerinde Kadınların Durumu ve Kadın Hakları Uğrındaki Mücadeleleri

19. yüzyılın başlarına gelindiğinde, Türk kadınlarının durumu hâlâ oldukça ağırdı. Kadınlar, erkeklerle eşit haklara sahip olamıyor, eğitim ve söz hakları da kısıtlı kalıyordu. Kadınların en önemli işi ev işleri ve çocuk bakımı gibi kabul ediliyordu. Kapanmak ve toplumun olduğu kültürel yerlere gidememek yaygın bir durumdu.

Rusya Müslümanları arasında, kadın konusunun daha geniş şekilde tartışılması 1899 yılında Mısırlı yazar Kasım Amin’in “Kadınların Özgürleşmesi” adlı makalesinin yayınlanmasıyla başladı. Bu makale, kadının İslam dinindeki rolü ve toplumda yeri tartışmalarına yeni bir açıdan bakılmasına sebep oldu. Bunu müteakip Musa Bigiyev, Rızaeddin Fahrettin, A. İbrahimov ve diğerleri kadın konusunda eserler ve makaleler yazmaya başladılar.

Musa Bigiyev, kadın konusunu sadece dini çerçeveden değil, bütün insanlığı düşündüren ve rahatsız eden bir mesele olarak ele aldı. Bilim ve teknolojiye inanılmaz yenilikler kazanan medeniyet, bu konuyu göz ardı edemezdi. Bigiyev’e göre, bu konu savaşlar ve kültürel krizler kadar önemli bir konuydu.

İslam dininin, diğer dinler arasında kadın konusuna en hümanist yaklaşan din olduğunu düşünen Bigiyev, Doğu’da olduğu gibi Batı’da da kadınların birçok haklarından mahrum bırakıldığını belirtiyordu. Eğer Doğu’da kadınlara birçok şey yasaklanmışsa, Batı’da kadınlar özgür gibi görünse de en ağır, en zor işlerde en düşük maaşla çalıştırılıyorlardı. Anlaşılabacağı üzere, Bigiyev’e göre, aydınlaştırılması gereken konu kadınların neredeyse bütün toplumlarda neden “ikinci dereceden” insan olarak kaldığının araştırılmasıydı³⁸⁰.

³⁷⁸ “Bizim Qonşuların Bizə Mehribanlığı”, *Həyat*, 09.06.1905

³⁷⁹ “Bizə Aid”, *Həyat*, 13.07.1905.

³⁸⁰ Хайрутдинов, 1999: 133.

Maariflenme hareketi 19. yüzyılın sonlarında başladı ve 20. yüzyılda da güçlü bir şekilde devam etti. Aydınlar, milli kimliklerinin farkına vararak eğitim, dil, din ve yönetim hukuklarının yanı sıra kadın hakları için de mücadele etmeye başladılar. Ancak bu mesele daha sonra tartışma konusu olmaya devam etti. Örneğin, Ahmet Ağaoğlu'nun 1930 yılında yazdığı “Serbest İnsanlar Ülkesinde” isimli eseri konuya farklı bir açıdan yaklaşmaktaydı. Yazar, bir kadının yetiştirdiği erkek çocuğunun bir makama gelebildiği halde kendisinin neden gelemediğini sorguluyordu. Eğer sebep erkeklerin fizyolojik üstünlüğü ise, bu durum hapishanelerdeki istatistikler tarafından çürütülmüştü. Aslında bunların hepsi erkeklerin kendi zorbalıklarını sürdürmek için kullandıkları bahanelerdi³⁸¹.

Kadın hakları konusu, basında da çok tartışılmaya başlandı. Artık kadınlar kendi yazılarını gazete ve dergilere gönderiyorlardı. Bu makaleleri değerlendirerek, 20. yüzyılın başlarındaki kadın dünyası, hayata bakışları ve yaptıkları işlerle ilgili bilgi edinmek mümkündür. Kadınların kendi makalelerinin yanı sıra, gazete yazarları ve dönemin aydınları da kadınlarla ilgili ilginç ve birbirinden farklı fikirler ortaya koyuyorlardı. Bazıları kadınların gelişmesi, aydınlanması ve eğitimi için mücadele ettiği sırada, bazı aydınlar verilen özgürlüklerin kısıtlı kalmasını destekleyerek bu kadar özgürlük verilmesinden çekiniyorlardı. Kadın hakları konusunda en çok dikkat çeken Kırım Türk aydını İsmail Bey Gaspıralı olmuştur. Zaten İsmail Bey, kendi ailesinden başlayarak kızı Şefika Hanım aracılığıyla kadınların hayatında direkt etkili olan aydınlardan biriydi. Türk ve Müslüman dünyasında ilk kadın dergisi olan “Alem-i Nisvan” Gaspıralı'nın desteğiyle kızı Şefika Hanım idaresinde yayımlanmaya başlamıştı³⁸².

İsmail Bey'in diğer aydınlarla karşılaştırıldığında kadınlara daha ilerici bir yaklaşım sergilediği görülmektedir. Rusya'nın kadın yazarlarından Selime Hanım Yakup, İsmail Bey Gaspıralı'nın kadın özgürlüğüne büyük önem verdiğini yazmaktadır. İsmail Bey, kadınların cehaletten ve örtünmeden kurtulmalarının ve eğitim almalarının gerektiğini, aksi takdirde bir toplumun ilerleyemeyeceğini vurgulamaktadır³⁸³. İdil Ural aydınlardan Ayaz İshaki, Gaspıralı'nın fikirlerine yakın düşünceleri paylaşıyordu. Ona göre, kadınların yüzlerini açmaları, kendi eşlerini seçme haklarını elde etmeleri, tiyatro-sinema gibi aktivitelere katılmaları gerekiyordu. Ancak bu durum yaşlı nesil ile aralarında anlaşmazlıklar yaratabilirdi. Bu nedenle değişiklikler yapılmalı, ancak bu değişiklikler iyi hesaplanarak sınırlı bir şekilde gerçekleştirilmeliydi. Bununla birlikte, Ayaz İshaki kadınların eğitim almalarını ve erkekler gibi çalışmalarını destekliyordu. Sağlık ve eğitim alanlarında kadınlara ihtiyaç vardı ve bu

³⁸¹ Ağaoğlu, 1930: 26.

³⁸² “Nisvanımızın Tərəqqisi”, *Həyat*, 04.01.1905.

³⁸³ Hablemitoğlu, 2019; 43-44.

boşluğu doldurmak için kadınların eğitim almaları gerekliydi³⁸⁴. Gerçekte, bu fikirler Azerbaycanlı hayırsever Hacı Zeynalabdin Tagiyev'in kızlar için okul açtığı zaman ortaya attığı düşüncelerdir. Kızlar için okul açma fikrine karşı çıkıldığında, yüzü örtülü ve erkeklerden uzak olan bir kadının hastalandığı durumda erkek bir doktor tarafından tedavi edilmesinin ne kadar doğru olabileceğini sormuştu.

Sibiryalı yazar Abdürreşid İbrahim, yazılarında kadın özgürlüğü konusuna defalarca değinmiştir. Diğer iki aydından farklı olarak, kadınların tiyatroya gitmesine ve örtünmekten kurtulmasına karşı çıkmaktadır. Ona göre, dünyanın en gelişmiş ülkelerinden biri olan Japonya'da bile kadınlar 5 yıl öncesine kadar tiyatroya gitmiyorlardı ve hatta kadın rollerini bile erkekler oynuyordu. Bu durum Japonların gelişmesini engellememişti. Örtünme de Müslüman kadınların ve Müslüman dünyasının gelişmesi için bir engel değildi. Önemli olan şey ahlaktı ve İslamiyet'ti. Yazarın görüşüne göre, kadınların eğitilmesi şarttı, ancak bunun için onları tiyatroya götürmek gerekli değildi. Her şey, adab ve ismet çerçevesinde olmalıydı³⁸⁵.

Görüldüğü üzere Rusya'nın farklı bölgelerinde yaşayan üç Türk aydınının fikirleri birbirinden farklıdır. Aydınlar kadınların özgürleşmesini desteklemelerine rağmen, bu özgürlüğün belirli bir çerçeveye yerleştirilmesi gerektiği konusunda düşünceleri vardı.

Kadınların eğitilmesi ve özgürleşmesi için basının büyük hizmetleri olmuştur. Gazetelerde sık sık komşu toplumlarda kadınların ifa ettikleri işlerden bahsediliyor ve bu vesile ile Müslüman kadınlarına sosyal mesajlar veriliyordu. Örneğin, Moskova devriminde kahramanlık gösteren kadınlar hakkında "İrşad" gazetesinde yayımlanan geniş bir makale bulunmaktaydı³⁸⁶. Ayrıca "Batumi" isimli bir gazetede düşüncelerini yayımlamak için devletten izin almayı başaran bir Gürcü kadının hikâyesi "Hayat" gazetesindeki haberlere³⁸⁷ taşınmıştı. Aslında bu konuda birçok örnek vermek mümkündür.

Kadınlarla ilgili diğer önemli bir konu da onların kendi durumlarına yaklaşımıydı. Artık kadınlar arasında eğitim görenler de vardı ve durumlarının farkına varıp, ellerinden geldiği kadarıyla medyaya yansıtmaya çalışıyorlardı. Bu konuda yazılan makaleleri karşılaştırdığımızda, Bakü'lü, Orenburg'lu veya Kazan'lı kadınların şikâyetlerinin aynı olduğunu görüyoruz. Bu şikâyetler, kadınların cehaleti ve eğitimsizliğiyle ilgiliydi. Orenburg'lu bir kadın mektubunda, eğitim alma hakkını talep ediyor ve babaların ailenin maddi yükünü çekmek zorunda olduğu gibi, annelerin de manevi yükünü çekmesi gerektiğini belirtiyordu. Bunun yanında, kadınların aynı zamanda anne oldukları ve çocukların ülkeye

³⁸⁴ İshaki, 1926: 335-342.

³⁸⁵ "Bizə Aid. Yeni Kiablar", *Həyat*, 02.07.1905.

³⁸⁶ "Daxili Xəbərlər", *İrşad*, 25.01.1906.

³⁸⁷ "Qafqaz Xəbərləri", *Həyat*, 02.07.1905.

faydalı olacak şekilde yetişmesi için eğitilmesi gerektiği vurgulanıyordu.³⁸⁸ Kazanlı din adamı Musa Carullah Bigi de bu konuyla ilgili rahatsızlığını şöyle ifade ediyordu:

*“Kadınlar perde arkasına atılarak, onların cemiyet hayatında şerefli mevki almalarına sed çekilmiş ve bu suretle Müslüman çocuklarının cemiyete faydalı unsur olarak terbiye edilmesine ve yetiştirilmesine öldürücü darbe indirilmiştir”*³⁸⁹.

Aslında kadınların bu halde olmasının sebebi de genelde babaları ya da eşleri oluyordu. Kazanlı bir Türk kadını: *“Bizim Tatar milleti arasında hatunlar külya-adam hesabında yok gibidir. Erkekler kendi aralarında her zaman türlü hallardan konuşur, hatunlar bulunukları zaman hiçbir söz söylemezler. Hatunları hiçbir şey anlamaz hayvan zannederler”* diyerek erkek akrabalarından, babalarından şikâyetçi oluyor ve ancak evlendikten sonra eşinden millet kavramını duymaya başladığını anlatıyordu³⁹⁰.

Kadınlar, suçu yalnızca erkeklerde veya dönemde değil, kendilerinde de görüyorlardı ve sorunlarla daha aktif mücadele etmek için organize oluyorlardı. 20. yüzyılın başlarında kadınların kendi topluluklarını kurduklarını görmekteyiz. Bu topluluklar genellikle hayır amaçlıydı ve ihtiyacı olan kadınlara yardım etmek için kurulmuştu. Bakü’de kurulan Karabağ kadınlarına yardım topluluğunu bu oluşumlara örnek olarak gösterebiliriz³⁹¹. Bu cemiyetler her ne kadar kadınların birliğine sebep olsa ve hayır amacıyla kurulsalar da bazen amaca hizmet etmeyi başaramıyordu. Kazanlı bir kadın, şimdi milletçe konuşulması gereken konuların olduğu bir zamanda, hatunlar cemiyetinde kadınların moda ve kıyafet gibi konulardan bahsetmelerinden rahatsız olduğunu “Hayat” gazetesinde dile getiriyordu³⁹². Görüldüğü üzere, genellikle kadınların şikâyetlerini ve durumlarını anlatmak için en iyi araç gazetelerdi. Özellikle Kazan, Orenburg ve Sibirya’dan gelen kadınların, Kafkasya’da yayımlanan bir gazeteye yazı gönderip desteklemeleri çok önemliydi. “Hayat” gazetesi ilk yayımlandığında, kadınlar gazeteye makaleler göndererek diğer kadınlara bu gazeteyi okumalarını tavsiye ediyorlardı³⁹³. Onlar, “Hayat” gazetesini insanları cahillikten kurtaracak bir vasıta olarak değerlendiriyordu³⁹⁴.

Rusya İmparatorluğunda yaşayan Türk kadınlarının ortak konuları arasında okul meselesi bulunuyordu. Okulların açılması ve öğretmen bulunması gibi konular da problemler arasındaydı. Kadınlar aslında gazeteler aracılığıyla bir araya gelip problemlerini birbirlerine ve

³⁸⁸ “Rusiya”dan Bir Müsəlman Qızından Gələn Kağızdır”, *Həyat*, 19.06.1905.

³⁸⁹ Battal-Taymas, 1958; 37.

³⁹⁰ “Kazanlı Bir Xanımdan Gələn Kağız”, *Həyat*, 29.06.1905.

³⁹¹ “Bəşarət”, *İrşad*, 17.01.1906.

³⁹² “Kazanlı Bir Xanımdan Gələn Kağız”, *Həyat*, 29.06.1905.

³⁹³ “Bizim Balaca Qızlardan Tazə Bir Kağız”, *Həyat*, 07.07.1905.

³⁹⁴ “Balaca Qızlarımızdan Məktub”, *Həyat*, 14.07.1905.

Türk dünyasına aktarıyorlardı. Bakü'den yazılan bir mektupta, öğrenci kızlar Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in kızlar için okul açması nedeniyle kendisine teşekkür ediyor ve "Hayat" gazetesine mektup yazabilmeleri için Tağıyev'e borçlu olduklarını belirtiyorlardı³⁹⁵. Ayrıca, bu kadınlar arasında bir araya gelmeden bile birbirleriyle bir bağlılık, dayanışma olduğu da görülmektedir. Bir Sibiryalı kızın gazetede okullarının olmaması şikâyetine, Tataristan'dan bir kadın şaşırdığını ve gerektiği takdirde yardım edeceğini yazarak bu bağlılığı gösteriyordu³⁹⁶.

Rusya'da Türk kadın okulları konusunda genel olarak, kız çocukları için yeni tür okulların da açıldığı bilinmektedir. Kadınların yazdığı mektuplardan anlaşıldığına göre, Sibirya'nın fakir köylerinde, Kazan ve Orenburg gibi şehirlerde de kadın okulları bulunmaktadır³⁹⁷. Ayrıca Bakü'de 1901 yılında Türk kızları için bir okul açılmıştı. Bu okulların kadınlar ve Türk dünyası için kültürel birlik açısından da önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Ancak öğretmenlerin yetersizliği nedeniyle, kadın öğretmenler sık sık Sibirya ve Türkistan'daki okullarda öğretmenlik yapmak için görevlendiriliyordu³⁹⁸. Ayrıca Bakü'deki Aleksandrinski Kız Okulu'nda da benzer bir durum söz konusuydu. Okulun kurucusu Hacı Zeynalabdin Tağıyev, okuldaki öğretmen eksikliğini gidermek için Rusya'daki diğer Türk halklarından öğretmenler davet etmişti. Tataristan, Özbekistan gibi Türk halklarının yanı sıra Litvanya, Dağıstan ve Gürcistan gibi yerlerden de öğretmenler okulda çalışıyorlardı³⁹⁹.

Bahis edilen dönemde Bakü'de kızlar için okul açılmanın beraberinde petrol zenginlerinin eşleri de farklı faaliyetlerde bulunuyorlardı. Onlar sık sık kendi evlerinde hayır meclisleri kuruyor ve ihtiyacı olan kadınlara, eğitim almak isteyen kadınlara, genel olarak toplumda fakirlik içinde yaşayanlara, Ermeni-Müslüman savaşlarından dolayı açlık çeken insanlara destek için para toplanmasına destek veriyorlardı. Bu cemiyetlerden biri 8 Aralık 1906 yılında Hacı Zeynalabdin Tağıyevin eşi Sona hanım Tağıyev tarafından oluşturulmuştu⁴⁰⁰. Aynı zamanda diğer petrol milyonicuları ve aydınların eşleri de bu bu işlerle yakından ilgileniyorlardı.

Sonuç olarak, Rusya İmparatorluğunda yaşayan kadınlar, 20. yüzyılın başlarında hukuki olarak ne kadar dezavantajlı olsalar da artık kendilerini geliştirme, eğitim alma ve toplum hayatına katılma çabaları gösteriyorlardı. Bu çabalar, sadece kendi ülkeleri sınırları içinde değil, örneğin Tataristan, Kafkasya ve Sibirya gibi diğer Türk halklarının da dâhil olduğu bütün Türk dünyasında kadınlar arasındaki ilişkiler şeklinde kendini gösteriyordu. Bu ilişkilerin şekillendirilmesi ve düzenlenmesi genellikle basın tarafından yapılıyordu. Bu sorunlar, bütün

³⁹⁵ "Ünas Məktəbindən Balaca Qızlardan Təşəkkürnamə", *Həyat*, 6.07.1905.

³⁹⁶ "Sibiryalı Bir Müsəlman Qızından Məktub", *Həyat*, 02.07.1905.

³⁹⁷ "Sibiryalı Bir Müsəlman Qızından Məktub", *Həyat*, 02.07.1905.

³⁹⁸ Battal-Taymas, 1966; 185.

³⁹⁹ Cabbarov, 2011:15.

⁴⁰⁰ Əfəndizadə, 2017: 46.

Türk dünyasındaki kadınların rahatsız edici sorunları olarak basında sürekli tartışılıyordu. Bu açıdan, Türk halkları arasında siyasi birlikten bahsedemesek de aslında kültürel birliğin kısmen de olsa var olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu sürece, yalnızca daha eğitimli ya da eğitimli aileden gelen kadınların katılması nedeniyle kısmen gerçekleştiğini belirtmek gerekir.

Sonuç olarak,

“Kültür bir topluluğun yaşama tarzı olmakla, bir milletin, dini, ahlaki, hukuki, muakalevi, bedii, lisani, iktisadi ve fenni hayatlarının ahenkli mecmuasıdır”⁴⁰¹

fikirini ve yukarıdaki incelemelerimizi dikkate alarak Rusya Türklerinin 20. yüzyılın başlarında söz konusu kültürel birliğe hakim olmadıklarını görüyoruz. Hem dil, din, hem eğitim, hem ahlak ve düşünce konusunda hep farklılıklar oldu. Ve bu farklılıklar toplumu ileriye götüren, onların birleşmesine, bağımsızlıklarını, haklarını elde etmelerine hizmet etmek yerine onların daha da parçalanmasına ve yapılan hadsiz gayretlerin genel olarak sonuçsuz kalmasına neden oldu. Fakat, bu kültürel farklılıklar her ne kadar olumlu bir sonuç vermediyse de ilerki dönemlerdeki siyasi olanaklara bir alt zemin oluşturdu.

⁴⁰¹ Kafesoğlu, 2017: 57.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAIJAN MİLLÎ BASININA GÖRE RUSYA TÜRKLERİNİN SİYASİ BİRLİĞİ MESELESİ

4.1. Rusya İmparatorluğunda Yaşayan Türklerin Birliği Meselesi ve Birliği Engelleyen Faktörler

20. yüzyılın başlarında, Türkler ve Türk aydınları, Rusya İmparatorluğundaki gelişmeler karşısında birlikte hareket etmeleri gerektiğinin farkına vardılar. Başlangıçta bu birleşme fikri genellikle kültürel meselelerle sınırlı kaldı. Zira gazetelerdeki “ittifak” ve “hamiyet çağrıları daha çok kültürel sorunlara yönelikti ve genellikle Türk halklarının diğer halklara göre daha fazla baskı altında kalmasıyla ilişkiliydi. Ancak dünyada değişen ve ortaya çıkan yeni fikir akımları Türk aydınlarını da etkileyerek onların dünya görüşünün şekillenmesinde büyük önem taşıdı. Bu genç aydınlar gördüklerini ve öğrendiklerini halka ulaştırmak için bir çaba içerisine girdiler ve bunun için en uygun araç ise basın oldu. Aydınlar, “milli bilinç” kavramını fark etmiş ve içselleştirmiş olarak bu milli aidiyet düşüncesinin/duygusunun halk kitlelerine anlatılması ve aşılması gerektiği fikrine sahip oldular ve düşüncelerini yukarıda belirtildiği üzere basın yoluyla anlatmaya başladılar. Bu süreçte basında artık “birleşmek”, “bir olmak” kavramları da seslendirilmeye başlandı.

Örneğin, Abdürraşid İbrahimov, “Hayat” gazetesinin 8 Temmuz 1905 tarihli sayısında yayımlanan “Bize Aid” isimli “Hayat” gazetesinin basıldığı günden Müslümanlara nasıl bir hayat verdiğinden, onların gözünü açmasından bahis ederken makalenin sonunda bütün Müslümanları el ele vererek mücadeleye sesliyor:

“Elbette, cüzi bir mülhaza olunursa zahir olur ki, Müslümanlar bu zamana kadar yaşadıkları gereksiz, haksız zulüm imiş. Zaman geldi ve her kes aradığı hayatı buldu. Milletler hain memleketlerin elinden kurtuldu. Bundan sonra el ele verelim, gece gündüz çalışalım. “Hayat”ı okuyalım,.gözlerimizi açalım ve hayat meydanında müsabaka edelim”⁴⁰².

“İrşad” gazetesinin 17 Aralık 1905 sayısında “Qəzetəmizin məsləyi” isimli makalede yazar Müslümanları “Eshabi-Kehf”le kıyaslıyor. Bin yıllardır Müslüman halkı uyuyor. Hükümetin nazarında her kesin müsavi olmasına gerektiğine rağmen Müslümanlar her şeyden mahrum uyumuşlar. Özge kavimler hakları için kanlarını dökerken Müslümanlar kaflet uykusunda kalmaya devam etmişler. Sonuçta, cahil kalarak, Duma’da ve diğer toplantılarda

⁴⁰² Bizə Aid, “İrşad”, 08.07.1905.

kendilerini savunamaz durumuna getirdiler. Hakimler Müslümanları aşağılıyor, ana dili kısıtlanıyor, cemiyetler açılması yasaklanıyordu. Fakat yazar şimdi dönemin değiştiğini belirtiyor. Önce Kafkasya halklarını, ardınca ise Müslümanları birliğe davet ediyor:

“Şimdi Rusya öyle bir buhran haletindedir ki, her kavim, her millet kendi dertlerine ve ihtiyaçlarına çare buluyorlar. Müslümanlar ve Ermenilerse bütün dikkatlerini, fikir ve hayallerini bu düşmanlık meselesine vermişler ve milletlerine ait bütün önemli meseleleri unutmuşlar. Bu hal her iki milletin gelecekte bedbaht olarak büyük büyük nimetlerden mahrum olmasına sebebiyet verebilir. İşte bundan dolayı gazetemiz devamlı olarak Kafkasyada iskan eden kavimleri sulh ve barışığa, ittifak ve ittifaka davet edecektir. Birlik ve yeganelikle umum vatanımız olan Kafkasya’nın saadeti ve mutluluğu için çalışalım.

*Bizim niyetimiz Müslümanları ittifak ve ittihata, bilim ve eğitime, terakki ve tealiye, hakk ve hakkaniyete davet etmektir. Bizim başka bir amacımız yoktur”*⁴⁰³.

Aynı zamanda halk arasında da küçük çapta birlik fikirleri de mevcuttu. Bu fikirler daha zarar görmüş insanlara yardım için birleşme fikriydi. Örneğin, “İrşad” gazetesinin 17 Ocak 1906 tarihli sayısında Bakü’deki kadınların toplanarak Karabağ olaylarında zarar görmüş insanlara yardım etmesi için Müslümanların birleşmesi gerektiğini ifade edilmekteydi⁴⁰⁴.

Rusya’da Müslümanların birleşmesi için ilk adımı atan aydınlar arasında en önemlisi İsmail Bey Gaspıralı’ydı. Gaspıralı, Pan-Slavist hareketin liderlerinden M. N. Katkov’dan etkilenererek, Türk halklarının birliği konusunda aynı düşüncelerin mümkün olduğuna inanmıştır. Ancak Gaspıralı, dönemin şartlarını göz önünde bulundurarak, bu birliğin belirli konulardan ileri gidemeyeceğinin farkındaydı. Bu nedenle, ünlü “Dilde, Fikirde, İşte Birlik” sloganını benimsedi. İlk ve en önemli adım, Türk halklarının birbirlerini rahat anlayabilecekleri ortak bir Türk dili oluşturmaktır. Bu amaçla, bütün Türk halklarının okuyabileceği İstanbul Türkçesi temelli “Tercüman” gazetesi yayımlamaya başladı. Gazete, iyi eğitim görmüş her kesim tarafından rahatlıkla okunabilirken, Azerbaycan ve Kırım gibi yerlerde orta düzeyde okuyucular tarafından anlaşılabilir düzeydeydi. İdil Tatarları için anlaşılması zor olsa da, Kuzey ve Doğulu Türkler için ise özel çalışmalar yapılarak okunabilir hale gelebilecek durumdaydı⁴⁰⁵.

Gaspıralı eğer dilde birlik sağlanırsa diğer alanlarda da birlik olabileceğine gönülden inanıyordu. Aynı zamanda yazılarında Rusya’ya bağlılığını sürekli vurguluyordu. O, “Bazı düşünceler vardır ki, bize yasaktır. Onları bizden sonra gelecek nesillere bırakalım. Biz manevi birliği yapalım, dilleri birleştirelim, siyasi birliği başkaları düşünsün”⁴⁰⁶ diyordu. Bu da

⁴⁰³ “Qəzetəmizin Məsləyi”, *İrşad*, 17.12.1905.

⁴⁰⁴ “Bəşarət”, *İrşad*, 17.01.1906.

⁴⁰⁵ Swietochowski, 1988: 50.

⁴⁰⁶ Devlet, 1988: 46.

yukarıda bahsettiğimiz sebeplerden kaynaklanan bir durumdu. Gaspıralı'nın bu yaklaşımı onun gençler tarafından eleştirilmesine neden oluyordu.

Alimerdan Bey Topçubaşı, Rusya Müslümanlarının III. Toplantısı'ndaki konuşmasında Bütün Rusya Türklerinin sorunlarının çözülmesi için bir ittifaka ihtiyaç duyulduğunu söylemekteydi:

“Rusya’da İslam’a engel olan nedir? Misyonerlerin engel olduğu söyleniliyor. Misyonerlerin öyle bir gücü yoktur. Misyonerleri maliyeleştirerek Petersburg’dan bize karşı yollayanlar bizim düşmanlarımızdır. Onlara karşı dayanmak gerekir. Bize gerekli olan en önemli şey din hürriyetidir. Sesimizi duysunlar. Din hürriyeti her zaman amacımızdır. Bunu bilsinler. Dinsiz hayatımız yoktur, bunu anlasınlar. Bizim için her şey lazımdır. Hiçbir şeyimiz yoktur. Kitap yok, medrese yok. Durumumuz çok zordur. En mutsuz bir halk olduk. Gençlerimiz kitaba ihtiyacımız olduğunu söylüyor. Ben de bunu kabul ediyorum. Elbet ki, lazımdır, her şey lazımdır. Amma her şeyden önce bize ittifak lazımdır”⁴⁰⁷.

Görüldüğü gibi, Topçubaşı'nın sorunları tek tek çözmeyi kabul etmediği açıktır. O, halk arasında birlik sağlandığı takdirde diğer sorunların kendiliğinden çözüleceğine inanmaktaydı. Rusya Müslümanları için önemli olan kongrelerde, gerçek adımlar atılmamış olsa da tartışmalar millileşme, milli idealler ve birlik konularına odaklanmıştı. Topçubaşı, kongrelerde yaptığı konuşmalardan birinde, Türk halklarının mevcut durumdan çıkabilmeleri için Rus halkına verilen özgürlüklerin kendilerine de verilmesi gerektiğini söylemişti. Ancak bu durumda, özgür bir yönetim, halktan seçilmiş insanlar ve devlet yönetim kurumları oluşturulabilirdi. Müslümanlar da Ruslarla aynı haklara sahip olmalı, istedikleri kitapları yayımlamalı, gazete ve dergiler çıkarmalıydılar. Bunun için, sık sık toplantılar yaparak yerel meclisler kurulması gerekiyordu⁴⁰⁸.

Anlaşılmaktadır ki aydınlar toplantılarda bile sadece Rusya'nın bir parçası olarak yerel özgürlüklerden bahsediyorlardı. Yani hiçbir şekilde Rusya'dan ayrılmayı ve kendi bağımsızlıklarını ilan etmeyi düşünmüyorlardı. Dönemin ve Rusya'daki Türklerin mevcut durumu, aydınların o dönemdeki taleplerini anlaşılır kılıyordu.

Gerçekte, Türk halkının siyasi birliğini sağlamak için kültürel birliğin tamamlanması gerekiyordu. Ancak, Rusya Türkleri birçok konuda ortak bir fikir ve eylemde başarısız oldular. Bu fikir ayrılıkları birçok konuda ortaya çıktı. Örneğin, toplum içinde bir grup insanın ihtiyaçlarını karşılamak için açık tiyatrolar yapıldığında, diğer dini bir grup tiyatroya ve oyunculara karşı çıkarak onlara hakarete varan sözler sarf ediyordu⁴⁰⁹.

⁴⁰⁷ Həsənli, 2013: 151.

⁴⁰⁸ “Bizə Aid”, *Hayat*, 21.06.1906.

⁴⁰⁹ “Halımızdan şikayət”, *İrşad*, 01.01.1906.

Partiler kurarak kendi hürriyetleri için mücadele eden aydınlar da bir türlü ortak karara vararak birlik kurmadılar⁴¹⁰. Hatta “İrşad” gazetesinde Rusya Türklerinin toplantısı hakkında: “*Acilen belirtmeliyiz ki, Meclisi-Kebir-i İslamiyye’nin dağılmasına sebep Bakü’den giden donoslar⁴¹¹ olmuştur*” gibi haberler çıkmaktaydı⁴¹².

Birliğin sağlanamamasının önemli bir diğer nedeni, devletin yıllardır uyguladığı ve hâlâ devam ettirdiği politikalar olmuştur. Türkler, birçok alanda bağımsızlık kazanmak ve birleşmek için çaba gösterirken, sürekli siyasi baskılara maruz kalmaktaydılar.

Türkler üzerinde en sık kullanılan baskı araçlarından biri dini baskıydı. Aydınlar arasında İslam dininin zayıflatılarak araya fitne sokulma riski olduğu düşünülmekteydi. Bu nedenle, İmparatorluğun yıllardır sürdürdüğü politikalardan biri de misyonerlik olmuştur. Misyonerler, kendilerini medeniyet yayıcıları olarak tanıtsalar da, aslında halkın diline, geleneğine ve dinine müdahale eden bir grup olarak Türklerin mücadelesini kırmaya çalışıyor, kıramadıklarında ise karşılıklarına bazı şartlar koymaktan çekinmiyorlardı. Örneğin, okullarda öğretmen olmak, Moskova’da üç günden fazla kalabilmek veya Türkistan’da mülk edinebilmek için Hristiyanlığın kabul edilmesi gerekiyordu. Türk halkları, birçok baskıya maruz kalmanın yanı sıra asırlardır misyonerlerin baskısı altında da yaşamak zorunda bırakılmışlardı.

Bilindiği üzere, geçmiş yıllarda birçok Tatar da Rusya’ya hizmet etmek amacıyla bazı baskılar sonucu Hristiyanlığı kabul etmişti. Ancak bu kişilerin de “canı tartmazsa kanı Tatar” anlayışıyla hareket ettikleri bilinmektedir. Misyonerler, Müslümanların dinine hakaret ederek onları İslam’dan uzaklaştırmaya çalıştıklarında, genellikle kendileri saldırıya uğramakta ve hatta öldürülmekteydiler⁴¹³. Misyonerler, Müslümanlara zarar verse de, onların yeni şeyler öğrenerek bilinçlenmelerine sebep oldular. Ancak Türkler artık kendilerine verilen zararın farkındaydılar. Misyonerlerin en çok önerdiği şey, farklı dinlerin öğrenilmesiydi. Bu öneri Hristiyanlığın yayılmasına yönelik olsa da, Müslümanlar İslam’ı araştırmaya başladılar. Artık insanlar İslam dinine daha bilinçli bir şekilde yaklaşıyordu. Ahmet Munir’in ifadesiyle, Müslüman Türkler “inanç taklidinden kurtulup iman tahkikine” doğru ilerliyorlardı. Gençler İstanbul ve Mısır’a giderek İslam hukukunu öğrenmeye başladılar⁴¹⁴.

Türklerin birliğini engellemek için kullanılan yöntemlerden biri de dil müdahalesiydi. Önceden de farklı şive ve lehçeler arasında sorunlar vardı, ancak Rus işgali sonrasında Rus dilinin etkisi de eklenmişti. Okullarda Rusça öğretiminin yanı sıra Türk diliyle ilgili propaganda yapılıyor ve Türk dili önemsizleştiriliyordu. Türkçe dersleri çok az veriliyor, hatta öğrenciler

⁴¹⁰ “Halımızdan şikayət”, *İrşad*, 01.01.1906.

⁴¹¹ Donos, ihbar, curnal anlamına gelmektedir. Bkz: Мустафаев, Щербинин, 1996: 196.

⁴¹² “Bakı Xəbərləri”, *İrşad*, 20.01.1906.

⁴¹³ “Misyonerlər”, *İrşad*, 22.12.1905.

⁴¹⁴ “Misyonerlər”, *İrşad*, 30.12.1905.

Türkçe konuştuğu için yaptırma uğruyor ve öğretmenler tarafından yemek yememekle cezalandırılıyorlardı. Bu da çocuğun bilinçaltında: *“görünüyor ki, ana dilimiz olan Türk dili kötü bir dildir. Bu dilde konuşmamak gereklidir. Bu dilde konuştum ve yemeksiz kaldım. Bundan sonra hiçbir zaman bu dilde konuşmayacağım”* fikrinin oluşmasına sebep oluyordu⁴¹⁵.

Rus hükümeti, Rusçanın yayılmasını halkların Ruslaştırılması için bir araç olarak görmeye başladı. 19. yüzyılın sonlarında başlatılan İlminskiy metodu da bu amaca hizmet etmek için kullanılmaya başlandı. Kazan Üniversitesi’nde Türk lehçeleri ve ilahiyatı üzerine çalışan bir profesör olan İlminskiy, Rusya’nın güçlenmesi için topraklarına dahil olan halkların Ruslaştırılmasının en önemli olduğunu düşünüyordu. Misyonerlik yoluyla gerçekleştirilen bu politika sonraki yıllarda da devam etti ve bahane olarak Rus olmayan halkların eğitilmesi ve kültürlü hale getirilmesi gösterildi⁴¹⁶.

İsmail Bey Gaspıralı, Türk halklarını Ruslaştırmanın mümkün olmadığını belirterek bu politikanın başarısızlıkla sonuçlandığını söylüyordu. Gaspıralı’ya göre, Türklere kendi kültürlerini yaşama, kendi basınlarını oluşturma ve okulların Türkçe olmasına izin verilmeliydi. Yükseköğrenim Rusça olduğu için birçok kişi Rusçayı zaten öğreniyordu.⁴¹⁷ Bununla birlikte, toplum içinde Rusların istediği şeylerin tam tersinin gerçekleştiği görülmektedir. Türk köylerinde Rus adetleri, kültürü ve dili yayılmaya çalışılsa da, aslında Rus köylüleri Türk kültürüne daha çok asimile oluyordu. Onlar Türkçe öğreniyorlar ve Türk köylülerinden zorlukla ayırt ediliyorlardı. İki halkı birbirinden ayıran şeyin Rus köylerinde kiliselerin olması ve Türkçe konuştuklarında lehçelerinin farklı olmasıydı⁴¹⁸.

İsmail Bey Gaspıralı, devletin Ruslaştırma politikası izlemek yerine her toplumun kendi diline, kültürüne, eğitimine saygı göstermesinin devlet için daha faydalı olacağını ve hayatın daha iyi yönde ilerleyeceğini savunuyordu. Bu yaklaşımın örnekleri Amerika ve İsviçre gibi ülkelerde görülebilir. Bu ülkeler, diğer toplumlara saygı gösterdikleri için dünyanın en medeni ve gelişmiş ülkeleri arasında yer almaktaydı⁴¹⁹.

Rus yönetiminin Türkleri Ruslaştırma politikası birçok açıdan başarısızlıkla sonuçlandı. Rus okullarından mezun olan birçok aydın Türkçe eserler yazdı, Türkçe tiyatrolar sahnelendi ve gazeteler yayımlandı.

Ancak, bu dönem Türklerin birliğini engelleyen sorunlardan biri de basının sürekli baskı altında olmasıydı. Yeni bir gazete çıktığında hızlı bir şekilde Ermeni gazetelerinin saldırısına uğruyordu. Bu durum özellikle Kafkasya’da belirgin bir hâl almıştı. Kafkasya’da Türkçe

⁴¹⁵ “Ana Dili Barəsində”, *İrşad*, 12.01.1906.

⁴¹⁶ Saray, 2008: 31.

⁴¹⁷ Kırmıner, 2015: 52.

⁴¹⁸ Saray, 2008: 27.

⁴¹⁹ Kırmıner, 2015: 54.

gazetenin çıkmasına karşı durmalarının nedeni ise “yeni gazete çıkarsa şehirde karışıklık, fikir ayrılıkları oluşacağı” düşüncesi idi⁴²⁰.

Ahmet Ağaoğlu, Türklerin birleşememe ve haklarını bilmeme sorununu, Rusya’daki diğer halklara göre daha az eğitilmiş olmalarıyla açıklıyordu. Hatta bu eğitimsizliği “ata babadan kalma miras” olarak adlandırmaktaydı:

“Bu atadan kalma miras sayesinde şimdi perişan durumdayız. Ne mektep, ne de medrese var, ne bilim, ne edebiyatımız var. Devlet, ticaret, ziraat, sanat işlerinden haberimiz yok, hak ve hukuklarımızı bilmiyoruz. Bunun üstüne böyle durumda Ermeni-Müslüman savaşı denilen bir belaya düştük”⁴²¹. Ahmet Bey, bu durumdan çıkış için çözümler de öneriyordu. Ancak bu çıkışın yavaş ve belirli bir zaman çerçevesi içinde gerçekleşeceğini ve herkesin istediği zaman mümkün olabileceğini belirtiyordu:

“Öncelikle Rusya’da sakin olan Müslümanlar hukuk, yönetim işlerinde Rusya’daki diğer halklar ve Ruslarla aynı haklara sahip olmalı. Şimdiye kadar Müslümanlara uygulanan dini, mezhep, siyasi ayrılığın kaldırılması gerekir. Müslümanlar din konusunda özgür olmalı, istedikleri yerde mektep ve camiler yapabilmeliler. Mescit ve dini yerlerden alınan vakıf paraları onların kendilerine geri verilmeli ve istedikleri gibi kendi işine harcaşabilmeliler. Yazı ve kelime özgürlüğü verilmeli, sansür kaldırılmalıdır. Kalem ve kelime özgürlüğü verilmelidir. Halk tarafından seçilmiş mahkemeler olmalı, 7-14 yaşındaki çocuklar için zorunlu eğitim olmalı, eğitim zamanı durumu olmayanlara devlet yemek vermelidir”⁴²².

Rusya’daki Türk halklarının birleşememesinin diğer bir sebebi ise her halkın kendine özgü kültürü, dil ve tarihi olduğundan birbirlerinin sorunlarına yeterince ilgi gösterememeleriydi. Coğrafi uzaklıklar da bu durumu daha da zorlaştırıyordu. Örneğin, 1905 yılında Kafkasya’da Ermeni-Müslüman savaşı çıkarken diğer Türk halkları bu konudan habersizdi ve bu savaşla ilgili olarak Kafkasya dışındaki Türk halkları da pek müdahil olamamıştı. Kafkasya, kendi iç sorunlarıyla uğraşarak savaşı durdurmak için çaba harcıyordu. Swietokovski’nin ifadesiyle: “Kafkasya, heterojen nüfusunun özel koşullar altında bir mozaik oluşturduğu kendi içinde bir dünyaydı”⁴²³. Yani Kafkasya’nın demografik farklılığı onu kendi içinde karışık bir duruma getirmişti.

Türkistan Türkleri, birlik konusunda her zaman arka planda kalmışlardır. Onların birlik için aktif bir şekilde mücadele ettikleri görülmemiştir. Örneğin, Rusya Türklerinin kongreleri sırasında Türkistan Türkleri yalnızca III. kongrede Astrahan’dan gelen Şah Merdan Kuşçigul adlı bir Kazak ile temsil edilmiştir⁴²⁴.

Ünlü Tatar aydını Ayaz İshaki Rusya Türklerini şöyle analiz etmektedir:

⁴²⁰ İkinci Meclis-i Kebir-i İslamiyye, *İrşad*, 10.01.1906.

⁴²¹ “Bizə Nə Lazımdır”, *İrşad*, 12.01.1906.

⁴²² “Bizə Nə Lazımdır”, *İrşad*, 14.01.1906.

⁴²³ Swietochowski, 1988: 78.

⁴²⁴ Hayit, 1975: 200.

“Milliyet bakımından Türk olmakla beraber, Rusya’nın değişik yerlerine dağılmış bulunan bu kavimler değişik adlarla anılmakta ve küçük dil farklarıyla birbirlerinden ayrılmaktalar. Komşu kavimlerinin dillerinin ve edebiyatlarının etkisiyle bunların sosyal ve kültürel hayatlarında büyük farklar oluşmuştur. Bazıları hâlâ göçebe hayatı sürerken, bazıları uygarlığın en yüksek basamaklarına kadar yükselmiş ve gelişmiş bir edebiyat ortaya koymuşlardır”⁴²⁵.

Ayaz İshaki, “Vakit” gazetesinde Türk halklarının birliği konusunda birçok engel olduğunu belirtmiştir. Coğrafi mesafenin çok olması bu engellerin başında geliyordu. Ancak sonraki yıllarda basın, tiyatro ve edebiyatın gelişmesiyle birlikte kültürel bir birliktelik oluşmaya başladı. İkinci bir engel, Türk kabileleri arasındaki kabile çekişmeleri ve takıntılardı. Bu durum, düşmanlar tarafından da kullanılarak nifak tohumları ekiliyordu. Ayrıca Türk halkları arasındaki lehçe ve şive farklılıkları da bir engel oluşturuyordu. Siyasi ve ekonomik çıkarların, milli çıkarların önüne geçtiği durumlar da birliği engelliyordu. Ancak bu sorunlar, Polonya ve Estonya gibi ülkelerde başarıyla çözülmüştü. Son olarak, Türk halkları arasındaki din ve mezhep farklılıkları da birliği zorlaştıran etkenlerden biri olduğu ifade ediliyordu ⁴²⁶.

Görüldüğü üzere Rusya’daki Türk aydınları, birlik olmanın önemini ve kurtuluşlarının ancak birlikle mümkün olacağını artık anlamışlardı. Ancak aynı zamanda birliğe engel olan faktörlerin de farkındaydılar. Gerçekleşmeyen siyasi birliğe giden yol, öncelikle bu halkların kültürel açıdan birleşmesiyle başlamalıydı. Ancak atılan adımlar çoğu zaman etkisiz ve sonuçsuz kaldı.

4.2. Rusya Türkleri Aydınları Arasındaki Fikir Benzerlikleri ve Farklılıkları

20. yüzyılın başlarında Rusya İmparatorluğundaki durum, Türk aydınları arasında farklı tartışmalara yol açtı ve birlik konusunda yeni umutlar doğurdu. Ancak, bu durumdan en iyi şekilde fayda sağlamak için doğru seviyede, yanlış yapmadan ve beklentileri doğru şekilde ayarlayarak hareket etmek önemliydi.

Bahsedilen dönemde, Rusya’daki fikir ayrılıkları, Türk aydınları arasında da farklı tartışmaların ortaya çıkmasına neden oldu. Hatta bu tartışmalar, Rusya Türklerinin toplantısında da sık sık karşılaşılan bir durumdu. Ağustos 1906’da Nijni Novgorod’da gerçekleşen kongrede, Yusuf Akçura ve sol görüşlü Ayaz İshaki arasında kongre boyunca devam eden bir tartışma yaşandığı bilinmektedir. Konuşmaların Müslüman İttifakı adlı parti kurulması üzerine yapıldığı sırada, Yusuf Akçura bu partinin milliyet ve İslamiyet’e dayalı bir siyasi parti olmasını önerdi. Ayaz İshaki ise bunun siyasi bir örgüt değil, bilim, eğitim ve dine dayalı bir dernek olmasını istedi ve bu fikrini, eğer kuruluş siyasi bir yapı olursa ihtilafların

⁴²⁵ Kanlıdere, 2019: 53.

⁴²⁶ Kanlıdere, 2019: 81.

olacağı ve gençlerin kuruluştan ayrılacağı şeklinde savundu. İkisi arasındaki fikir ayrılığı, toplantının ilerleyen saatlerinde de devam etti. Yusuf Akçura, halkın eğitimsizliği nedeniyle bu toplantının faydalarını anlayamayacağını belirttiğinde, Ayaz İshaki, onu halkı aşağılamakla ve güvenmemekle suçladı⁴²⁷.

Nijni Novgorod'da yapılan kongre sonrasında da Ayaz İshaki'nin suçlamaları devam etti. Bu tartışmalara sol görüşlü aydınlar da tepkiliydi. Ancak Ayaz İshaki, "Tan Yıldızı" gazetesindeki makalesinde İsmail Bey Gaspıralı'yı aşırı muhafazakâr ve ihtiyatlı olmakla, Yusuf Akçura'yı ise zenginlere hizmet etmekle suçlarken, kendisi de Fatih Kerimi'nin eleştirilerine maruz kaldı. Fatih Kerimi, sol görüşte olan "Tancı"ları bilimsel olmamakla Türk halklarının Türkçenin ortak bir lehçede birleşmesini istememekle, mücadele etmede başarısız olmakla, İslam dininden ve Rusya Müslümanlarının halinden habersiz olmakla eleştiriyordu⁴²⁸.

Bu aydınlar arasında farklılıklar ve ayrılıklar olsa da, aslında hepsinin amacı aynıydı: Türk halklarının özgürlüğü için mücadele etmek. Bu dönemde tam olarak açıkça ifade etmeseler de, birbirlerine ihtiyaçları olduğunun farkındalardı ve birbirlerinin mücadelelerine saygı duyuyorlardı. Örneğin, Ayaz İshaki hapse atıldığında, aralarında tartışma olsa da, Yusuf Akçura onunla ilgili bir makale yazdı. Makalede, üzüntüsünü açıkça ifade etmekten çekinmedi⁴²⁹.

Gerçekte, bahsedilen fikir ayrılıkları toplum içinde de mevcuttu. Yeni dönemin başlangıcında birçok değişim ortaya çıkıyordu ve bu değişimler çoğunluk tarafından zorlukla kabul ediliyordu. Bu durumda "kadimciler" olarak bilinen grup da önemli bir rol oynuyordu. Yeni tarzda açılan okullar, yayımlanan gazeteler, sergilenen tiyatrolar, kadınların eğitime başlaması gibi yenilikler bu grubu rahatsız eden durumlardı. Onlar, bu tür yeniliklerin İslam'ı ortadan kaldıracığı ve toplum arasında Ruslaşmayı artıracığı şeklinde bir algı oluşturuyorlardı.

Ancak, Kadimcilerin bu düşüncesi masumane bir şekilde ilerlemeyip, birçok durumda karşı taraf ile işbirliği yapmasıyla sonuçlandı. Kadimciler, Ceditçi adlı grubu dinsizlikle suçluyor ve fırsatını bulduklarında onları Rus polisine ihbar ediyordu. Bu durum ise her zaman Rus yönetiminin işine gelerek hızlı bir şekilde müdahale ediyordu. Bu durumda en çok zarar gören, toplumun eğitimi için çok faydalı olan yenilikçi okullardı. Bu okullar, hem Ceditçiler hem de bir ihtilal yuvası gibi görüldüğünden Rus hükümeti tarafından takibe alınarak kapatıldı. Bu sürecin başında yer alan en önemli kişilerden biri Ataullah Bayezidov'du⁴³⁰. Bayezidov ayrıca Rusya Müslümanlarının toplantıları ve kongreleri düzenlemesini engellemek için de

⁴²⁷ Daxili Xəbərləri", İrşad, 08.01.1906.

⁴²⁸ Daxili Xəbərləri", İrşad, 19.01.1906.

⁴²⁹ "Bakı Xəbərləri", İrşad, 31.01.1906.

⁴³⁰ Bizə Aid", Həyat, 21.06.1905.

önlemler aldı. Aydınların bu toplantılarını kendi otoritesinin zayıflaması ve çığnemesi olarak kabul ediyordu. Bu nedenle polis ile işbirliği yaparak onların çalışmalarını engellemeye çalıştı⁴³¹.

Kadimci olarak adlandırılan bu grup, yenilikçileri sıklıkla solculukla suçladı. Bu durum aydınlar tarafından gazetelerde sık sık ele alındı. Aslında aydınlar, bu düşünce ayrılığının toplumun geleceği için zararlı olduğunun farkındaydılar. Yeni bir gazete çıkardıklarında bile, birçok güçle mücadele edeceklerinin farkındaydılar:

“Şüphe yok ki burada birçok zorluklar ortaya çıkacaktır. Yenilikçi olmamızdan dolayı sağımızdaki ve solumuzdaki fırkalarla savaş etmeye mecbur kalacağız. Sağımızda dayananlar Muhafazakarlar fırkasıdır. Bunlar her türlü yeni ve cedit şeylerden nefret ederek insanları aynı noktada saklamak tarafındalar. Onlar her zaman halkın ilerlemesinin önünü almaya çalışmaktadır. Solumuzda dayananlar ise rakiplerimizi körü körüne taklit ederek ileriye sıçramaya, korkunç uçurumlara atlamak istiyorlar. Her iki taraftan uzak durmak gerekir. Birinciler İslam dinin ruhunu anlamadan kendi zevk ve heveslerine uygun bir şekilde yaşamak isterler. İkinciler ise İslam dininde medeniyete, terakkiye ve tekamüle hizmet edecek bir şeyin olmadığını, Avrupa’da ise bütün, hatta zehirli yolların bile şifa verdiğini düşünürler. Her iki grup kendi meharetlerinden haberleri olmadan bu felsefelerle ilerlemeye çalışıyorlar. Ne kadar büyük bir yalnışlık. Biz hem Türk, hem Müslüman ve hem Rus tebaası olduğumuz için Türklük ve İslam çerçevesinde, Rus devleti ekonomisi ve politikası içinde terakki etmek isteriz. Biz çok isteriz ki, bize baktıkları zaman Rus tebaası olan Türk ve Müslümanlar ne kadar güzel terakki ediyor desinler. Türkler ve Müslümanlar dinden çıkıyor, Firenkleşiyor demesinler. Türkün dinden çıkarak Firenkleşmesi Firenklerin veya mürteditlerin gelişmesi demek değildir. Müslümanız. Dünyanın her bir tarafından Müslümanlar terakki ederse bunu canı dilden alkışlarız. Türküz. Ebediyen Türküz. Her yerde terakki ve tekamül olunmasını isteriz. Rus tebaasıyız”⁴³².

Sonuç olarak, fikir ayrılıkları yalnızca bireysel aydınlar arasında değil, büyük gruplar arasında da ortaya çıkıyordu. O dönemde ortaya çıkan yeni düşünceler ve fikirler, Türk aydınlarının da düşünsel olarak bölünmesine neden oldu. Bazıları muhafazakârlığın korunmasını savunurken, bazıları muhafazakârlığı cahillik ve geri kalmışlık olarak gördü. Bu süreç o kadar sertleşti ki, Rusya Türklerinin birleşmesi için büyük ve önemli adımlar atan aydınlar bile karşıtlarının suçlamalarından ve ithamlarından kurtulamadılar. Sonuç olarak, birlik için zaten var olan engellere bir de aydınların fikir farklılıkları eklenmiş oldu. Bu da doğal olarak sadece Türklerin birleşme sürecinin ertelenmesine değil, sonraki gelişmelerle birlikte başarısız olmasına da neden oldu.

4.3. Aydınların Eğitimsizlik Konusundaki Fikirleri

20. yüzyıl Rusya Türkleri, geri kalmışlıklarının ve eğitimsizliklerinin farkındaydılar. Müslüman Türkler, basında sık sık kendilerini Avrupa halklarıyla kıyasladılar. Özellikle

⁴³¹ Devlet, 2014: 135.

⁴³² “Qəzetəmizin Məsləyi”, *Həyat*, 07.06.1905.

Avrupa’da eğitim görmüş aydınlar, kendi makalelerinde oradaki hayatı anlattılar. Ahmet Ağaoğlu, Avrupa’yı hayatın rahatlığı ve güzelliği açısından cennet gibi tanımlıyordu. Orada herkes meşgul, çalışıyor ve ülkesi için bir şeyler yapmaya çalışıyordu. Sabahları öğrenciler okula veya üniversiteye gidiyor, saç sakalı beyazlamış bilim insanları ise yeni fikirler üretmek için millete ve insanlığa hizmet ediyordu. Bu fikirlerin sonucunda telefon, demiryolu, mikrofon gibi aletler insanların en büyük düşmanı olan zaman ve mekân kavramlarını yenmeye başladı. Tecrübeli bir hâkim ise müsavat, adalet ve yönetimin yaptığı yanlışları ele alan yazılar yazıyordu. İnsanlar aralarında iş bölümünü yapmıştı ve bu sayede her yerde rahatlık, insanlık, hoş çevre, özgürlük ve mutluluk görülmüyordu. Ancak Doğu dünyasında, İstanbul’dan başlayarak Kırım, Kafkasya, Hacı Tarhan, Mısır, Tunus, Cezayir, Merakeş gibi yerleri kapsayan İslam dünyasında cansızlık, hareketsizlik, zulüm, çaresizlik ve vatansızlık hâkimdi⁴³³.

Batı’da teknolojik ilerlemeler sağlandığı sırada Doğu’da insanlar henüz daha gazete bile okumuyordu. “İrşad” gazetesinde çıkan bir makale durumun ne kadar vahim olduğunu gözler önüne sermektedir:

“Pazarda yürürken küçük bir çocuğun ‘İrşad’ gazetesini sattığını gördüm. Bu çocuk ‘İrşad’, ‘İrşad’ söyleyerek büyük dükkânların önünden geçiyordu. Müslümanların gazeteyi alıp almayacaklarını merak ederek çocuğu takip ettim. Bu küçük çocuk elinde ‘İrşad’ gazetesini bir Müslüman dükkânına girerek ‘Amca, gazete alırmısın? Hem Karabağ, hem de Şuşa’dan haberler vardır’, dedi. Bu Müslüman ‘amca’ çocuğa bakarak: -‘Günün gün ortasında neden ‘İrşad’, ‘İrşad’ diye bağırarak başımı ağrıyorsun? Karabağ haberi, Gence haberi. Sanki benim Karabağ’da kızım, Gence’de oğlum varmış gibi. Defol, git’, dedi.

Çocuk dükkândan çıkarken 3-4 İranlıyla karşılaştı. Onlara bugün gazetede İran’la ilgili haberlerin olduğunu söyledi. Birkaç tane alır mısınız? Onlar çocuğa bakarak dediler ki, ‘İrşad’ nedir? Bizim İrşadımız odur. Bak bak. Bu Müslümanlar havada güvercinlere bakıyorlardı. Ah Müslüman! Aman Müslüman! Ne zamana kadar gökte güvercin, yerde kuş savaşını izleyeceksin? Ne zamana kadar değerli hayatını tiryekhanelerde, kumarhanelerde mahv edeceksin. Başka milletlerin ninnisine uyumak yetmedi mi? Yeter! Yalnızca başka milletlere değil, kendin için de ninni söylüyorsun. Yukarıdaki insanların söyledikleri ninni değil de, nedir? Uyan Müslüman, uyanmak gerekir. Komşumuzda Ermeni gazetesinin her numarasında 30-40 manat vererek aldıkları zaman sen, sayısız binleri geçen Müslüman 5 kuruş vererek ‘İrşad’ gazetesini almıyorsun. ‘Hayat’ gazetesinin ise fiyatı 3 kuruştur. Fakat sokaklarda yoktur. Bunu vicdanınız nasıl kabul ediyor. Gözleriniz önünde dolanan murdar sandığınız milletlerden ders almanız lazım. Gözlerinizi cehaletin ağır uykusundan açınız, temizleyiniz. Kulaklarınızdan gaflet pamuğunu çıkarıp atınız. Şimdi dünyada neler olduğuna dikkat et, kulak ver, bak ve bak’⁴³⁴.

Cehalet konusu gazetelerde farklı yazarlar tarafından defalarca ele alınıyordu. “S” imzalı yazar durumlarını: “Yaklaşırken siyah mermerden yapılmış üçgen bir serdabe (piramit) gördüm. Üzerinde ‘bu mekanın adı cehalet kuyusu’, ‘bu tayfanın adı Tatar’, bu rüyanın adı

⁴³³ “Dəhşətli Həyula”, *İrşad*, 25.12.1905.

⁴³⁴ “Petrovsk Dağıstanski”, *İrşad*, 31.01.1906.

“gaflet uykusu” yazıyordu” diye bir metafor ile ifade ediyor ve bu gafletten çıkış yolunu ise alfabe, eğitimde ve basında görüyordu⁴³⁵.

Neden milletimiz geri kalmış, neden ilerleyemiyor ve nasıl gelişebiliriz gibi sorular, aydınlar tarafından sorgulanan konulardan biriydi. Haşım Bey Vezirov, milletin geri kalmasının sebebini samimiyetsizlik ve birliğin olmamasında görüyordu. Aslında bu dönemde hemen hemen herkes, milletin cahilliğinden, eğitimsizliğinden, durumun kötülüğünden şikâyetçiydi. Ancak, milleti eleştirenlerin çoğu milletin nüfusunun ne kadar olduğu, kökeninin nereden geldiği konularında hiçbir fikre sahip değillerdi:

“Milleti ileriye götürmek yalnız söz ile, toplantı, ortalıkta konuşmakla, nerede millet tartışması olsa orda başta durmakla, belki kendinden daha akıllı, temiz olanları kenar ederek kendini öne koymakla olmaz. Faytoncu faytonu süreceği zaman müşteriye hoş olması için ah çekerek “ah, bu millet çok geride kalmıştır” diyerek, bakkal millete sattığı pirinci kendi milletine pahalıya verirken sızlanarak “çabamız milleti ileriye götürmektir”, söyleyerek, tacir selemler borç verirken kutsalların adını dilinden düşürmeyerek, köylünün derisini soyarak onu namussuzluğa zorlamakla milleti ileri götürmek mümkün değildir”⁴³⁶.

Millet soyut bir kavramdır ve onun gelişmesi insanların çalışmasından, dürüst olmasından, millet yolunda hizmet etmesinden geçmektedir. Bunun için tacirler, imamlar, muallimler, aydınlar, gazeteciler işlerini layıkıyla yapmalıdır⁴³⁷.

Kazan’dan “Hayat” gazetesine “Kazanlı” takma adıyla yazılan bir mektupta, Kazan halkının cahilliğinden şikâyet ediliyordu. Aslında Kafkasya, Kırım ve İdil Türklerinin de aynı konudan, yani cehaletten şikâyetçi olduklarını görüyoruz. “Tercüman” gazetesi Rusya’daki Türkler için önemli bir rol oynamıştır, ancak 25-30 milyonluk Türk halkı için yetersiz kalmıştır. “Hayat” gazetesi de Müslümanlara hizmet etmek için çaba göstermiştir ve Rusya Müslümanları tarafından halk için verilen bir emek olarak değerlendirilmiştir⁴³⁸.

1905 olayları Rusya Türkleri arasında da özgürlük umudu yarattı. 100 yıl sonra, onlara özgürlüklerin verildiği birçok alanda geniş fırsatlar sunuldu. Bu hakları kullanmak için harekete geçmeleri gerektiğinin ve bunun için bilim ve eğitime ihtiyaçları olduğunun farkındaydılar. Milli hukuku ve siyasi konuları öğrenebilmeleri için tek yollarının bilim olduğunu düşünüyorlardı. Bilim ve eğitimden yoksun kalan Rusya Müslümanları, komşularına göre geride kalacaklarını ve cehalet denizinde kaybolacakları için kendilerini koruyamayacaklarını biliyorlardı⁴³⁹. Ancak bu umutların gerçekleşmesi için aydınların varlığı önemlidir. “Muallim” imzasıyla yazan yazar, Türk dünyasındaki tüm aydınları ortak şekilde ele almaktadır. Bu aydınlar Türk dünyasının farklı yerlerinden gelmektedirler, ancak ortak bir hedef için

⁴³⁵ “Vaqeə”, *Irşad*, 21.12.1905.

⁴³⁶ “Kim ne qayırsın”, *Həyat*, 12.07.1905.

⁴³⁷ “Kim ne qayırsın”, *Həyat*, 12.07.1905.

⁴³⁸ “Kazandan mektub”, *Həyat*, 30.07.1905.

⁴³⁹ “Rusya Türklerinin İllik Baharı”, *Həyat*, 02.07.1905.

çalışmaktadırlar. Bu bakış açısı, o dönemdeki aydınların genellikle birbirlerinden farklı olmadığını, hepsinin aynı millettten geldiğini kabul ettiklerinin bir kanıtıdır:

“Tanrı biliyor. Hamd olsun. Kerimlerimiz, Reşitlerimiz, Maksutlarımız, Merdan ve Ahmetlerimiz vardır. Yolumuzda bir gözyaşından sonra ortaya çıkan tebessüm gibi nur hidayeti gösterir. Bilim ve eğitimlerini azıcık olsa da yazıyorlar, söylüyorlar. Şimdi bir hareket etmeyi de onlardan bekliyoruz. Millet adından diz çökerek rica ediyoruz. Ey azizlerimiz çıkın sıraların önüne. Bizim için terakki yolunu aşikâr ediniz. Ne için terakki etmiyoruz? Neden bu haldeyiz? Sorularını şimdiye kadar çok gördük. Şimdi neler edebileceğimizi söyleyin. Bu sualime karşın onu, bunu ediniz demek yeterli değildir. Milletimiz ekser hallerde bunu duymazdan geliyor. Siz bir çaresini bulunuz. Nasihat olmasın, iş olsun. Terakkiye sebep olsun. Bu mümkündür. Bu konuda benim de düşüncelerim vardır. Bunu sizinle paylaşacağım. Fakat kalemde, yazıda benden daha becerikli birilerinden bunu yazmasını rica ederim”⁴⁴⁰.

20. yüzyılın başlarında, bir grup insan adalet, eşitlik ve özgürlük kavramlarının önemine dikkat çekmeye başladı. Bu yolda eğitimin önemini de kavramışlardı ve aydınlar çeşitli adımlar attılar. Eğitici tiyatrolar ve gösteriler düzenlendi, amaç halkı eğitmek ve eksikliklerini göstermekteydi. Bu gösterilerden elde edilen gelirler fakir ailelere ve çocukların eğitimine dağıtıldı. Ancak, farklı düşünceler arasında anlaşmazlıklar ve ortak bir fikre ulaşamama sorunu da bu alanda kendini gösterdi. Örneğin, din adamları tiyatrolara karşı çıkarak yapılmasını engellemeye çalıştı ve siyasi partiler arasındaki fikir ayrılıkları da bu alanda etkisini gösterdi⁴⁴¹. “İrşad” gazetesine Münir İbrahimov isimli yazar tarafından milletin birleşememesiyle ilgili yazılan şikâyet üzerine gazete, yakında bütün Türk milletinin toplanarak ne yapacaklarını tartışacakları bir toplantı yapılacağı bilgisini okurlarıyla paylaştı⁴⁴².

Dönemin eserlerinde, Türk halkının cahil kalma sorunu hakkında geniş bir bilgiye sahip olmak mümkündür. Gerçekte, toplum bahsedilen dönemde birkaç sınıfa ayrılmıştı. Bir tarafta, halkı sömüren Rus memur sınıfı ve durumu kendi menfaatleri için kullanan Müslüman zenginleri vardı. Diğer tarafta ise tüm bunların farkında olan aydın sınıf, halkın eğitilmiş hale gelmesi için çalışıyordu. Bir diğer tarafta ise cahil, hiçbir şey anlamayan yerel halk vardı. Bu sınıflar arasındaki ilişkiler, gazetelerde sık sık ele alınan konulardandı. Hasan Sabri Ayvazov, “Bir Sahibipərvanın Sərgüzəşti və Həqiqi Halı” adlı felsefi yazısında durumu gerçekçi bir şekilde anlatıyor. Halkın cahilliği sayesinde zenginleşen sınıf, aynı millettten olsa da, kendi çıkarları için halkın hala eğitimsiz ve cahil kalması tarafındadır:

“Zenginliğimin yarı kısmını öksüzlerin mallarından toplumun cehaleti neticesinde elde ettim. Eğer mektepler terakki ederse, milletin gözü açılırsa benim durumum fena olur. Bunun için bilerekten eski usul bir okul açarak milletin oraya gitmesi için çaba harcıyorum. Eğitimde terakki ile ilgili konuşulanları duyarken kulaklarıma pamuk tıkayarak duymazdan geliyorum. Bu gördüğün dağlar, bağlar, bahçeler hep benimdir. Bunları insanların

⁴⁴⁰ “Dövrü-Cədid”, *İrşad*, 25.12.1905.

⁴⁴¹ “Halımızdan şikayət”, *İrşad*, 01.01.1906.

⁴⁴² “Halımızdan şikayət”, *İrşad*, 01.01.1906.

cehaleti sayesinde elde ettim. Sor ve soruştur, bu yerlerde bu halka ait olan bir toprak, bir tarla veya bir su madeni kaldı mı? Zavallılar beni hâkim zannediyorlar. On beş sene boyunca gözlerini boyayarak, aralarına ihtilaf salarak ormanlarını, sularını, mal ve mülklerini aldım ve sattım. İşlerini de Arapsaçı gibi öyle karıştırdım ki, kıyamete kadar çalışsalar da çaresini bulamazlar. Fakat şimdi bir takım yeni fikirli insanlar ortaya çıkmıştır. Buna bir çare bulamıyorum. Dalgınlığının sebebi budur”⁴⁴³.

Halkın cahil durumunda kalmasının bir diğer sebebi de yönetimin yerel halka olan muamelesiydi. Rus memurları, kendilerinden olan ve onlara hizmet ettiğine inanılan zenginler aracılığıyla halka zulmediyorlardı. Pristav olarak adlandırılan yöneticiler zaman zaman köylere gidiyor, halktan vergiler alıyor karşılığında ise onları aşağılayarak darp ediyorlardı:

“Bir sonraki gün Kerbelayı’nin evinde izlenilmeye değer bir drama oldu. Pristav hazretleri başı açık, elleri cebinde “kendini çeken bir Turaç kuşu gibi” kapının önünde dayanarak geçmişteki hükumdarlara has bir edayla köylüleri dövmeye başladı. Birini çıplak dövdü, diğerinin sakalını çekiştirerek yüzüne tokatlar vurdu. Bir diğerinin ellerini, kollarını bağlayarak ordan oraya sürükledi. Bazılarını yerlerde tekmeledi vs. Saldırıya maruz kalanlar “Bizim suçumuz ne Ağam” dediklerindeyse pristav cevap vermedi. Bu drama sabahdan öğlene kadar devam etti. Sonuçta pristav yorulduğu zaman odasına geçti daha sonra onun için yapılmış ziyafete katıldı. Mükemmel bir yemekten sonra bir iki saat tatlı rüyalara daldı. Daha sonra köylüler tarafından ona hediye edilen kuzu, yağ, peynir ve diğer şeyleri de alarak şehre döndü. Köylüler ise arkasından ne kadar da kudretli bir ağa diyerek övdüler”⁴⁴⁴.

İsmail Bey Gaspıralı, “Rusya Müslümanları” adlı eserinde; halkın cahil ve eğitimsiz kalmasının en büyük nedeninin Rusya yönetimi olduğunu söylüyordu. Gaspıralı, şimdiye kadar Rusların şark milletlerini medenileştirdiği ve bunun için çaba sarf ettiği düşüncesini inkâr ediyor ve şöyle soruyordu:

“Medeniyet işleri neden ibarettir? Kadılar yerine uyeztlar naçalnikleri⁴⁴⁵, naipler yerine pristavlar, beylikler yerine vilayet ve eyaletler, ipek cüppeler yerine zadegan yakalıkları ikame etmekle mi medeniyet yapılır”⁴⁴⁶.

Yerel halkın yönetim tarafından aşağılanması, dövülmesi ve korkarak bu durumu kabullenmesi, yıllarca uygulanan bir politikanın sonucuydu. Bu politika, hem yönetim hem de aileler tarafından yürütülmüştü. Ağaoğlu bu durumu, “mektepte falaka, ailede yumruk, hükümette dayak bu terbiyenin esasıdır. Maksat fertte şeref ve haysiyet duygusunu öldürmek, gözünü yıldırmak, her türlü cesaret gabiliyetini kırmaktır”, diye açıklıyordu. Hakikaten çocuklukta anlatılan korkulu masallar, yöneticilerin zorbalığı insanlarda şahsiyetin kırılmasına, şeref ve haysiyet duygusunun yok olmasına sebep oluyordu⁴⁴⁷.

⁴⁴³ “Felyeton. Bir Sahibipervanın Sərgüzəşti və Həqiqi Halı”, *İrşad*, 28.12.1905.

⁴⁴⁴ “Pristav Ağ”, *İrşad*, 25.12.1905.

⁴⁴⁵ «Уезд» - kaza, ilçe; «начальник» - başkan, kaymakam. Bkz: Мустафаев, Щербинин, 1996.

⁴⁴⁶ Kırimer, 2015: 52.

⁴⁴⁷ Ağaoğlu, 1930: 45.

Bahsedilen dönemde Rusya yönetimi o kadar etkisiz hale gelmişti ki, insanlar suçluların cezasını kendileri vermeye çalışıyordu. Bu cezalar genellikle primitif yöntemlerle veriliyordu ve suçlunun yaptığı suçla ilgili yazılar yazarak, hayvanları şehirde gezdirerek veya benzer yollarla gerçekleştiriliyordu. İnsanlar bu tür cezalandırmaların etkili olacağına ve diğer yasadışı eylemlerde bulunmaya çalışanları caydıracağına inanıyordu. Bu tür cezalandırma yöntemleri gazetelerde de sık sık yer alıyordu. Gazeteler, yönetimin ve polisin son derece etkisiz olduğunu yazarak durumun ne kadar kötü olduğuna dikkat çekiyordu⁴⁴⁸. Ağaoğlu, “Serbest İnsanlar Ülkesinde” adlı eserinde, memurluk işinde nefsanîyetin önemine değinmektedir. Yönetim yetkisi verilen insanlar, kısa sürede zalim olabilirler. Eğer yöneticiler gözetlenmezse, halkın onları izlediğinin farkında değillerse veya kanunu takmazlarsa, ülkedeki durum hızla kötüleşebilir. Çünkü memurlar, hükümdarın gözünde iyi bir izlenim bırakmak için kendi çıkarlarını düşünerek hareket ederler⁴⁴⁹. Bu da sonuçta halkın ezilmesine, hakkın adaletin olmamasına neden olur. Hakkın olmaması, insanların haklarının ellerinden alınması ise memlekette durumların kötüleşmesine, Türklerin bir millet olarak yok olmasına, bilincini kaybetmesine yol açar.

Aydınlar, tüm bu eksikliklere rağmen, yıllardır yerleşmiş olan bu durumun çözümü için basın yoluyla çaba harcadılar. Gazetelerde, bu durumdan nasıl kurtulacağına dair fikirler sık sık yer aldı. Abdürreşid İbrahimov gibi diğer Türk aydınları da Tatar halkının cahilliğinden, zengin Tatarların yoksullara yardım etmemesinden, insanların kitaplardan uzak olmasından ve yeterli sayıda bilgilendirici kitabın olmamasından şikâyet etmekteydiler:

“Tatarlar talim ve terbiyeden mahrumdurlar. Talim terbiye usullerinden bahseden kitaplar yok derecesindedir. Tatar aydınları kendi yaşadıklarının çocuklarının yaşamaması için bu duruma müdahale etmeli ve bir çözüm bulmalıdırlar. Yeni kitaplar yazılmalı, bu kitaplarda insanlara hukukları, hakları, bunun yanı sıra milletçilik, insanlık hakkında fikirler aşılanmalıdır. Tabi ki, bu sırada İslam unutulmamalıdır. Bütün bu yazılanlar İslam ahlakı içinde olmalıdır”. Abdürreşit İbrahim, “Bize Ait” başlıklı tefrikasında bu durumdan kurtulma yollarını araştırmaktadır. İslamiyet’e olan bağlılık, İbrahim’in eserlerinde önemli bir yer tutar. Bu durumda Türkleri kurtaracak olan güç öğrencilerdir. Çünkü hiçbir millet, öğrencileri olmadan gelişemez. Şimdi öğrenciler için bir devrim dönemi gelmiştir. Ancak, böyle büyük değişimler döneminde, milletlerin kendi aralarında fikir ayrılıkları ve ihtilaflar yaşaması mümkündür. Mevcut durumda, İslamiyet’e bağlı olan öğrencilerin yanı sıra dinsizlik yolundan giden öğrenciler de vardır. Önemli olan, öğrencilerin İslami ve ahlaki değerler etrafında sıkı bir şekilde birleşmeleridir⁴⁵⁰.

⁴⁴⁸ “İl divanı”, *İrşad*, 28.12.1905.

⁴⁴⁹ Ağaoğlu, 1930: 35.

⁴⁵⁰ “Bizə Aid”, *Həyat*, 17.06.1905.

1905 yılında verilen bir dizi hak, Rusya Türkleri arasında bütün zümrelerde bir uyanışa neden oldu. Yirmi sene önce, fikir ve ifade özgürlüğü bir günah olarak kabul ediliyordu, ancak bu dönemde insanlar, kendi haklarını ve mülklerini korumak için fikir ve ifade önemini anlamaya başladılar. Zengin sınıf artık bu sorunu kendi aralarında çözmek için toplanıyordu. Müslümanlar ise diğer halklara verilen özgürlüklerin kendilerine de verilmesini talep etmeye başladılar. Bu, kendi hakları olduğunu anladıkları anlamına geliyordu. Çünkü Müslüman askerler, Uzak Doğu’da Ruslarla birlikte Japonlara karşı savaştı ve şehit oldu. Yüz kırk bin asker hala savaş meydanında savaşıyordu. Türkler, vatanlarını korudukları gibi Ermenilere, Finlandyalılara ve Polonyalılarına verilen hakların kendilerine de verilmesini talep ediyordu:

“Yüz kırk bin Müslüman askeri harb-i meydanda savaşıyor. Elbette, vatanımızın sakinleri olduğumuz için, vatan üzerinde müşterek hakkımız olduğu için vatanımızı korumak için kendimizi kurban ediyoruz. Başka milletlerin vatanda hakkı neyse bizim de hakkımız odur. Diğerlerine ne verdilerse bize de onu verdiler. Vatanı himaye etmekte müsavi olmak gerekir. Vatanın himayesi zahmetinde müsavi bulunduğumuz için kullanım rahatlığında da müsavi olacağız. Vatanda olan hakkımıza, malımıza sahip olmak bizim hakkımızdır”⁴⁵¹.

Aydınlar, bu durumun farkında olsalar, sık sık konuyu dile getirirler ve basında ele alsalar da, geniş bir kapsamda tam olarak düzelmesi mümkün olmadı. Çünkü bu yalnızca Türk halkıyla ilgili bir durum değildi. Yüzyıllar boyunca yürütülen bir politikanın sonucuydu ve durumun düzelmesi aynı yöntemleri gerektiriyordu. Yani, durum birkaç aydının çabalarıyla değil, devlet tarafından yapılan destekle düzeltilebilirdi. Ancak Rus yönetimi, kendi iktidarının ekonomik, sosyal ve siyasi çıkarları doğrultusunda Müslüman Türklerin eğitimsiz ve her şeyden habersiz durumda kalmasına sebep olan politikalar izlediği için bu konuda hiçbir ilerici adım atmamıştı.

4.4. Rusya’da Müslüman Hayır Cemiyetleri ve Onların Türk Milli Kimliğinin Ortaya Çıkmasındaki Rolü

Rusya İmparatorluğunda 20. yüzyılın başlarında sanayi ve ekonomik gelişmeler sosyal değişimlere neden oldu. Petrol ve diğer sektörlerdeki ilerlemeler sayesinde zenginleşen bir grup insan arasında Türkler de yer aldı. Diğer halkların baskısına rağmen, bu grup öne çıkmayı başardı. Farklı Türk halklarından gelen bu zengin sınıf, halka yardım etmeleriyle de fark edildi. Sanayiden kazandıkları sermayeyi yatırımlarının yanı sıra kendi mensubu oldukları halkın eğitimine, kültürel gelişimine ve bilinçlenmesi yolunda da kullandılar. Bahsi geçen dönemde ortaya çıkmaya başlayan hayır cemiyetlerine yapılan maddi yardımların bir kısmı da bu

⁴⁵¹ “Bizə Aid”, Həyat, 27.06.1905.

yatırımlardan kaynaklandı. Hayır cemiyetleri, farklı yıllarda farklı aydınlar tarafından Türk halklarının bilim ve eğitim alanında ilerlemesi için kurulan organizasyonlardı. Genellikle toplumun aydınları tarafından fikir olarak öne sürüldü, maddi olarak ise dönemin zengin insanları tarafından desteklendi. Herhangi bir siyasi etkinliği olmasa da, aslında halkın bilinçlenmesi için attıkları adımlar sonraki yıllarda ortaya çıkan siyasi olaylar için temel oluşturdu.

Bu cemiyetler eğitim ve kültür amaçlı kurulduğundan Rus hükümeti onların faaliyetine engel olmadı⁴⁵². Aslında Rusya İmparatorluğunda Türklere Hayır Cemiyetleri kurma izini diğer halklara göre daha geç verilmişti. Örneğin, Bakü şehrinde Rusların hayır cemiyetleri 1875, Ermenilerin hayır cemiyetleri 1899 yılında, Türklerin hayır cemiyetleri ise 1905 yılında Birinci Rus Devrimi'nin etkisiyle kurulmuştu. Hacı Zeynalabdin Tagiyev, Hasan Bey Zerdabi, Alimerdan Bey Topçubaşı, Ahmet Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade'nin kurucu üyeleri olduğu ve "Müslüman Hayır Cemiyeti" adını alan kurumun tüzüğü, 1905 yılında Kafkasya valisi İ. İ. Vorontsov-Daşkov tarafından onaylandı. Cemiyetin amacı, tedaviye ihtiyacı olan yaşlılara, iş gücünü kaybetmiş durumu kötü Müslümanlara ve öğrencilere yardım etmektir. Zamanla, maddi yardımın yanı sıra halkın eğitimi için okullar ve kurslar açıldı. "Müslüman Hayır Cemiyeti"nden hemen sonra Bakü'de "Nicat", "Neşr-i Maarif", "Saadet" gibi hayır cemiyetleri de kuruldu⁴⁵³.

"Neşr-i Maarif" ve "Nicat" cemiyetleri, 1906 yılında kurulmuştur. Bu cemiyetler de Türk toplumunun milli bilinçlenmesi için eğitim kurumlarının açılmasına ve ihtiyaç sahibi öğrencilere yardım etmeye yöneliktir. "Nicat" cemiyeti, Bakü ve çevresinde kütüphaneler, okuma salonları ve akşam kursları açarak eğitimsizliği azaltmayı hedefledi. Ayrıca hayır amaçlı konserler, tiyatrolar, sosyal-siyasi ve bilimsel konularda tartışmalar düzenleyerek toplumda farkındalık yaratmaya çalıştı. Cemiyet, farklı yıllarda Hasan Bey Ağayev, M. E. Resulzade, A. Topçubaşı, İsa Bey Aşurbeyov tarafından yönetildi⁴⁵⁴.

İsmail Bey Sefereliyev, Hesenaga Hesenov ve Mehmet Hesen Hacinski tarafından kurulan "Neşr-i Maarif" cemiyeti, daha sonra Hacı Zeynalabdin Tagiyev, Murtuza Muhtarov, İsa Bey Aşurbeyov gibi kişilerin katılımıyla daha da genişledi. Bu cemiyetin amacı Türk dilinin yayılması için bu dilde okulların açılmasıydı. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasına kadar, bu cemiyet Bakü şehri ve çevresinde yirmiden fazla okul açtı. Türkçe eğitim veren bu okullarda, öğrencilere tarih, coğrafya, biyoloji ve astronomi alanlarında temel bilgiler veriliyordu⁴⁵⁵.

⁴⁵² Devlet, 2014: 162.

⁴⁵³ İbrahimov, 1997: 75.

⁴⁵⁴ Məmmədova, 2000: 44-65.

⁴⁵⁵ Süleymanova, 1999: 135.

1907 yılında kurulan “Saadet” cemiyetinin amacı ise halk arasında eğitimin yayılması ve toplumun medenileşmesi için adımlar atılmasıydı. Onlar eski okulların yeniden kurulmasına çalışıyorlardı⁴⁵⁶. Hacı Zeynalabdin Tagiyev, diğer cemiyetlerde olduğu gibi bu cemiyette de aktif bir şekilde çalışıyordu. Genellikle cemiyetlerin kurucularına veya üyelerine baktığımızda, zengin iş adamlarının da aralarında olduğunu görmekteyiz. Ancak bu herkes için geçerli değildi. Dönemin zenginleri, hayır işleri yapmalarına rağmen, bazıları aydınlar ve halka gerekli yardımı göstermedikleri için eleştirilere maruz kalıyordu. Zenginlerden hayır için para toplanırken, bazıları para vermek istemiyorlardı. Bunun diğer bir nedeni de, halkın cahil kalmasının onların işlerine gelmesiydi:

*“Şimdi başka dilenme yolları vardır. Bunlar paraları kendileri için toplamıyorlar. Hayır Cemiyetleri için topluyorlar. Allah köklerini kessin. Bunlar paraları halkın gözünü açmak için topluyorlar. Bunlardan nasıl kurtulmalı? Eğer para vermezsek o zaman ismimizi gazetelerde yayıyorlar. Bak: yazarlardan biri bizi dinliyor orada. Yavaş konuşalım ki, bizi duymasınlar”.*⁴⁵⁷

Haşim Bey Vezirov bir makalesinde zengin sınıfı kendi milletdaşlarına ve mezhepdaşlarına yardım etmemekte suçluyordu. Vezirov bunu onların insanlık borcu olarak değerlendiriyordu:

*“Bir zengin kişi zengin zamanlarında büyük zahmetler karşılığında topladığı paralarını ateşe atarak yakar. Çünkü yıllardır topladığı o para sağlığı için hiçbir işe yaramamıştır. Paranın toplanarak saklanması faydasız bir iş olduğunu anlamıştır. Keşke, bütün zenginler paralarını toplamak yerine derin düşüncelere dalsınlar. Anlasınlar ki, onlar paraları toplayarak dolaplarda, bankalarda korurken kendi dininden, halkından olanlar aç, susuz kalarak dilencilik yapmaktalar. Anlasınlar ki, dünyada bir aç karını doyurmaktan, bir çıplak bedeni kapatmaktan, bir yetimin başına el çekmekten, geleceği için ona yardım etmekten faydalı bir iş yoktur. Birçok zenginin bu paralardan fakirlere yardım edebileceklerinden haberleri bile yoktur. Az da olsa fakirlere para harcarsa o zaman bu işin para toplamaktan daha faydalı olacağını anlarlar. Korkmayın. Her şeyin başlangıcı zordur. Sizi sizin için can, ruh gibi olan paradan ayırmak zordur. Lakin biraz cesur olarak beş, on manat para harcarsanız insanlık etmenin ne olduğunu anlarsınız. Görürsünüz ki, burada hiçbir zor hal yoktur. Korkmayın, paralarınızı harcamaktan korkmayın”.*⁴⁵⁸

Türk Halklarının kurdukları Hayır Cemiyetleri her ne kadar görüntü olarak kültürel kuruluşlar olarak görülse de aslında dolaylı olarak toplumun siyasal olarak bilinçlenmesine hizmet etti. Açılan okullar, durumu olmayan öğrencilere maddi destek, tiyatro gösterileri, çıkarılan gazete ve dergiler zamanla halkın bilinçlenmesine hizmet etti ve bu kurumların etkisiyle yetişmiş yeni nesil gelecek siyasi olaylarda büyük adımlar attı. Aynı zamanda Hayır Cemiyetlerinin oluşu ve faaliyeti toplumda sınıfsal farkı ve sınıfların toplumla birlik olma isteği veya olmama isteğini de ortaya çıkarmış oldu.

⁴⁵⁶ Məmmədova, 2000: 44-65.

⁴⁵⁷ “Felyeton. Bir Sahibpərvanın Sərgüzəşti və Həqiqi Hali”, *İrşad*, 28.12.1905.

⁴⁵⁸ “Felyeton. Bir Sahibpərvanın Sərgüzəşti və Həqiqi Hali”, *İrşad*, 28.12.1905.

4.5. Rusya Müslümanları Toplantıları

4.5.1. Rusya İmparatorluğunda Anayasal Monarşinin İlanı ve 1905 İhtilalinin Rusya Türklerine Etkisi

1905 yılı, Rusya İmparatorluğunda büyük değişimlerin gerçekleştiği bir dönemdir. Bu zorlu dönemde özgürlüklere ilişkin atılan adımlar, sonraki dönemlerde meydana gelen olaylar için bir temel oluşturmuştur. 1905 olayları, uzun yıllardır bastırılan duyguların açığa çıkması anlamına gelmekteydi. Zor şartlar altında yaşayan insanlar artık susturulamaz bir hâle gelmişti. Aslında, Çarlık Rusyası'nda itirazlar daha önce de ortaya çıkmıştı ve zaman zaman radikal bir şekil almıştı. İmparator II. Aleksandr'ın suikasta kurban gitmesi de bu radikal süreçlerin bir parçasıydı. Çar'ın öldürülmesi sonucunda halefleri daha çekingen davranarak önceki dönemlerde gerçekleştirilen reformları yavaşlattılar ve otokratik yönetimi pekiştirdiler. Bu durum 1905 yılına kadar devam etti⁴⁵⁹. Böyle bir ortamda imparatorluktaki ekonomik gerileme yıldan yıla artarak devam etti. Çar'a karşı olan kuvvetler ise yavaş yavaş kendilerini konsolide ettiler. 1890'lı yıllarda hükümete karşı olan topluluklar daha da güçlenerek işçiler ve köylüler arasında propagandalar yapıldı⁴⁶⁰. Bu dönemde ortaya çıkan kıtlık ve yoksulluk sonucunda, türlü sıkıntılarla boğuşan köylüler de devrimin tetikleyici sınıfı olan aydınlara ve burjuva sınıfına destek olmaya başladılar⁴⁶¹.

İç politikadaki karmaşa, dış politikadaki başarısızlıklarla birleşince imparatorluğu daha da zor bir duruma soktu. Eğer 1904-1905 yıllarındaki Rus-Japon Savaşı'nda zafer kazanılsaydı, birçok sorunun çözümü için bir umut doğabilirdi. Ancak kaybedilen savaş, yönetimin halk nezdindeki itibarını daha da zedeledi. Artık grevlerin ardı arkası kesilmiyordu.

1905 yılının Ocak ayındaki “Kanlı Pazar” olayları isyanları daha da tetikledi. Grevler sonucunda çaresiz durumda kalan Çar II. Nikolay, Mart ayında Duma kurulacağını açıkladı⁴⁶² ve Ağustos ayında yayımladığı manifesto ile de bu “meclisi” temsili yasama organı olarak kabul ettiğini ilan etti⁴⁶³. Ancak bu, insanların protestolarını durduracak kadar yeterli değildi. İtirazlar daha da güçlendi ve Ekim ayında Çar, bazı haklar ve özgürlükler vermek zorunda kaldı ve 30 Ekim'de yayımlanan Manifesto ile de İmparatorluk, meşrutî bir yönetime dönüştü.

Bu dönemde Rusya İmparatorluğu, birden fazla ulustan oluşmaktaydı. 1897 yılında yapılan sayıma göre nüfusun %44,9'u Rusça konuşuyordu. Bu, Ukraynalılar ve Beyaz Ruslar gibi diğer nüfus gruplarını da kapsıyordu. Diğer uluslar “azınlık” olarak adlandırılırken, Rusça

⁴⁵⁹ Bushkovitch, 2020: 270

⁴⁶⁰ Bushkovitch, 2020: 277.

⁴⁶¹ Riasnovsky ve Steinberg, 2016: 419.

⁴⁶² Riasnovsky ve Steinberg, 2016: 422.

⁴⁶³ Bushkovitch, 2020: 281.

konuşan nüfus çoğunlukta⁴⁶⁴. İmparatorluğun bu Gayri-Rus uluslara karşı ilişkisi farklı, belirsiz ve değişkendi, ancak Rus milletçiliğinin her zaman savunulması değişmeyen bir faktördü. Bu nedenle diğer uluslar, birçok haklarından mahrum kalmaya devam ettiler.

Türkler, diğer uluslara göre her zaman daha çok baskıya maruz kalmışlardı. Bu siyasi durumu kendi hakları için mücadele etmek için bir fırsat olarak değerlendirerek harekete geçtiler. François Georgeon'un ifadesiyle: "*Rusya Türkleri örgütlenme ve haklarını elde etme fırsatını kaçırmadılar*".⁴⁶⁵

Türk halkları yıllar boyunca tüm haklarından mahrum bırakılmıştı. Rus İmparatorluğundaki diğer halklardan daha az gelişmiş ve cahil olarak kabul ediliyorlardı. Ahmet Ağaoğlu, defalarca yazılarında bunu ele almıştır. Mektep ve medreselerin, bilim ve edebiyatın, yayınevlerinin durumu çok kötüydü. Müslümanların ziraat, ticaret ve kendi hukuklarından habersiz oldukları da defalarca vurgulanmıştır. Çıkış yolu ise, mektep ve medreselerde reformlar yapılması, insanların ticaret ve sanayinin gelişmesi için çalışması ve işçilerin durumunun iyileştirilmesidir⁴⁶⁶.

Türk halklarının bu duruma düşürülmesi, uzun süredir devam eden Rus politikasının bir sonucuydu. Kırım Tatar heyeti basın işlerinden sorumlu başkanı D. F. Kobeko ile yapılan bir görüşmede, İsmail Bey Gaspıralı, Kobeko'ya Rusya'nın bu politikasının sebebini sordu. Kobeko, Ermenilere ve Gürcülere verilen hakların Müslümanlara verilmemesinin nedenini, Müslümanların Hristiyan olmamalarıyla ve dolayısıyla Ruslara sadık olamayacaklarına inanılmasıyla ilişkilendiriyordu⁴⁶⁷.

1905 olayları, Rus İmparatorluğunun farklı yerlerine yayılmış olan Türk halklarını harekete geçirdi. Bu durumu, uzun zamandır mahrum oldukları ana dilde eğitim, yeni okullar açma, din alanında özgürlük, serbest toplanma, imparatorlukta söz sahibi olma konularında bir fırsat olarak değerlendirdiler. Ancak her şey görüldüğü kadar da kolay değildi. İlk büyük engel, Türk ulusunun Rus İmparatorluğu topraklarına yayılmış olmasıydı. Ural Dağları'ndan Sibiry'a kadar farklı Türk halkları arasındaki mesafe çok uzaktı. Coğrafi uzaklık, siyasi ve kültürel olarak da onları birbirinden uzak tutuyordu. Otuz milyonu bulan Türk ulusu, aynı kökten gelmelerine, birçok ortak gelenek ve tarihe sahip olmalarına rağmen, uzun süredir birbirlerinden uzakta kalmış, bu durum onların birleşmelerinde büyük bir engel oluşturmuştu. Durumun vahim olduğunu bir tek dil örneği ile açıklayabiliriz. Aynı dilde konuşmalarına rağmen, Kırım Türkü Sibiry Türkünü veya Kazan Türkü Kafkasya Türkünü anlamakta zorluk

⁴⁶⁴ Riasnovsky ve Steinberg M, 2016: 432.

⁴⁶⁵ Georgeon, 1986: 82.

⁴⁶⁶ "Bizə nə lazımdır", *İrşad*, 12.01.1906.

⁴⁶⁷ Kırımlı, 2010: 74.

çekiyordu. İsmail Bey Gaspıralı ve diğer aydınlar, bu olumsuzluğu ortadan kaldırmak için kültürel ve siyasi faaliyetlerde bulunmuşlardı.

Rusya'daki Türkler, Rusya'daki siyasi grupların etkisiyle Ekim Devrimi'ne kadar çeşitli partiler ve birlikler oluşturdular. Bunlar arasında Kazan'da 1901 yılında medrese öğrencileri tarafından kurulan “Şakirtlik” teşkilatı, milliyetçi “İttifak” ve “Tanğçı” siyasi partileri⁴⁶⁸, 1904 yılında Kazanlı gençler tarafından kurulan yeraltı örgütü “Hürriyet”⁴⁶⁹, Bakü'de “Himmet”⁴⁷⁰ ve Kırım'da “Genç Tatarlar”⁴⁷¹ teşkilatı yer alıyordu.

Farklı ideolojilere ve mücadele yöntemlerine malik olan bu gruplar çoğu zaman birbirleriyle de karşı karşıya geliyorlardı. Neticede ortak bir fikre varılmayınca, ortak bir sonuç elde edilmesi de mümkün olmuyordu.

Ancak, Ekim Devrimi'nden sonra olaylar Türk halkları için farklı bir yöne doğru gelişti. Artık mücadele, Türk aydınları tarafından yürütülmeye başlanmıştı. Bu aydınlar kendi halkları için bireysel olarak mücadelelerde bulunsa da, gelişen olaylar sonucunda gelecekte başarının birlikle elde edileceği fikrine varmışlardı. Bu noktada aydınların faaliyetlerini iki zaviyeden ele alabiliriz. Kültürel olarak birçok adım atıldı. Bunlardan en önemlisi yeni gazetelerin yayımlanmasıydı. Bakü'de çıkan “Hayat”, “İrşad” gazeteleri, “Füyuzat” dergisi, Kazan'da çıkan “Kazan Muhabiri” gazetesi, Petersburg'da “Ülfet” gazetesi, Kazan'da “Yulduz” gazetesi gibi gazeteler bunlardan bazılarıydı. Aynı zamanda usul-i cedid okullarının artması da atılan kültürel adımlardan biriydi. Ancak Rusya Türkleri arasında kültürel alanda birliğin öncüsü ve fikir babası olan İsmail Bey Gaspıralı, eğitim ve basın alanında çok önemli adımlar atan bir liderdi. Siyasi alanda birliğin emektarı ise Abdürreşid İbrahim'di⁴⁷². O, Türk halklarının birliği için atılmış en önemli adımlardan biri olan Rusya Türklerinin üç toplantısının mimarıydı.

İbrahimov, 1904 yılında İçişleri Bakanı Knyaz Pyotr Dmitriyeviç Svyatopolk-Mirskiy tarafından kabul edildi. Kabul sırasında Türk halklarının sorunlarından bahsederken, Bakan'a resmî bir dilekçe sunulmasını önerdi. Ardından Abdürreşid İbrahimov Kazan, Perm, Çistapol, Ufa gibi yerlere giderek durumu anlattı. Kazan'daki toplantıda, Rusya Müslümanlarının halini ortaya koyan bir dilekçe yazılması için Mirza Seyid Geray Alkin görevlendirildi ve Mart ayında

⁴⁶⁸ Bahs edilen dönemde Kazan'da bir sıra ittifaklar ve partiler kuruldu. Bunlara “Şakirtlik” (reformistler), “Tanğçılar” (Sosyal devrimciler), “Dumaçılar” (emekçiler), “Azadhalukçular” gibi gruplar dahildi. “Şakirtlik” hareketinin temelinde kültürel talepler olsa da, altında siyasi talepler de mevcuttu. Bkz. Ибрагимов, 1926: 180; 202.

⁴⁶⁹ 1904 yılında Kazan'da bir grup genç tarafından kurulmuş yeraltı teşkilat. Bkz: Kırımlı, 2010: 65.

⁴⁷⁰ 1904 yılında M. Resulzade, M. Azizbeyov, A. Ahundov, A. Kazımlı, M. Hacımski ve d. Tarafından kurulmuş Müslüman dünyasında ilk sosyal-demokrat kurum. Bkz: Seyidzade, 1998: 33.

⁴⁷¹ Abdürreşid Mehdiyev'in başkanlığında Kırım'da ortaya çıkan teşkilat. Bkz: Devlet, 2014: 115.

⁴⁷² Kırımlı, 2010: 69.

Kafkasya, Kırım, Kazakistan ve Türkistan Müslümanlarına Petersburg’da toplanmaları için davetiyeler gönderildi⁴⁷³.

Sonrasında her Türk halkı, kendi ihtiyaçlarını belirlemek ve yönetimle paylaşmak için kendi aralarında toplantılar düzenlemeye başladı. Bu toplantılardan en önemlilerinden biri, 10-15 Nisan 1905’te Ufa şehrinde Müftü Muhammedyar Sultanov tarafından gerçekleştirildi. Sultanov, yönetime yakın durmasına rağmen, Türk aydınları uzun tartışmalar ve müzakerelerden sonra 19 bölüm ve 90 maddeden oluşan bir kanun taslağı hazırladı. Ancak son taslağın da Müftü tarafından onaylandığı bilgisi ortaya çıkınca, bu konuda bir dizi tartışma yaşandı⁴⁷⁴.

Ufa toplantısından sonra, Türk halkları kendi aralarında ayrı toplantılar yapmaya devam etti. Örneğin, Başkurt temsilcileri Ufa’da 22-24 Haziran 1905’te bir araya gelerek din eğitimi ile ilgili taleplerini hükümete iletiler. Aralık 1905’te, Perm vilayetindeki Müslümanlar da ihtiyaçlarını tartışmak üzere toplandı ve Ufa’ya vekiller gönderilmesi konusunda karar aldılar⁴⁷⁵.

4.5.2. Çistopol Toplantısı

Yukarıda bahsettiğimiz toplantılardan biri, 20 Mayıs 1905 tarihinde Çistopol’da gerçekleşen ve Muhammed Zakir Efendi’nin kızının Musa Bigiyev ile evlendiği törendeki toplantıydı. Abdürreşid İbrahim, “İrşad” gazetesinde yayımladığı “Bize Aid” başlıklı makalesinde bu toplantı hakkında detaylı bilgiye yer verdi.

Bu nikah töreni, daha çok Tatarların katıldığı bir toplantı niteliği taşıyordu ve yaklaşık 500 kişi hazır bulunmuştu. Törende birkaç saat boyunca İmparatorluğun içinde bulunduğu durumdan faydalanarak kendi haklarını talep etmeleri gerektiği konusunda konuşmalar yapıldı:

*“Cemaat! Bu gibi toplantılar her zaman bulunmaz. Şimdiki durumu ganimet bilerek ulema ve millet ekâbirlerinin millet menafiyine uygun olan konuşmalarını dilemek ve toplantılara gitmek gerekir. Hâlihazırda zaman gayet önemli ve kullanılma zamandır. Özellikle şimdiki hükümetin her bir millet ihtiyaçlarını vermeye mecbur kaldığı bir zamandır. Bu gibi durumu kullanamayan bir millet her zaman mezlub, kaybetmiş ve mahvolmuş durumda kalır”*⁴⁷⁶.

Toplantıda, müftülerin hükümete bağımlı hale getirilerek hizmet ettiğine dikkat çekilerek din meselesinin İğnyatev tarafından yönetilmesinin kabul edilemez olduğu belirtildi.

⁴⁷³ Mehdiyeva, 2003: 120.

⁴⁷⁴ Mehdiyeva, 2003: 134.

⁴⁷⁵ “Daxili xəbərlər”, *İrşad*, 08.01.1906.

⁴⁷⁶ “Bizə Aid”, *Həyat*, 21.06.1906.

Genç ve yaşlı nesil arasında yapılan konuşmalar da dikkat çekiciydi. Genç bir aydın, daha radikal bir yaklaşımla Müslümanları gelecekları için mücadele etmeye çağırırken, yaşlı bir aydın ise acele etmeden, duruma göre sakın bir şekilde hareket etmeyi öneriyordu:

“Uzak Rusya’da idare-i meşrutıyye veya koalisyon hükümet vardır. Her bir kes bu durumdan faydalandığı zaman bize özgür yönetim daha kötü olur. Herkes yönetime kendi üyesini gönderirken biz kimi gönderelim? Ya da ki biz mürekkes veya mehbûs gönderebiliyor muyuz? Efendiler! Biz şimdi o kadar tehlikeli bir zamandan geçiyoruz ki, Allah korusun, ebediyyen mahv olabiliriz. Böyle bir durumda ben rica ediyorum: Ey Müslümanlar, istikbal için müsadimeye hazır olmamız lazım. Ama nasıl hazır olalım? Bizden büyük adamlar var burda. Rica edelim söylesinler”⁴⁷⁷.

Makalede adı belirtilmeyen yaşlı konuşmacı, hükümetle karşı karşıya gelmek için öncelikle bir hazırlık yapılması gerektiğini, ancak bu hazırlığın radikal bir tutum takınmadan gerçekleştirilmesi gerektiğini ifade etti. Ayrıca, Türkler arasında iletişimi sağlayacak ve hükümet tarafından engellenmeyecek hayır cemiyetlerinin kurulmasını önerdi. Bu cemiyetler, eğitim alanında gelişmeler sağlamalıydı:

“Bizim aramızda iletişim yoktur. Aramızda iletişim olamadıkça bu süreç devam edemez. Böyle bir durumda bizim aramızda güçlü bir iletişim oluşturabilecek kuvvet lazımdır. El ele verelim ve yürüyelim. Başka yolu yoktur. İşte bizim aklımıza böyle geliyor. Bize hükümet tarafından resmî izinle kurulmuş olan bir cemiyet lazımdır. O cemiyet “Neşr-i Maarif Cemiyeti” olur. Onun gazetesi, her şeyi olur. Eğitimli insanlar yetişmesine destek olur. Biz gelecekte eğitimsiz bir şekilde mücadele edemeyiz. Demir yolu ile gidenlerin arkasından öküz arabası ile gidemeyiz. Bizim de bundan sonra kurulacak olan hükümetle konuşmalara hazır olmamız lazım. Bizim bundan sonraki durumumuz son derece tehlikelidir. Bizim eğitimimizi yükseltmek için bizim fikrimizle, bize münasib bir şekilde çocuklarımızın eğitilmesi lazımdır. Merhum hükümetin bizim için hazırladığı Tatar hükümeti bize hiçbir fayda vermedi. Bugün bu kadar mühim bir zaman olduğu halde bizim Rus okullarında eğitim almış hukukçularımız bize yol göstermek yerine bizim cehaletimizi kullanarak milletin istikbali meselesinde kendi faydaları için bizi feda ediyorlar”⁴⁷⁸.

Çistopol toplantısı, Rusya’daki Müslümanların kendi isteklerini ve planlarını açıkça dile getirmeleri açısından önemlidir. Gerçek şu ki, Türkler genellikle kendi fikirlerini ve isteklerini tam olarak ifade etmemişlerdi. Bu durum, mevcut koşullar ve insanların farklı düşüncelerinden kaynaklanmaktaydı. Yaşlı nesil temkinli davranırken, genç nesil daha aceleci olmuştur. Örneğin, bazı Tatar gruplar, Neşr-i Maarif Cemiyeti’nin kurulmasının zaman kaybı olduğunu düşünüyor ve hemen harekete geçilmesi gerektiğini söylüyorlardı. Kısacası, bazı gruplar zamanla ve değişen koşullara göre hareket etmek istiyorlar ve bu nedenle daha yavaş ve düşünceli adımlar atmayı tercih ediyorlardı.

⁴⁷⁷ “Bizə Aid”, *Həyat*, 21.06.1906.

⁴⁷⁸ “Bizə Aid”, *Həyat*, 21.06.1906.

Çistopol toplantısı, Rusya Müslümanları arasında gerçekleştirilen toplantılardan sadece biriydi. Ancak Abdürreşid İbrahim'i o kadar etkiledi ki, Türklerin geleceği için bir umut ışığı olarak gördü. Toplantıdan sonra bir dilekçe hazırlanarak Kont Vitte'ye gönderildi⁴⁷⁹.

4.5.3. Meclis-i Kebir-i İslamiye

Yukarıda bahsedildiği gibi, 1905 olayları Rusya'daki Türklerin kendi gelecekleri için harekete geçmek için bir fırsat oldu. Ancak bu toplantılar her bir halkın kendi topraklarında gerçekleştiriliyordu ve taleplerini belirtmek için bir araya gelme gibi bir durum söz konusu değildi. Ancak aydınlar, Rusya'daki tüm Türklerin bir araya gelmesinin ne kadar önemli olduğunu farkındaydılar.

8 Nisan 1905'te, Rusya Müslümanlarının toplanması için kesin karar verildi. Ahmet Bey Ağayev, Ali Merdan Bey Topçubaşı, Ali Bey Hüzeynzade, Alim Maksudi, Bünyamin Athemü ve İsmail Gaspıralı, Petersburg'da Abdürreşid İbrahimov'un evinde bir araya geldi ve ilk toplantının Ağustos ayında Nijni Novgorod'da Mekerce Fuarı'nda yapılması planladı⁴⁸⁰.

Sonuçta 15 Ağustos 1905 tarihinde Rusya Müslümanlarının Birinci Toplantısı yapıldı. Lakin bu toplantı için yönetimden gerekli olan izin alınamadığından "Gustav Struve" adlı gemi kiralanarak Oka Nehri'nde toplanıldı⁴⁸¹. 13 saat devam eden toplantı Topçubaşı'nın konuşmasıyla başladı. O, tarihi topraklarında kendi kaderleriyle ilgili toplanıp tartışma yapamamalarından dolayı duyduğu üzüntüyü belirtti. Lakin şimdi birlikte olmalarından, birlikte konuşmalarından ne kadar mutlu ve umutlu olduğunu ifade etti⁴⁸².

Bu toplantıda alınan kararlar, Rusya Türklerinin kendi gelecekleriyle ilgili düşüncelerini açıklama açısından son derece önemlidir. Öncelikle, Ruslara verilen hakların aynısının kendilerine de verilmesini talep ettiler. Bu talepleri, siyasi, sosyal ve dini konularda Ruslarla eşit olma arzularından kaynaklanıyordu. Dolayısıyla, bu hakları kazanmaları halinde Türkler, devlet yönetimine, yasaların hazırlanmasına katılma konusunda Ruslarla eşit bir konuma sahip olacaklardı⁴⁸³.

Alınan kararlar esasen siyasi nitelikteydi, ancak kendileri bunun hemen mümkün olamayacağını farkındaydı. Bu nedenle, onları temsil edecek insanların yetişebilmesi için eğitim sisteminde reformlar yapılması gerekiyordu. Aynı zamanda, Rusya'daki Türklerin birbirleriyle iletişim kurabilmeleri için özgür basına ve dil reformuna da ihtiyaç vardı. Çünkü

⁴⁷⁹ Ибрагимов, 1926: 142.

⁴⁸⁰ Müslüman Kongreleri, <https://islamansiklopedisi.org.tr/musluman-kongreleri>. (erişim tarihi: 02.06.2023)

⁴⁸¹ "Bizə Aid", *Hayat*, 21.06.1906; Kurat, 2014: 409.

⁴⁸² Həsənlı, 2013, 118.

⁴⁸³ Devlet, 2014: 132.

hâlâ birbirlerini anlamakta zorluk çekiyorlardı. Aslında bu isteklerin siyasi istekler olduğu biliniyor, ancak bu taleplerin gerçekleşmesi için iyi bir eğitim, kitap basımı ve basının gelişimi gibi bir dizi kültürel adımın atılmasının elzem olduğuna inanılıyordu. Yani aslında siyasi isteklerin gerçekleşmesi için gerekli olan yol, kültürel adımların atılmasıydı.

Bu toplantıda dikkat çeken meselelerden biri de, tarihçi Cemil Hesenli'nin de belirttiği gibi *“toplantının dini idealler üzerinde değil, daha çok milli idealler üzerinde kurulmasıydı”*⁴⁸⁴.

İlk toplantıda, tartışılan konulardan biri, “Müslüman İttifakı” partisinin Rusya'daki hangi partiye yakın duracağıydı. İdeolojik olarak, düşünceleri daha çok “Kadet” partisiyle örtüşüyordu. Hatta, “Kadet” partisi ile aynı fikirleri paylaşmaları, Bolşeviklerin dikkatini çekmiş ve Rusya'da yaşayan Türkler tarafından kurulan “İttifak” partisini “Kadet partisinin Tatar şubesi” olarak adlandırmalarına neden olmuştur. Türkler, bu fikir birliği nedeniyle Bolşevikler tarafından Kadetlerle aynı blokta seçimlere girmekle, onlara oy vermekle, “İttifak” partisinin fikir kurucularından olan Yusuf Akçura ise Kadet toplantılarına katıldığı ve Kadet partisinin merkez komitesine seçildiği için suçlanıyordu⁴⁸⁵.

Şunu da belirtmek gerekir ki, Ali Merdan Bey Topçubaşı, Ahmet Ağaoğlu ve Abdürreşid İbrahim daha Ekim Manifestosu ilan edilmeden önce Petersburg'a gelerek “İttifak”ın programını ve nizamnamesini yazmaya başlamışlardı.

Rusya Müslümanlarının ikinci toplantısı, izinsiz olarak 13-23 Ocak 1906 tarihleri arasında Petersburg'da gerçekleştirildi. Türk vekilleri, 13 Ocak'tan itibaren Petersburg'a gelmeye başladılar. Türkistan ve Sibirya'nın bazı eyaletlerinden, Ufa'dan, Orenburg'dan, Simbirsk'ten, Perm'den gelen vekillerle birlikte, 15 Ocak'ta Bakü'den ve 16 Ocak'ta Kırım'dan vekiller katıldı. 16 Ocak'ta, bu vekillere bir ziyafet verildi ve toplantıya katılamayanlar tarafından telgraflar gönderildi. Ancak kısa süre sonra, toplantının yönetim tarafından yasaklandığı haberleri yayılmaya başladı. Rus basını da bu konuda haberler yayıyordu. “Russkaya Slova” gazetesi şöyle yazıyordu:

“Ocak ayının 15'de yapılması planlaştırılan Bütün Rusya Müslümanlarının büyük toplantısı İçişleri veziri tarafından yasaklandığından dolayı gerçekleşmedi. Vezir'in bu hükmü Ocak'ın 15'de sabah saatlerinde verildi. Bu zaman artık Rusya Müslümanları cemiyetinden yüze kadar vekil Petersburg'da toplanmıştı. Müslümanların toplantısının “Torgovı” sokağındaki Bioloji laboratuvarının salonunda yapılmasına karar verildi. Fakat 14 Ocak'ta bir grup polis burada toplanarak toplantıya gelen vekillere vezirin kararını aktardı. Toplantının programına göre bu toplantıda vekiller Müslümanların dini ve dünya işlerinin, değiştirilmesi gibi meseleleri tartışacaklardı. “Peterburgski Listok” gazetesinin yaydığı habere göre Müslümanlar yasaklara rağmen neresi

⁴⁸⁴ Həsənli, 2013: 120.

⁴⁸⁵ Ибрагимов, 1926: 141.

*olduğu belli olmayan bir yerde toplanarak yine ictimalarını gerçekleştirmişler. Gazetede habere göre, toplantıda vekiller karar ve taleplerini hazırlayarak hiçbir engel olmadan özel bir vasıta ile dini işlerle ilgilenen Şura'ya, Graf İgnyatev'e ve bakanlar şurasına aktaracaklar.*⁴⁸⁶

“Novaya Vremya” gazetesi ise, Petersburg’a gelen Müslüman vekillerinin çaresiz durumda olduğunu, buraya Türkistan oblastından ve Semipalatinsk’den bile gelenlerin olduğunu yazmaktaydı.⁴⁸⁷

Ancak gizlice yapılan ziyafetler ve küçük toplantılar şeklinde, Rusya Müslümanlarının İkinci Toplantısı gerçekleştirildi. Bu toplantıda, “Müslüman İttifakı”nın Kadetlerle işbirliği yapması kararı alındı. Alimerdan Bey Topçubaşı tarafından hazırlanan ve Kadetlerin programına çok benzeyen bir program taslağı kabul edildi⁴⁸⁸. Aynı zamanda, Rusya Türkleri ortak bir siyasi parti kurarak faaliyet gösteriyorlardı. Bakü şehri, Rusya Müslümanlarının ve İttifak’ın siyasi merkezi olarak kabul ediliyordu. Rusya Müslümanlarının yaşadığı topraklar, 16 merkeze bölünmüştü. Bu merkezler, kendi aralarında meclisler oluşturarak kendi ihtiyaçlarıyla ilgili konuları tartışıp merkeze sunmakla görevliydi⁴⁸⁹.

Rusya Türklerinin toplantısına farklı ülkelerden farklı tepkiler geldi. Toplantılarda birlik mesajları verilse de, vekillerin vatanlarına döndükten sonraki faaliyetleri de önemliydi. Örneğin, ikinci toplantıdan sonra Kırım Türkleri Simferopol şehrinde toplanma kararı aldılar. “İrşad” gazetesi de bu konuda haber yayımlayarak, Kırım Tatarlarının son zamanlarda özgürlükleri için yoğun çaba sarf ettiklerini belirtti⁴⁹⁰.

İkinci toplantı sırasında Bakü’de, İttifak’ın genel merkezi olarak kabul edilen yerde, karmaşık bir durum ortaya çıkmıştı. Sahte gazete haberleri sürekli olarak yayılıyordu ve bu haberlerin yayılmasında “İrşad” gazetesi, daha çok Ermenileri suçlu gösteriyordu. “Badukubeli” imzasıyla yayımlanan bir makalede sahte haberler dile getirilmekteydi. Bu makalede, İsmail Bey Gaspıralı’nın “Tercüman” gazetesinde İkinci Meclis-i Kebir’in toplanmasıyla ilgili teklifine cevaben, daha önceki toplantılarda alınan kararlar, yapılan konuşmalar ve genel olarak bu toplantılarla ilgili Bakü halkının habersiz bırakıldığı konusundaki eleştiriler maddeler halinde sıralıyordu:

1. İlk toplantının kararlarının halka duyurulması için öncelikle Bakü’de bir çaba sarf edilmeliydi.
 2. Bakü’de bir şube kurulması gerekiyordu.
 3. Bu şube, ikinci toplantının nerede ve ne zaman yapılacağına karar vermekle görevlendirilmeliydi.
- Eminiz ki İsmail Bey de buna katılacaktır.*

⁴⁸⁶ “Daxili Xəbərlər”, *İrşad*, 22.01.1906.

⁴⁸⁷ “Daxili Xəbərlər”, *İrşad*, 22.01.1906.

⁴⁸⁸ Kırımlı, 2010: 69.

⁴⁸⁹ Həsənlı, 2013: 130.

⁴⁹⁰ “Daxili Xəbərlər”, *İrşad*, 19.01.1906.

- 1) Öncelikle, Bakü'de insanların Nijni Novgorod'daki Büyük İslam Toplantısı'nın gerçekleştiği tarihte, kimlerin katıldığı ve toplantının amacıyla ilgili bilgileri yoktu.
- 2) Bakü'de hiçbir şube kurulmamıştır. İlk toplantıda Bakü'den gelenler kendilerini bir şube olarak kabul etmiş olabilirler, ancak toplumun genelinde bu konuda herhangi bir bilgi yoktur.
- 3) Bakü'deki hiçbir şube İkinci İslam Meclisi'nin nerede ve ne zaman yapılacağına dair herhangi bir tartışma yapmamıştır⁴⁹¹.

Badukubeli, Tiflis'te gerçekleştirilecek olan Ermeni-Müslüman sorununu tartışmak için toplanacak olan toplantıya Bakü halkının seçmediği ve hakkında fikirleri olmayan insanların gönderildiğini de belirtiyordu⁴⁹².

Başka bir benzer telgraf da Petersburg'dan Abdülhalik Ahundov adlı kişiden “İrşad” gazetesine gönderilmişti. Ahundov, toplantıya birçok Müslümanın katıldığını, resmî izin verilmesine de toplantının iki kez gayri resmî olarak yapıldığını bildiriyordu. Gazete ise cevabında, toplantının dağıtılması için Bakü'den ihbarların yazıldığını bildiriyordu⁴⁹³.

“İrşad” gazetesinin sonraki sayılarında bu ihbarlarla ilgili açıklamalara yer verilmiştir. Malumdur ki, bu dönemde Kafkasya'da Ermeni-Müslüman çatışması doruk noktasına ulaşmıştı. Ermeniler sürekli Türklere karşı tahribatlar yapmaktalardı. Bunu gerçek hayatta yerel halklar arasına nifak sokmanın yanı sıra, basın yoluyla da yapıyorlardı. Bıkov'un yayımladığı “Yakor” gazetesi bu mütecaviz neşriyatlardan biriydi. Gazetede Türklere karşı sürekli iftiralar yayımlanmaktaydı. Bu iftiralardan biri de Rusya Müslümanlarının Toplantısıyla ilgiliydi. Gaspıralı ikinci toplantı başlamadan önce telgraf çekerek Rusya'daki Türklerin seçilmiş delegelerini toplantıya davet etmiş ve Bakü'den oraya 7 kişi gitmişti. Bıkov bununla ilgili bir haber yayımladıktan sonra Bakü'den geden heyetin kimlikleriyle ilgili sorular bazı sormuştu. Yerel nüfusun bu insanlardan habersiz olduğunu ve heyetin kendi kendini vekil tayin ettiğini yazıyordu. Bunun yanı sıra yukarıda da bahsedildiği üzere Petersburg'da bu toplantıya izin verilmediği ile ilgili sahte haberler de yayıyorlardı⁴⁹⁴. Bıkov, II. Kongre sonrasında kendi gazetesinde Müslümanlardan özür dilemiş ve bu yanlış anlamada “İrşad” gazetesini suçlamıştı⁴⁹⁵.

Sonraki tarihlerde de toplantıyla ilgili sahte haberler yayılmaya devam etti. Hatta Hacı Zeynalabdin Tagiyev'in Tiflis'te yapılacak olan Ermeni-Müslüman toplantısının bir süre ertelenmesi talebiyle ilgili Şeyhülislam'a gönderdiği telgrafın içeriği değiştirilerek “Tiffliski Listok” gazetesinde yayımlandı. Bu haberler, Tagiyev'in talebini Rusya Müslümanları

⁴⁹¹ “İkinci Məclisi Kəbiri İslamiyyə”, *İrşad*, 10.01.1906.

⁴⁹² “İkinci Məclisi Kəbiri İslamiyyə”, *İrşad*, 10.01.1906.

⁴⁹³ Bakı Xəbərləri”, *İrşad*, 20.01.1906.

⁴⁹⁴ “Cənab Bıkova Məktub”, *İrşad*, 22.01.1906.

⁴⁹⁵ “Yakora Bir Neçə Kəlimə Cavab”, *İrşad*, 30.01.1906.

toplantısıyla ilişkilendirerek, sanki Tağıyev, Müslüman heyetin Petersburg'daki toplantıyı bahane ederek Tiflis'teki toplantıya katılamayacaklarını söylemiş gibi lanse edildi⁴⁹⁶. Tağıyev, telgrafta Müslümanlar ve Ermeniler arasında barış sağlanmasını istediği halde, bunu engellemekle suçlandı: *“Cenab Tağıyev'in bu tavrı, diğer Müslümanlar hakkında kötü düşüncelere sebep olabilir ve gerçek isteklerinin yerine barış ve anlaşmanın hızlı bir şekilde sağlanmasına engel olabilir.”*

“İrşad” gazetesi, genellikle Ermenilerin yaydığı sahte haberlerle ilgili makaleler yayımlıyordu. Gazete, Ermenilerin bunu bilerek toplantının işine engel olmak için yazdıklarını söylüyordu⁴⁹⁷.

Türk gazeteleri, II. toplantı hakkında haberler yayımlıyordu. Türk halkları, birbirleriyle ilgili haberlere genellikle kendi çıkardıkları gazeteler ve dergiler aracılığıyla ulaşıyordu. Bu gazeteler incelendiğinde, Rusya'daki Türk aydınlarının birbirleriyle ilgili fikirleri ve topraklarındaki olaylarla ilgili bilgileri basın yoluyla edindiklerini görülmektedir. “İrşad” gazetesinde de benzer yazılara ve davetiyelere rastlanmaktadır. Gazetenin 26. sayısında, Rusya Müslümanlarının ikinci toplantısı için Kazan guberniyasından 5 vekil seçildiği ve bunların cümlesinin düşüncelerinin terakkiperver olduğu haberine yer veriliyordu⁴⁹⁸. Bakü'de “Sədayi milləti” tarafından üç kişinin - Doktor Abdülhalik Ahundov, Doktor Karabey Karabeyov ve Ağa Şemhi Esedullayev- seçilerek Meclis-i Kebir-i İslamiyye'ye gönderileceği ve bu mecliste sadece Rusya'da yaşayan Müslümanlardan seçilmiş kişilerin bir araya gelerek Müslümanların sorunlarını ve ihtiyaçlarını birlikte çözecekleri haberi yayımlanmıştı⁴⁹⁹.

“Rus” gazetesi II. toplantıya izin verilmemesiyle ilgili en dürüst fikri ortaya koymuştu. Gazete, sebebin daha önceden Türklerle ilgili oluşturulan kötü düşüncelerle ilişkili olduğunu iddia ediyordu. Türklerin sözde bu toplantılarla Panislamizm'i yayma fikrine kapıldığına inanılıyordu. Ancak Türkler, izin alınamamasının nedeninin, önce Vezir-i Dahiliyye yerine Gorodo Naçalnik'e başvurulmasından kaynaklandığını düşünüyorlardı. Ayrıca “Rus” gazetesi, kendi adından ve yöneticilerinden utanç duyarak, Rusya'nın en sadık ve huzurlu halkı olan Müslümanları haksız yere suçlayarak ve onları isyana teşvik etmekle suçluyordu⁵⁰⁰.

Ağustos 1906 yılında Nijni Novgorod'da Rusya Türklerinin Üçüncü Toplantısı yapıldı. Bu toplantıda Türkler arasında birçok konuda fikir ayrılıkları ve tartışmalar yaşansa da birçok önemli olay akıllarda kaldı. Kongreye ilk kez Türkistan'dan üyeler katıldı ve “Rusya Müslümanları İttifakı”nın 27 maddelik programı kabul edildi. Bu maddelerde, Türklerin siyasi,

⁴⁹⁶ “Təcili Bir Kağız”, *İrşad*, 25.01.1906.

⁴⁹⁷ “Təcili Bir Kağız”, *İrşad*, 25.01.1906.

⁴⁹⁸ “Daxili Xəbərlər”, *İrşad*, 19.01.1906.

⁴⁹⁹ “Bakı Xəbərləri”, *İrşad*, 20.01.1906.

⁵⁰⁰ “Müslüman Vəkillərinin Petersburg'da evzai”, *İrşad*, 31.01.1906.

ekonomik, kültürel alanlarda reform yapabilmeleri için birleşmeleri planlandı. İnsan hakları da önemli bir konuydu. Bütün insanların özgür olduğu ve hiçbir ayrımcılık yapılmadan kanun karşısında eşit olduğu kabul edildi. Diğer maddelerde din ve mezhep ayrımcılığına izin verilmemesi, Rusya'nın gelecekteki devlet şeklinin anayasa ve parlamento aracılığıyla kurulması önerisi, işçi meseleleri ve diğer konular ele alındı. Aydınların milli özerklik talebi de maddeler arasında yer aldı. Rusya'nın yönetim şeklinin değiştiği bu dönemde, tüm milletlerin özerklik talep ettiği belirtildi. Bu haklar çerçevesinde, her milletin kendi dilini koruduğu, resmî dilin Rusça olduğu ve bağımsız mahkeme kurulması talep ediliyordu⁵⁰¹.

“İttifak” partisinin belgeleri, Müslümanların taleplerini ve hedeflerini anlamak için son derece önemlidir. Bu belgelerin günümüze ulaşması, Musa Bigiyev sayesinde mümkün olmuştur. Aynı zamanda o toplantıdaki Rusça konuşmaların belgelerini de Tatar diline çevirdi. 1917 yılında, “İttifak”ın programını “İslahatın Esasları” adıyla bastırdı. 1926 yılında ise “İttifak”ın program belgeleri, Abdürreşid İbrahimov’un “Tatarlar 1905 Devriminde” adlı kitabında parçalar halinde yayımlandı⁵⁰².

Rusya Türklerinin kongreleri, bu kongrelerden önce olan toplantılar uzun yıllar bir imparatorluk yönetiminde kalan bir halk üyeleri için kendiliğinde büyük adımlar gibi değerlendirilebilir. Abdürreşid İbrahimov, Topçubaşov, Akçura, Gaspıralı önde olmakla diğer aydınların çabaları dönemlerine göre müterakki ve cesur adımlardı. Üçüncü kongrede ifade edilen insan hakları, insan eşitliği ve özerklik fikirleri her ne kadar etkili olmasa da aslında ileriki dönemler de atılacak adımlara bir işaret oldu.

Rusya Türkleri arasında yapılan kongrelerde, kültürel konularda birlik talebi ve mücadelesi görüldü; ancak siyasi konularda birlik fikrinden uzak kalındı. Dil, din, eğitim, haklar konusunda ortak talepleri olsa da siyasi olarak birleşme fikrini ortaya atamadılar. Aydınlar Rusya'nın zayıflamasını ve yıkılma tehlikesini fark etmelerine rağmen, tamamen ortadan kalkacağına inanmadılar. Kongrelerde sık sık tartışmaların olması ve aydınların ortak fikirler konusunda anlaşamaması, Türklerin birleşerek devlet oluşturma fikrini zayıflattı. Ayrıca, yüzyıllardır Rusya İmparatorluğunun bir parçası olarak kalan Türk halkları, askeri kuvvetten yoksun olmaları nedeniyle birleşme konusunda zorluklar yaşadılar. Bu sebeplerden dolayı talepleri sadece muhtariyetle sınırlı kaldı. Özetle, Rusya Müslümanları toplantılar düzenleyerek birlikte hareket etmeye çalıştılar, ancak bazı konularda ortak fikirler oluşamadı ve etkileri azaldı. Ayrıca taleplerini mevcut duruma göre dile getirdiler ve çoğunlukla kültürel taleplerle yetindiler.

⁵⁰¹ Hayit, 1975: 201.

⁵⁰² Сеньюткина, 2007, 16.

SONUÇ

Rusya İmparatorluğu 19. Yüzyılda Türk halklarının yaşadıkları Azerbaycan ve Türkistan hanlıklarının topraklarını da ele geçirerek İmparatorluk topraklarına katmasıyla Avrasya'daki Türk topraklarının çok büyük bir bölümü Rusya İmparatorluğunun sınırlarına dahil olmuş oldu. Tarihsel süreç içerisinde Rusya imparatorluğu içerisinde kalan Türkler siyasi bağımsızlıklarını yitirmiş oldular. Ayrıca bu gelişmeyle Türk soylu halklar ekonomik ve kültürel olarak da Rus medeniyetinin yoğun etkisi altına girmiş oldular. Siyasi olarak İmparatorluğun bir parçası haline gelen Türk toprakları Rus idaresi altında farklı idari birimler şeklinde yönetildiler. Zira Türk soylu halkların yaşadıkları bölgelerde kültürel, toplumsal, iktisadi farklılıklar mevcuttu. Örneğin Kazan, Kırım ve Azerbaycan çok daha gelişmiş bölgeler iken Ortaasya daha farklı ve özgün tarihsel bir gelişime sahipti. Dolayısıyla bu bölgelerin hepsi birbirinden farklı kanunlarla İmparatorluğa bağlanmıştı. Rusya bu bölgelerde tamamen İmparatorluğun siyasi, ekonomik ve güvenlik çıkarlarını gözeterek kolonial politikalar izlemiştir. Nitekim izlenen bu politikalar neticesinde İmparatorluğun Yerel halkları “inorodsi”- yabancı –adlandırılarak imparatorluğun diğer halkları ile kıyasla daha kötü, haklarından mahrum edilmiş bir durumda yaşadılar. Bu durum din, dil, eğitim ve diğer alanlarda kendisini gösterdi.

Her ne kadar Batı Avrupa'dan daha geride de olsa Rusya İmparatorluğundaki 19. Yüzyıldaki kapitalizmin gelişmesi neticesinde ülkede bir çok fabrika açıldı, bankalar kuruldu, yabancı sermayenin girişinde büyüme gerçekleşti ve iç ve dış ticarete büyük bir ivme kazanıldı. Bu durum imparatorluğun modernleşme sürecinde önemli bir rol oynadı. Yukarıda belirtildiği üzere İmparatorluğun bir parçası haline gelmiş olan Türk halkları da bu gelişmelerden etkilendiler. Özellikle Bakü gibi bazı bölgelerde bu iktisadi gelişmeler toplumsal yapıyı değiştirmeye ve dönüştürmeye başlamıştır. Ancak bu gelişimlerden en çok faydalanan kesimler idareci sınıf ve üst sınıf oluşmuştur. Yerel halk yine küçük ücretler karşılığında çalışmak zorunda kalmaya devam etmiştir.

İmparatorluğun genelinde yaşanan bu gelişmeler ve modernleşme süreçleri neticesinde 20. Yüzyılın başlarına gelindiğinde ortaya çıkan siyasi atmosfer Türk halklarını da etkiledi. Aslında daha 19. Yüzyıl ortalarından sonra başlamış olan “milli şuur'un” farkındalığının artması 20. yüzyılın başlarında siyasi bilinçlenmeyi de ortaya çıkardı. Bu sürecin neticesi olarak Türk aydınlarının siyasi düşünceleri şekillenmeye ve bunun sonucu olarak da bazı siyasi faaliyetlerde bulunmaya başladılar. Ancak Rus idaresinin bu tür düşünce ve faaliyetleri İmparatorluk için bir tehlike olarak görmesi nedeniyle bir taraftan hukuki yasaklar diğer taraftan bunun sonucu olarak

basın ve yayında sansür ve bu tür gelişmelerin Rus idaresince yakından takibi Türk aydınlarını oldukça baskı altına almış ve sınırlamıştır. Bizce bu durum onların “milli şuur” fikrini geliştirme sürecinde hem zaman hem de içerik bakımından derinden etkilemiştir. Zira “Pantürkizm” ve “Panislamizim” Rusya’da İmparatorluk için büyük bir tehlike olarak görülmekteydi.

Tez çalışmamız çerçevesinde Azerbaycan milli basınına örnek olarak ele seçilmiş olan “İrşad”, “Hayat”, “Kaspi” gazeteleri ve “Füyuzat” dergisinden konuya ilişkin yaklaşık 150’ye kadar makale tespit edilmiştir. Bu dönemde başta Ahmet Ağaoğlu olmak üzere bu gazete ve dergilerde yazarlar Müəllim – Ganizade Sultanmeci, Əhməd Ağayev, A. A., Əhməd Münir, Münir İbrahimov, Dr. Qara bəy Qarabəyov, Abuturab Ahundzade – Ahund Mirze Abu Turab, Abdülhalik Ahundov, Əlimuxtar Rəhimov Şirvani, Münir, Molla Məhəmməd Zərgər Əlizadə, M. Əmir Həsən (Yalta Dərəköy) , A. M. Səhhət, Abdürrəşid İbrahim, Əlimuxtar Rəhimov Şirvani, Alimerdan bey Topçubaşı, Şerif Mirzeyev, Abdüselimzade- Muhammet Hadi, M E R – Mehmet Emin Resulzade, Gara Bey Garabeyov – Garabeyli Gara Bey, Hasan Sabri Ayvazov gibi aydınların yazıları ve ayrıca çeşitli mahlaslar ile yazılmış makaleler bulunmaktadır. “Tatar”, “S.A.” , “Nasurov”, “Kazanlı”, “Bir Badukubəli” gibi mahlaslarla yazar yazarlar bunlara örnek verilebilir.

“Hayat”, ve “Füyuzat” gazeteleri toplumun sorunlarını soyut fikirlere dayanarak iletirken, “İrşad” gazetesinde bu meseleler daha somut şekilde, tek tek ele alınmış ve çözüm yolları da gösterilmiştir. “İrşad”a göre çözüm ilk önce okullar açılması, mecliste temsil olunma gibi meselelerde fikir birliğinin mevcut olması, Kafkasya’da sulhün ortaya çıkması ve bu halkların özgür olmasındaydı. Özgür olmak anlayışı burada daha çok kendi gazetelerini çıkarmak, ana dilinde okullarını açmak, kendilerini Duma’da temsil etmek anlamında kullanılmaktaydı. Halka müracaat şekilleri ve isteklerini gösterme tarzları farklı olsa da her üç basın örneği de aynı meseleleri, aynı konuları öne çıkarılmaktaydılar.

Tezimiz çerçevesinde ele alınan Azerbaycan Milli basını örneklerinde dönemin olayları geniş bir şekilde yer almış ve Azerbaycan dışında yaşayan Rusya Türklerine ilişkin haber ve bilgiler de bu gazeteler aracılığı ile paylaşılmıştır. Bu çerçevede Milli Azerbaycan milli basınında aydınlar Rusya Türklerinin yaşadıkları hukuksuzlukları, eğitim meselelerini, ortak anlaşılabilir bir dil meselesi, din meselesindeki olumsuz durum ve bunun modernleşme karşılığı olarak önemli bir güç haline gelmesi vb. konular ayrıntılarıyla basında tartışıldı. Ancak bütün aydınların bütün bu tartışmaları daha ziyade Rusya Müslümanlarının ve Türklerinin her bakımdan geri kalmışlık sürecinin bir eleştirisi ve bu durumdan bir kurtuluş çaresi olarak gelişti ve söz konusu dönemde ortak bir çözüm arayışı düzeyinin üstüne

çıkamadığı anlaşılmakta ve bu çerçevede 1905-1907 yıllarında Azerbaycan basınında somut olarak bir ortak bir çözüm bulunamadığı ve somut olarak kültürel bir birlik fikrine rastlanılamadı.

Buna rağmen Rusya’da yaşayan Türkler arasında tek haberleşme ve iletişim kaynağı olarak bu halklar arasında kültürel bir iletişim oluşturmayı sağlamıştır. Çünkü bu gazeteler yalnızca basıldığı yerlerde değil imparatorluğun en uç noktalarındaki insanlara da ulaşıyordu ve böylece birbirlerinin sorunlarından haberdar oluyorlardı. “İrşad”, “Hayat”, “Füyuzat”, “Kaspi” gibi basın örnekleri her ne kadar bilinen ve etkili araçlar olsalar da “Tercüman” tamamen farklı bir noktada duruyordu. 35 seneden fazla yayımlanan “Tercüman” gazetesi daha geniş topraklara ve daha çok insana ulaşmaktaydı. Ayrıca Milli Azerbaycan Basınına Rusya Türklerinin kültürel ve siyasi birliği çerçevesinde değerlendirdiğimiz bu tez de ulaşılan sonuçlar bize İsmail bey Gaspıralı ve onun Tercümanın özellikle kültürel birlik meselesinde o dönemde en önemli aydın ve gazete olduğunu bir kez daha teyit etme imkanı sunmuştur. Her ne kadar incelediğimiz basın örneklerinde dinde ve dilde birlik hususlarının altı çizilmiş olmakla birlikte yukarıda belirtildiği üzere Tezin araştırma konusuna kaynaklık eden basın örneklerinde Gaspıralı İsmail beyin Tercümanın şiarı olan “Dilde, fikirde, işte birlik” fikirlerine bu kadar açık ve somut olarak raslanılmamıştır.

Azerbaycan basınında kültürel olarak bir birlik fikri ancak halklar arasında “iletişimin sağlanması” olarak kaldı. Eylem olarak hiçbir birlik ortaya konulamadı. Nitekim basında birleşme, birlik olma zamanı geldiğiyle ilgi sık sık makaleler yayımlanmasına rağmen siyasal ve düşüncesel anlamda bir birliğin ortaya çıktığını göremiyoruz. Burada Rusya’daki millet politikalarının yanı sıra fikir ayrılıklarının da önemli bir rol oynadığını söyleyebiliriz. Zira bu fikir ayrılıkları farklı düşünce gruplarının ortaya çıkmasına neden oldu. Bu gruplardan bazıları muhafazakar görüşleri desteklerken diğer grup bunu gerikalmışlık olarak değerlendirdi, bazıları moderniteyi desteklerken diğerleri bunu gavurluk, geleneklerini terk etme olarak değerlendirdi. Bu tartışmalar aslında Rusya Türkleri arasında yüzyılı aşkın yapılan tartışmalardı ve bu meseleler bir çözüme kavuşturulamadığından 20. yüzyıla taşınmıştır.

Rusya Türklerinin 1905 İhtilali sonrası Duma’nın açılması yani anayasalcı monarşiye geçiş kararından sonra Rusya’da hakim olan nisbeten demokratik siyasi bir ortamda İmparatorluğun diğer halkları gibi siyasi olarak bir takım adımlar atıldığı görülmektedir. Ancak atılan bu siyasi adımlar daha ziyade siyasi bir dayanışma evresinde kalmıştır. Siyasi olarak birlikte hareket etmek için atılan adımlar, toplantılar, kongreler de Rusya Türklerini siyasi birlik konusunda ortak bir noktaya gelemelerini sağlamadı. Ortak fikirler seslendirilmesine ve ortak “İttifak” partisi kurulmasına rağmen bu anlamda siyasi olarak önemli bir adım atamadılar.

Zaten İmparatorluğun son zamanlarda gördüğü en liberal bir dönem dahi olsa bu siyasi atmosfer de yapılan toplantılarda siyasal olarak Rusya'dan ayrılarak kendi özgürlüklerini ilan etmeleri gibi fikirleri ifade etmeleri mümkün değildi. Bütün bu tür siyasi adımlar, Rusya'nın idaresi altında dil, din, eğitim ve kültürel anlamda özgür olmak çerçevesinde sınırlı kaldı. Bu çerçevede siyasi birlik meseleleri Azerbaycan basınına yansımaları da ancak bu düzeyde kalmıştır. Bir başka deyişle siyasi konular birlikten ziyade bir “siyasi dayanışma” düzeyinde tartışılmıştır. Bu doktora tezi ile vardığımız sonuç da bu yönde olmuştur. Bunun en önemli nedeninin Rusya'daki siyasi atmosfer ve sansür olmakla birlikte Bütün Rusya Türklerinin de kendi aralarındaki bölgesel farklılıkların yarattığı zorluklar başta olmak üzere kendi iç dinamiklerinin bu dönemde henüz siyasi bir birliktelik için erken olduğu yönündedir. Halbuki Yusuf Akçura'nın Türkçülüğün en temel eserlerinden biri olarak kabul edilen Üç Tarzı Siyaset isimi altındaki yazıları 1904 yılında Mısır'da Türk gazetesinde yayımlanmış ve yukarıda belirtildiği üzere İsmail Gaspıralı Tercümanı da yayın hayatına devam etmekteydi. Ayrıca Kazan, Bakü, Kırım aydınları Osmanlı/İstanbul aydın çevreleri ile yakın ilişki içerisindeydiler. Öyleki bunlardan Akçura, Ağaoğlu, Gaspıralı gibi bazı aydınlar hem Osmanlı hem de Rusya Türkleri arasında her iki Dünya'nda ortak aydını olmuşlardı. Bu durum farklı coğrafya ve siyasi oluşumlar altında inkişaf etmiş olsa da “ortak bir Türk medeniyetin” dolayısıyla ortak bir “Türklük Şuurunun” mevcudiyetinin de önemli bir göstergesiydi.

Ancak Rusya'da 1905-1907 yılları arasında süren nisbeten bu özgürlükçü siyasi atmosfer çok uzun sürmedi. Kısa süre sonra Rusya'da eskiden olduğu gibi sıkı önlemler alınmaya başlandı. Türklerin uzun süre dillerinden, eğitimlerinden mahrum edilmesi kendi sonuçlarını bu dönemde tam olarak ortaya koydu. Bütün olumsuzluklara rağmen bu dönem sonraki yılların siyasi olayları için aslında bir geçiş, bir deneme dönemi olarak değerlendirilebilir. Ancak Rusya Türkleri ilerdeki dönemlerde de siyasi bir birlik kuramadılar. Fakat, bu dönemdeki Rusya türkleri aydınlarının gayretleriyle iletişim birliği, bir-birlerinin durumlarından haberdar olmaları, basın aracılığıyla sorunlarından haberdar olmaları onların bilinçlenmesinde büyük farkındalık oluşturdu. Azerbaycan Milli aydınları ve basını da bu hususda önemli bir rol oynayarak tarihsel görevini mümkün olduğunca yerine getirmeye çalıştı.

[illegible]

İsmail Bey Gaspiralı, Hasan Bey Zardabi, Ali Merdan Bey Topçubaşı

İsmail Bey Gaspiralı
(Milli Azərbaycan Tarihi Müzesi
Kolleksiyonundan)

Yusuf Akçura
(Tarihçi- Araştırmacı Dilgam
Ahmad'ın Kişisel Arşivinden)

Ali Merdan Bey Topçubaşı (1863-1934)
(Doç. Dr. Altay Göyüşov'un kişisel arşivinden)

Aslen Genceli Topçuoğullarından olan Alimerdan Bey Topçubaşı Tiflis şehrinde dünyaya geldi. Çarlık Rusyası'nda ünlü Petersburg Üniversitesi'nin Doğu bilimcilerinden Mirze Cefer Topçubaşovun torunudur. İlk eğitimini medrese ve Rus gimnazyasında aldıktan sonra 1884 yılında Petersburg Üniversitesinin Tarih-Filoloji bölümüne başladı, bir sene sonraysa Hukuk bölümünde devam etti. 1889 yılında üniversiteyi bitirdikten sonra Tiflis Mahkemesinde işe başladı. 1896 yılında Bakü'ye taşındıktan sonra şehrin siyasi, sosyal işleriyle yakından ilgilendi ve avukat gibi ünlendi. Bu yıllarda "Kaspi" gazetesinin editörlüğünü yaptı, "Nicat" cemiyetinin yöneticisi seçildi. Ermeni-Müslüman savaşları sırasında sorunun çözülmesi için çalıştı, aynı zamanda bu yıllarda Rusya Türkleri'nin kongrelerinde aktif faaliyet gösterdi ve Duma'ya seçildi.

1918 yılında Azerbyacan Cumhuriyeti ilan edildikten sonra ilk olarak portfelsiz bakan, 7 Aralık'ta parlamento açıldıktan sonra Parlamentonun başkanı oldu.

1919 yılının Ocak ayında Parise giden Azerbyacan komisyonun içinde yer aldı. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dünya ülkeleri, büyük ülkeler tarafından tanınması için çalışan Topçubaşı bir daha Azerbaycan'a geri dönemedi. Azerbyacan Cumhuriyeti yıkıldıktan sonra Fransa'da muhacir hayatı yaşamaya başladı. Burada Kafkasya halklarının birliği için girişimlerde bulundu. 1834 yılında Pariste vefat etti⁵⁰³

⁵⁰³ Heslenli, 2013 ve Tahirzade (ed), 2014; Ali Merdan Bey Topçubaşı, 1952: 11-12.

Ahmet Ağaoğlu (1869-1939)
(Prof. Dr. Adalet Tahirzade'nin kişisel arşivinden)

1869 yılında Şuşa şehrinde doğdu. Real Okulda okudu. Petersburg'da Politeknik Üniversite'de eğitim almak için gelirken, burada Ali bey Hüseyinzade, A. Topçubaşıyla tanıştı, "Narodniçestvo" hareketinden etkilendi. Petersburg'da'ki eğitimini bırakarak Sorbon Üniversitesinde Doğu Dilleri ve Hukuk bölümünde eğitim aldı. Bu yıllarda onu Fars kültürünün, İslam dininin katı savunmacısı olarak görüyoruz. Fransa'dan dönerken bir süre İstanbul'da kaldı. Bu zaman Ali bey Hüseyinzade aracılığıyla "İttihat ve Terakki"nin bir sıra üyeleriyle görüştü, Şeyh Cemalettin Afganiyle yeniden bir araya geldi.

Kafkasya'da döndükten sonra bir süre Tiflis Gimnasyasında öğretmen olarak çalıştı ve yerel gazetelere yazılar gönderdi. Bu dönemde Ağaoğlu'nun fikirlerinde değişimler oluştu. Artık İranı, Fars kültürünü Türk kadınının gelişmesi yolunda bir engel olarak görmeye başladı. "Kaspi" gazetesinde sık sık yazılar yazdı. 1905, 1906 yıllarında "Hayat", "İrşad" gazetelerini çıkaran Ağaoğlu bu yıllarda milliyetçilik, Türkçülük fikirleriyle dikkat çekmektedir. Ermeni-Müslüman saavşının keskinleştiği bu dönemde Ağaoğlu konuyla ilgili gazetelerde yazılar yazdı ve iki halk arasında barış oluşması için Kafkasya canişiniyle görüşlerde oldu. Fakat barış için yapılan bütün girişimler sonuçsuz kalınca Gence'de başında Ağaoğlu'nun durduğu "Difai" – Kafkasya Umummüslüman Müdafaa Komitesi" kuruldu. "Difai" Ermenilere karşı başarılı bir savaş yürütse de birkaç sene sonra yönetim tarafından teşkilatın üyelerinin haps edilmesi veya sürgün edilmesiyle ilgili gösteri çıktı. Bundan sonra Ağaoğlu Azerbyacan'da kalamayarak Osmanlı topraklarına taşındı⁵⁰⁴. Burada "Türk Yurdu" dergisinin kurucuları arasında yer aldı. "Hikmet", "Sırat-i Mustakim" dergilerinde yazılarını yayımladı. Ömrünün sonuna kadar Türkiyede yaşayarak burada "Üç Medeniyet ve Batılılaşma Yolu" eserini yazdı⁵⁰⁵

⁵⁰⁴ Tahirzade ve Nəşibli (ed), 2014: 131-157.

⁵⁰⁵ Özcan, 2010: 71-139; Ahmet Ağaoğlu. *Azerbaycan. Azərbaycan Kültür Derneği*, Ankara. 1 (2), 11-14.

Mehmet Emin Resulzade (1884-1955)
(Prof. Dr. Adalet Tahirzade'nin kişisel arşivinden)

Bakü'nün Novhanı köyünde dünyaya gelen Mehmet Emin Resulzade Sultanmecit Ganizade'nin 2 No lu Rus-Tatar okulunda eğitim aldı, daha sonra Bakü Teknik okulunu bitirdi. 1902-1903 yılında “Bakü Gençlik Teşkilatı”nı kurdu, 1904 yılında “Müslüman Sosyal-Demokrat “Hümmet” grubunun kurucularından oldu. 1905-1907 yıllarındaki yumşalma döneminde halkın eğitilmesinin için, halka söz, basın, ittifak, vicdan, cemiyetler kurmak özgürlüğünün kurulması için mücadele etti. 1907-1911 yıllarında İran'da, 1911-1913 yıllarında Türkiye’de yaşadı. Türkiyede yaşadığı yıllarda “Türk Ocağı”na dahil olarak “Türk Yurdu” dergisinde yazılar yazdı. 1913 yılında Bakü’ye döndükten sonra 1911 yılında kurulmuş olan “Müsavat” partisinin başına geçti. Şubat devriminden sonra halklara muhtariyet verilmesi için çalıştı. 28 Mayıs 1918 yılında kurulan Azerbaycan Cumhuriyetinin kurucularından ve Milli Şura’nın başkanı oldu. Parlamento kurulduktan sonra parlamentoda çoğunluk oluşturan “Müsavat” fraksiyasının başında durdu. 27 Nisan 1920 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti yıkıldıktan sonra bir süre hapse kaldı daha sonra ise Avrupa’ya, oradan da Türkiye’ye muhacir olarak taşındı. Muhacirlik yıllarında da Azerbaycan ve Türk halklarının davası için çalıştı. 1922 yılında Azerbyacan Milli Merkezini kurdu, 1926 yılında onun da katkısıyla “Promotey” teşkilatı kuruldu. 1932 yılında Kafkasya halklarının birliği olan “Kafkasya Konfederasiya sazişi”ni imzaladı. 1952 yılında yine de onun yakından katkısıyla Kafkasya İstiklal Komitesi kuruldu. Muhacirette olduğu dönemde “Yeni Kafkasya”, “Azeri Türk”, “Odlu Yurt”, “Kurtuluş”, “Musavat bulleteni”, “Azerbyacan” dergilerini ve “İstiklal” gazetesini bastı⁵⁰⁶.

⁵⁰⁶ Mirza Bala, 1955: 134-140; İbrahimli, 2002; Mehmetzade, 1991 ve s.

Abdürreşid İbrahim (1857-1944)

Rusya İmparatorluğunun Sibirya bölgesinde doğdu. Özbek asıllıdır. İlk eğitimini medresede aldı. Tara'da usul-i cedid okulu açtı. 1892 yılında Orenburg Şer'i Mahkemesinde kadı olarak işe başladı. 1895 İstanbul'a taşındı. Burada Rusya'daki ilk Türk Siyasi Belgesi olan "Çolpan Yıldızı"nı bastı. 1900 yılında Petersburg'da "Mirat" dergisini çıkardı. 1902-1903 yıllarında Japonya'da anti-Rus propogandası yaptı. Rusya Müslümanlarının kongresinde aktif şekilde faaliyet gösterdi. Rusya İmparatorluğunda 1907 yılı sertleşmelerinden sonra Doğu'ya uzun seyahet yaptı. Mançurya, Çin, Japonya, Hindistanı gezdi. 1910 yılında İstanbul'a dönerek 1912 yılında Türkiye vatandaşı oldu. 1913-1914 yıllarında "İslam Dünyası" isimli dergiyi yayımladı⁵⁰⁷.

⁵⁰⁷ Türkoğlu, 1993: 1-50; Aksoy, 2019: 49-68.

Ganizade Sultanmacid 1866-1937
(Prof. Dr. Adalet Tahirzade'nin kişisel arşivinden)

Tiflis'te Aleksandr Öğretmenler Enstitüsünde eğitim aldı. Bakü'de ilk "Rus-Müslüman Okulu"nda öğretmen, İkinci "Rus-Müslüman Okulu"nda müdür, Gori Öğretmenler Seminarisinin Bakü şubesinde (1905-1908), Bakü guberniyası ve Dağıstan vilayeti halk okullarında müfettiş (1908-1917) ve Vilayet Halk Okullarının müdürü (1917-1918) olarak çalıştı. Birinci Rus Devriminden sonra fikirlerinde islamçılık ve islam birliği önemli yer tuttu, 1917 yılında kurulan "İttihat" partisinin kurucularından oldu. Azerbaycan Cümhuriyeti parlamentosunda, Sovet yönetimi kurulduktan sonraysa Azerbaycan SSR Halik Eğitim Komissierliğinde çalıştı. "Hayat" ve "İrşad" gazeteerinde sürekli makaleleri yayımladı⁵⁰⁸.

⁵⁰⁸ Mahmudov (ed), 2005: s. 149-150.

Mehmet Hadi Abdüssalimzade (1879-1920)
(Prof. Dr. Adalet Tahirzade'nin kişisel arşivinden)

Şamahıda mahalle okulu ve medresede eğitim aldı. Kürdemir'de öğretmenlik yaptı, 1906 yılında Haştarxana giderek burada hem öğretmenlik, hem de "Bürhani-Terakki" gazetesinde yazarlık yaptı. 1906 yılında Bakü'de dönerek "Füyuzat", "İttifak", "Terakki" gazetelerinde yazılar yazdı. 1911-1914 yıllarında İstanbul'da yaşarken "Tanin", "Servati-Fünun" gazetelerinde çalıştı, istibdada karşı yazılar yazdığından dolayı Selanike sürgün edildi. 1914 yılında Bakü'ye döndü, Birinci Dünya Savaşı zamanı "Dikaya Diviziya"nın ahundu olarak savaşta oldu. 1918-1920 yıllarında "Azerbaycan" gazetesinde sık sık yazılar yayımladı⁵⁰⁹.

⁵⁰⁹ Mahmudov (ed), 2004: s. 415-416; Abdül Vahap, 1952: 20-21.

Doktor Gara Bey Garabeyov (1873-1953)
(Prof. Dr. Adalet Tahirzade'nin kişisel arşivinden)

İlk eğitimini Rus-Alman okulunda daha sonra Tiflis gimnazyasında aldı. Moskova Üniversitesi Tıp fakültesinde eğitim aldıktan sonra iki yıl burada hekimlik yaptı, 1901 yılında Bakü'ye döndükten sonra kendi muayenehanesini açtı. Rusya Türklerini birinci kongesinde Azerbaycan Türklerini temsil etti. Aynı zamanda Ahmet Ağaoğlu ile birlikte "Difai" partisinin başında durdu. 1906 yılında Azerbaycan'ı terk ederek önce İrana daha sonraysa Türkiye'ye yerleşti. 1908 yılında İstanbul'da "Saadet" isimli bir teşkilat kurdu. 1911 yılında Bakü'ye döndükten sonra "Haqq yolu" isimli dergi yayımlattı ve ilk "Rus-Türk" sözlüğünü hazırlattı. Birinci Dünya savaşı zamanı "Vahşi Diviziya" da hekimlik yaptı. Azerbaycan Cumhuriyeti kurulduktan sonra parlamentonun vekili ve "Müsavat" dan sonra ikinci çoğunluk oluşturan parti olan "İttihat"ın başında durdu. Nisan işgalinden sonra bir süre sürgün hayatı yaşasa da sonradan Moskova'da ve diğer şehirlerde hekimlik yaptı⁵¹⁰.

⁵¹⁰ Göyüşov, 1997.33-48; Azerbaycan Cumhuriyeti, 2005: 132.

Hasan Sabri Ayvazov (1878-1938)
(Prof. Dr. Adalet Tahirzade'nin kişisel arşivinden)

Alupka, Kırım'da doğdu. Alpuka'da medresede eğitim aldıktan sonra İstanbul'da öğretmen okulunda okudu. Eğitimi sırasında Kırım'a dönerek Yalta'daki modern eğitim veren bir okul açtı ve burada öğretmenlik yaptı. Bu yıllarda "Tercüman"da, "Vatan Hadimi"nde, aynı zamanda Ali bey Hüseyinzade'nin etkisiyle Bakü'de çıkan gazetelerde yazılar yazdı. Şubat İhtilalinden sonra Kırım Türklerinin özgürlüğü için çalıştı, 1918 yılında Osmanlı devletine elçi olarak gönderildi. 1922 yılında Sovetler Birliği kurulduktan sonra Kırım'ı terketmedi ve 1938 yılında kurşuna dizildi⁵¹¹.

⁵¹¹ Şafakçı, Kanlıdere, 2015: 211-222; Şafakçı: 2015, 23-68.

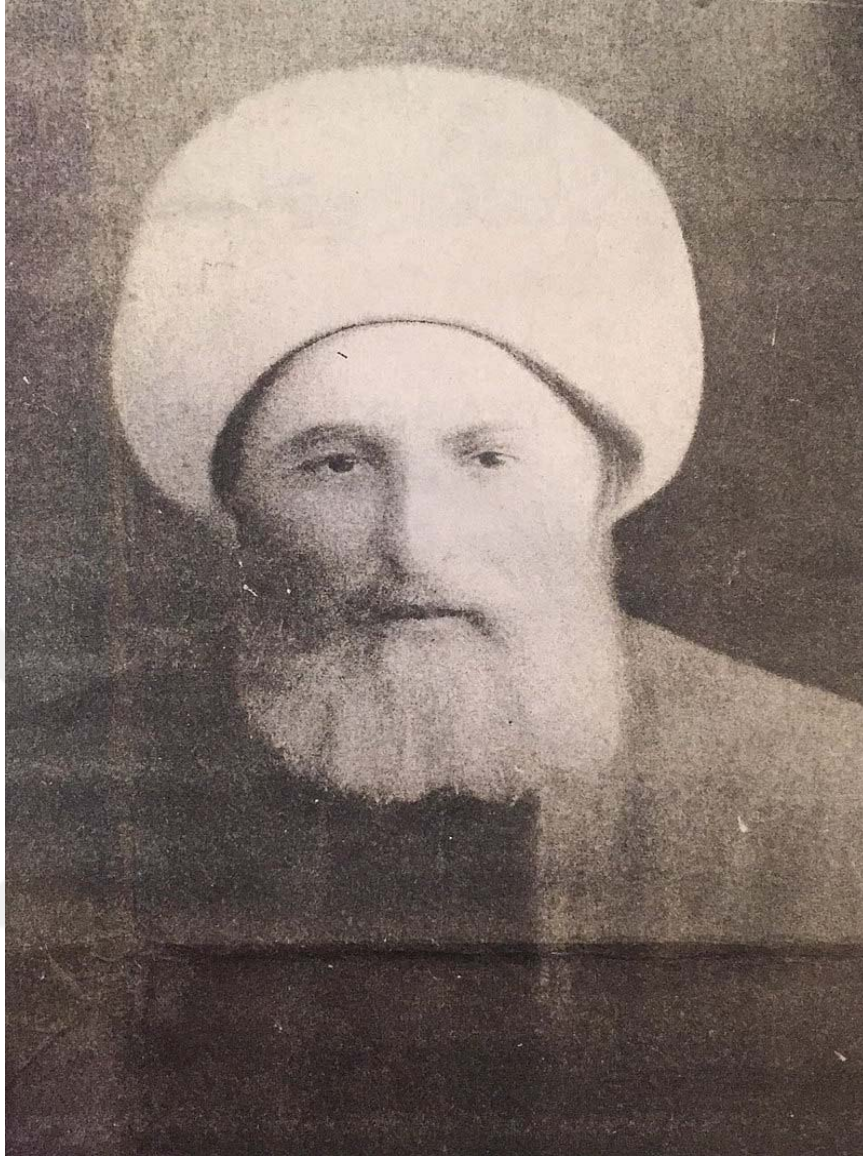
Şerif Mirzeyev (1863-1937)
(Prof. Dr. Adalet Tahirzade'nin kişisel arşivinden)

Şuşa şəhrinde doğdu. Gori Öğretmenler Seminarisini bitirdi, 1882 yılından TiflisMüslüman okulunda öğretmen, 1885-1887 yıllarında Uluslararası Rus-Afgan Ayırıcı Komisyonuna tercüman olarak çalıştı. Kardeşi Letif Mirzeyev Petersburg'da Yol Mühendisleri Enstitüsünü bitirdi, provasılığı kabul ederek "Georgi Vladimiroviç" adını aldı⁵¹².

Şerif Mirzeyev, 1900 yılında Kafkasya Askeri Dairesi Karargah Memurluğunu yaptı. 1905 yılından Tiflis Basın Komitesinde Doğu dilleri üzerine Sansür sorumlusu, 1908 yılından ise baş sansür sorumlusu olarak çalıştı. 20 Şubat 1906 tarihinde Tiflis'te açılmış Ermeni-Müslüman "barıştırmacı" toplantısının Tiflis üyesi, Azerbaycan Cümhuriyeti Bakanlar Şurası basın işleri müfettişliğinin baş müfettişi olarak da çalıştı. 1925 yılında Rusça 200 sayfalık "Kafkasya'da Türk basını Tarihinden hatıralar isimli eserini yazdı⁵¹³.

⁵¹² Mərdanov və Tahirzadə, 2021: 505-507.

⁵¹³ "Molla Nesreddin" jurnalının Gürcüstanlı Dostları. – "Genclik" dergisi, 1989, No 9, s. 15; ARTA, f.290, s.2, iş 2138. Ve

Abuturab Ahundzade (1817-1910)

Bakü Şehrinin İçeri Şehir denilen kısmında doğdu ve Bakü’de faaliyet gösterdi. “Hayat” gazetesinde sık sık yazıları çıktı. Medine’de eğitim alarak arap dilini mükemmel şekilde öğrendi. Abu Turab Ahundzade dini fanatizme karşı çıkarak eğitimi destekledi. Hatta bütün saldırılara rağmen kızını Hacı Zeynalabdin Tağıyev’in okuttu. Suni ve şii ayrımcılığına karşı savaşıyan ülemalardan oldu. 1910 yılında ölümünden sonra “İslamın tefrigesi sebepleri” isimli kitabı basıldı⁵¹⁴.

⁵¹⁴ İlkin, 2006: 252-254; Mərdanov, Tahirzadə, I Cilt. 346- 350.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynağı

“Molla Nesreddin” jurnalının Gürcüstanlı Dostları. – “Genclik” dergisi, 1989, No 9, s. 15;
ARTA, f.290, s.2, iş 2138.

Gazeteler

“Almaniyada Darülmelulin”, *Füyuzat*, 22.11.1906,
“Amerikada Üsuli-Tələm və Tərbiyə”, *Füyuzat*, 07.08.1907.
“Ana Dili Barəsində”, *İrşad*, 12.01.1906.
“Ana Dili Barəsində”, *İrşad*, 12.01.1906.
“Ana Dili”, *İrşad*, 30.01.1906.
“Azğur - Axısxa”, *Həyat*, 24.06.1905.
“Bakı Xəbərləri”, *Həyat*, 29.06.1905.
“Bakı Xəbərləri”, *İrşad*, 19.01.1905.
“Bakı Xəbərləri”, *İrşad*, 20.01.1906.
“Bakı Xəbərləri”, *İrşad*, 20.01.1906.
“Bakı Xəbərləri”, *İrşad*, 22.01.1906.
“Bakı Xəbərləri”, *İrşad*, 31.01.1906.
“Bakı Xəbərləri. Sülh və İslah Məclisi”, *Həyat*, 24.06.1905.
“Balaca Qızlarımızdan Məktub”, *Həyat*, 14.07.1905.
“Bəşarət”, *İrşad*, 17.01.1906.
“Bizə Aid, Yeni Kitablar”, *Həyat*, 02.07.1905.
“Bizə Aid. Axım”, *Həyat*, 07.07.1905.
“Bizə Aid. Bələdiyyə Dairələri”, *Həyat*, 26.06.1905.
Bizə Aid”, *Həyat*, 21.06.1905.
“Bizə Aid. Kazaklara Ne Gibi Müfti Lazım”, *Həyat*, 06.07.1905.
“Bizə Aid. Mədrəsələrimizin İslahı”, *Həyat*, 14.07.1905.
“Bizə Aid. Müfti Kimdir?”, *Həyat*, 05.07.1905.
“Bizə Aid. Üsul-i Təlim və Tərbiyə”, *Həyat*, 15.07.1905.
“Bizə Aid. Yeni Kitablar”, *Həyat*, 02.07.1905.
“Bizə Aid”, *Həyat*, 09.06.1905.
“Bizə Aid”, *Həyat*, 12.07.1905.
“Bizə Aid”, *Həyat*, 13.07.1905.

- “Bizə Aid”, *Həyat*, 14.07.1905.
- “Bizə Aid”, *Həyat*, 17.06.1905.
- “Bizə Aid”, *Həyat*, 21.06.1906.
- “Bizə Aid”, *Həyat*, 27.06.1905.
- “Bizə Aid”, *Həyat*, 27.06.1905.
- “Bizə Aid”, “*İrşad*”, 08.07.1905.
- “Bizə Gələn Xəbər”, *Həyat*, 12.06.1905.
- “Bizə Gələn Xəbər”, *Həyat*, 12.06.1905.
- “Bizə Nə Lazımdır”, *İrşad*, 12.01.1906.
- “Bizə Nə Lazımdır”, *İrşad*, 14.01.1906.
- “Bizim Balaca Qızlardan Tazə Bir Kağız”, *Həyat*, 07.07.1905.
- “Bizim Qonşularımızın Bizə Xeyirxuva olmağına bir nümunə. “Mişaq” qəzetəsindən”, *Həyat*, 6.06.1905.
- “Bizim Qonşuların Bizə Mehribanlığı”, *Həyat*, 09.06.1905.
- “Böhtan və İftiranın intihası”, *Həyat*, 24.07.1905.
- “Böhtan və İftiranın İntihası”, *Həyat*, 24.06.1905.
- Cənab Bıkova Məktub”, *İrşad*, 22.01.1906.
- “Çalışmalıyız”, *Həyat*, 23.06.1905.
- “Çalışmalıyız”, *Həyat*, 23.07.1905.
- “Daxili Xəbərlər – Səadəti Amizi Binagüzarlıq – Müsəlmanları Rus Məktəbinə Təşviq Etməyə Görə”, *Həyat*, 19.06.1905.
- “Daxili Xəbərlər”, *Həyat*, 22.06.1905.
- “Daxili Xəbərlər”, *Həyat*, 23.06.1905.
- “Daxili Xəbərlər”, *İrşad*, 06.01.1906.
- “Daxili xəbərlər”, *İrşad*, 08.01.1906.
- “Daxili Xəbərlər”, *İrşad*, 09.01.1906.
- “Daxili Xəbərlər”, *İrşad*, 09.01.1906.
- “Daxili Xəbərlər”, *İrşad*, 12.01.1906.
- “Daxili Xəbərlər”, *İrşad*, 13.01.1906.
- “Daxili Xəbərlər”, *İrşad*, 19.01.1906.
- “Daxili Xəbərlər”, *İrşad*, 22.01.1906.
- “Daxili Xəbərlər”, *İrşad*, 25.01.1906.
- “Dəhşətli Həyula”, *İrşad*, 25.12.1905.
- “Dövr-i Cedid”, *İrşad*, 25.12.1905.

- “Dövrü Cədid”, *İrşad*, 17.12.1905.
- “Dövrü-Cədid”, *İrşad*, 25.12.1905.
- “Elmin Xalqa Faydası”, *İrşad*, 29.12.1905.
- “Erməni Mişaq Qəzetəsində Oxuyuruq”, *Həyat*, 19.06.1905.
- “Erməni Mişaq Qəzetəsinə Təbrizdən Göndərilən Məktub”, *Həyat*, 27.06.1905.
- “Əcaib Hürriyyət”, *Həyat*, 22.06.1905.
- “Felyeton. Bir Sahibpərvanın Sərgüzəşti və Həqiqi Halı”, *İrşad*, 28.12.1905.
- “Felyeton. Məkatübümüzə bir nəzər”, *İrşad*, 22.12.1905.
- “Halımızdan şikayət”, *İrşad*, 01.01.1906.
- “Xitabnamə”, *İrşad*, 23.12.1905.
- “İdarəyə Məktub”, *Həyat*, 10.06.1905.
- “İki Xanımın Söhbətidir”, *Həyat*, 16.06.1905.
- “İkinci Məclisi Kəbiri İslamiyyə”, *İrşad*, 10.01.1906.
- “İl divanı”, *İrşad*, 28.12.1905.
- “İrəvan Xəbərləri”, *Həyat*, 13.06.1905.
- “İrəvan Xəbərləri”, *Həyat*, 15.06.1905.
- “İrəvan Xəbərləri”, *Həyat*, 27.06.1905.
- “İrşadın Şam Güşadı”, *İrşad*, 19.12.1905.
- “Karabağ Muhtaclarına”, *İrşad*, 02.01.1906.
- “Kaspi qəzetində müdirimiz Əhməd bəy Ağaoğlu Yazır. Bakı Qəzetininaxırıncı Şikayəti”,
Həyat, 22.07.1905.
- “Kazandan mektub”, *Həyat*, 30.07.1905.
- “Kazanlı Bir Xanımdan Gələn Kağız”, *Həyat*, 29.06.1905.
- “Kim ne qayırsın”. *Həyat*, 12.07.1905.
- “Qafqaz Xəbərləri”, *Həyat*, 02.01.1906.
- “Qafqaz Xəbərləri”, *Həyat*, 02.07.1905.
- “Qafqazın Hal Hazırı”, *Həyat*, 10.06.1905.
- “Qafqazın Hal Hazırı”, *Həyat*, 19.06.1905.
- “Qafqazın Hal Hazırı”, *Həyat*, 21.06.1905.
- “Qafqazın Hal Hazırı”, *İrşad*, 22.12.1905.
- “Qafqazın Hal Hazırı”, *İrşad*, 29.06.1905.
- “Qəzetəmizin Məsləyi”, *Həyat*, 07.06.1905.
- “Qəzetəmizin Məsləyi”, *İrşad*, 17.12.1905.
- “Qəzetənin Dili Haqqında Bir Neçə Söz”, *Həyat*, 14.06.1905.

- “Qurban”. *İrşad*. No 24. 1906. S. 3.
- “Maverayi Xəzər Xəbərləri”, *İrşad*, 01.07.1905.
- “Məclis-ə Kəbiri İslamiyyə”, *İrşad*, 29.01.1906.
- “Məclisi Kəbiri İslamiyyə”, *İrşad*, 26.01.1906.
- “Məktubat. Kazandan, Oxu və Elm”, *İrşad*, 31.01.1906.
- “Misyonerlər”, *İrşad*, 22.12.1905.
- “Misyonerlər”, *İrşad*, 30.12.1905.
- “Misyonerlik”, *İrşad*, 22.12.1905.
- “Mucəb Hürriyyət”, *İrşad*, 09.01.1906.
- “Müəllimlər İctimai”, *Füyuzat*, 29.09.1907, 19.10.1907, 24.09.1907.
- “Müslüman Vəkillərinin Petersburg’da evzai”, *İrşad*, 31.01.1906.
- “Müslümanlar Barəsində Tazə Bir İftira və Böhtan.Bu Böhtan üzərində Korkulu İntriqa”,
Həyat, 14.07.1905.
- “Müslümanlar Barəsində Tazə Bir İftira və Böhtan.Bu Böhtan üzərində Korkulu İntriqa”,
Həyat, 16.07.1905.
- “Nə Gibi Müəllimlərə Möhtacız?”, *Füyuzat*, 18.12. 1906.
- “Nə Yazıyorlar”, *Həyat*, 26.06.1905.
- “Nisvanımızın Tərəqqisi”, *Həyat*, 04.01.1905.
- “Petrovsk Dağıstanski”, *İrşad*, 31.01.1906.
- “Pristav Ağə”, *İrşad*, 25.12.1905.
- “Rus Lisanı Nə Qədər Lazımdır”, *Həyat*, 24.06.1905.
- “Rusca Lisanı Tatarlara Nə Üçün Lazım”, *Həyat*, 06.07.1905.
- “Rusiya’dan Bir Müsəlman Qızından Gələn Kağızdır”, *Həyat*, 19.06.1905.
- “Rusiyanın Hal Hazırı”, *İrşad*, 22.12.1905.
- “Rusiyanın Hal Hazırı”, *İrşad*, 23.12.1905.
- “Rusiyanın Hal Hazırı”, *İrşad*, 28.12.1905.
- “Rusya Türklərinin İllik Baharı”, *Həyat*, 02.07.1905.
- “Rusya’nın Hal Hazırı”, *İrşad*, 12.06.1905.
- “Rusya’nın Hal Hazırı”, *İrşad*, 19.12.1905.
- “Rusya’nın Hal Hazırı”, *İrşad*, 27.12.1905.
- “Sibiryalı Bir Müsəlman Qızından Məktub”, *Həyat*, 02.07.1905.
- “Şükürlər Olsun. Bugünləri Gördük”, *Həyat*, 10.06.1905.
- “Telegraf Xəbərləri”, *İrşad*, 01.01.1906.
- “Telegraf Xəbərləri”, *İrşad*, 22.01.1906.

- “Teleqraf Xəbərləri”, *Həyat*, 16.06.1905.
- “Telqraf Xəbərləri”, *Həyat*, 26.06.1905.
- “Təbriknamə”, *İrşad*, 22.12.1905.
- “Təcili Bir Kağız”, *İrşad*, 25.01.1906.
- “Təcili Bir Kağız”, *İrşad*, 25.01.1906.
- “Ünas Məktəbindən Balaca Qızlardan Təşəkkürnamə”, *Həyat*, 6.07.1905.
- “Vaqeə”, *İrşad*, 21.12.1905.
- “Və İyun”, *Həyat*, 02.07.1905.
- “Vladikafkasya’dan Göndərilmiş Məktubun Surəti”, *Həyat*, 24.06.1905.
- “Yakora Bir Neçə Kəlimə Cavab”, *İrşad*, 30.01.1906.
- “Yenə Bir Qeyd”, *İrşad*, 25.01.1906.
- “Yetim Müəllimlər”, *İrşad*, 27.12.1905.
- “Zəhmətkeşlər”, *İrşad*, 29.12.1905.
- “Вопросъ о Просвѣщеніи Татары”, *Касний*, 05.01.1906.
- “Вопросъ о Просвѣщеніи Татаръ”, *Касний*, 03.01.1906.
- “Открытие Мусульманской Молельни При Тифлисскомъ Учебномъ Заведенія Св. Нины”,
Касний, 11.03.1906.
- “Свобода и Школа”, *Касний*, 12.11.1905.
- “Слова, Словы”, *Касний*, 18.01.1905.
- “Съездъ Учителей-Мусульманъ Кавказа в Гор. Баку”, *Касний*, 19.08.1906.
- Петиция Народных Учителей-Мусульманъ гор. Баку на имя председателя Комитета
Министровъ С.Ю. Витте”, *Касний*, 31.03.1905.

Kitaplar

- Ağaoğlu, A. (1930). *Serbest İnsanlar Ülkesinde*. Sanayi Nefise Matbaası, İstanbul.
- Ağaoğlu, A. (1930). *Serbest İnsanlar Ülkesinde*. Sanayi Nefise Matbaası, İstanbul.
- Ahundov, N. (1980). *Senedlerin dili ile*. Yazıçı, Bakı, 1980.
- Akçura, Y. (1991). *Üç Tarz-ı Siyaset*. Türk tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Akçura, Y. (2016). *Türkçülüğün Tarihi*. Ötüken, İstanbul.
- Akçura, Y. (2021). *Türkçülük*. Dorlion, Eskişehir.
- Altstadt A.L. (1992). *The Azerbaijan Turks*. Hoover Institution Press, USA.
- Arsal S. M. (2018). *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları*. Ötüken, İstanbul.
- Ascher, A. (2020). *Kısa Rusya Tarihi*. Say Yayınları, İstanbul.

- Battal-Taymas, A. (1958). *Kazanlı Türk Meşhurlarından Musa Carullah Bigi*. Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, İstanbul.
- Battal-Taymas, A. (1958). *Kazanlı Türk Meşhurlarından Rizaeddin Fahreddinoğlu*. Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, İstanbul.
- Battal-Taymas, A. (1966). *Kazan Türkleri*. Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, İstanbul.
- Baykara, H. (1975). *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*. Azerbaycan Halk Yayınları, İstanbul.
- Berkes, N. (2017). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. YKY, İstanbul.
- Bushkovitch, P. (2020). *Rusya’nın Kısa Tarihi*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.
- Cabbarov, F. (2011). *H.Z.A. Tağıyevin Qız Məktəbinin Tarixindən*. Ziya, Bakı.
- Cabbarov, F. (ed). (2019). *Əhməd bəy Ağaoğlu. Qafqazda Məllə Məsələ. Məqalələr və Sənədlər Topusu*. Mütərcim, Bakı.
- Devlet, N. (1988). *İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914)*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Devlet, N. (2014). *Rusya Türklerinin Milli Mücadile Tarihi (1905-1917)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Engel, B.A ve Martin, J. (2020). *Rusya Tarihi*. İnkılap Yayınları, İstanbul.
- Evtuhov, C ve Stites, R. (2020). *1800’den İtibaren Rusya Tarihi Halklar, Efsaneler, Olaylar, Güçler*. Tarih Vakfı, İstanbul.
- Əfəndizadə, Ş. (2017). *Seçilmiş Əsərləri (1903-1925)*. Elm və Təhsil. Bakı.
- Əhədov, A. (1991). *Azərbaycanda Din və Dini Təsisatlar*. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı.
- Fisher, A. (2009). *Kırım Tatarları*. Selenge yayınları, İstanbul.
- Georgeon, F. (1986). *Türk Milletçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*. Yurt Yayınları, Ankara.
- Georgeon, F. (2016). *Osmanlı-Türk Modernleşmesi*. YKY Yayınları, İstanbul.
- Gündoğdu, A. (2007). *Ümmetten Millete*. İQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Gökalp, Z. (1976). *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*. Devlet Kitapları, İstanbul.
- Göyüşov, A. (1997). *Azərbaycanda İttihadçılıq*. İrşad Mərkəzi, Bakı.
- Hablemitoğlu, N. (2019). *Gaspıralı İsmail*, Pozitif, İstanbul.
- Hablemitoğlu, N. (1997). *Çarlık Rusyası’nda Türk Kongreleri (1905-1917)*. Kırım Dergisi Tarih Araştırmaları Serisi, Ankara.
- Hayes, C. J. H. (1995). *Milliyetçilik: Bir Din*. İz Yayıncılık, İstanbul.
- Hayit, B. (1975). *Türkistan devletlerinin Milli mücadeleleri tarihi*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.

- Həsənli, C. (2013). *Tarixi Şəxsiyyətin Tarixi Əlimərdan bəy Topçubaşov*. Azərbaycan Diplomatik Akademiyası, Bakı.
- Hüseynzadə Əli Bəy. (1926). *Qərbin İki Dastanında Türk*. Üçüncü Enternasyonal Matbaası, 1926.
- İbrahimov, N. (1997). 19. *XIX Əsrin Sonu-XX Əsrin Əvvəllərində Bakı Şəhərinin Siyasi və Mədəni Həyatı*. Ozan, Bakı.
- İbrahimli, X. (2012). *Azərbaycan Siyasi Mühacirəti*. Elm və Təhlil, Bakı.
- İsmayılov, M. (1997). *Şəki Xanlığı*, Bakı.
- Kafesoğlu, İ. (2017). *Türk Milletçiliğinin Meseleleri*. Ötüken, İstanbul.
- Kanlıdere, A. (2019). *Sosyalizmdən Türkcülüğe Kazanlı Ayaz İshaki*. Ötüken İstanbul.
- Karpat, K.H. (2003). *Türkiye ve Orta Asya*. İmge Kitabevi, Ankara.
- Karpat, K. H. (1995). *Kimlik Sorununun Türkiye 'de Tarihi, Sosyal ve İdeolojik Gelişmesi, Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*. Derleyen& Sabahattin Şen, Bağlam Yayıncılık, Ankara.
- Kırımer, C. (1997). *Rus Yayılmacılığının Tarihi Kökenleri*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Kırımer, C. S. (2015). *Gaspıralı İsmail Bey*. Türk Ocağı yayınları, İstanbul.
- Kırımlı H. (ed). (2004). *İsmail Bey Gaspıralı için*. Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, İstanbul.
- Kırımlı H. (2010). *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Kohn, H. (2007). *Panslavizm ve Rus Milletçiliği*. İlgi Kültür Sanat, İstanbul.
- Kurat, A. N. (2014). *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Magocsı, P. R. (2014). *Şu Mübarek Topraklar. Kırım ve Kırım Tatarları*. YKY, İstanbul.
- Mahmudov, Y. (2005)(ed). *Azerbycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi*. 2. Cilt. Lider, Bakü.
- Mahmudov, Y. (2005)(ed). *Azerbycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi*. 1. Cilt. Lider, Bakü
- Mardin, Ş. (1964). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*. Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara.
- Mərdanov M və Tahirzadə Ə. (2021). *1920-ci ilədək Ali Məktəblərdə Oxumuş Azərbaycanlılar*. C.5. Bakı.
- Mərdanov Misir, Tahirzadə Ə. (2018). *1920-ci ilədək Ali Məktəblərdə Oxumuş Azərbaycanlılar*. Təhsil, Bakı.
- Mehdiyeva, N. (2003). *Türk Xalqlarının Tarixi*. Bakı Dövlət Universiteti Yayınları, Bakı.
- Mehmetzade, M. (1991). *Milli Azərbaycan Hareketi*. Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara.

- Mirza Bala. (1955). *Resulzade Mehmet Emin*. Dergi, Münih. 1 (Ocak-Mart), 134-140.
- Nəvvab, M. (1993). *1905-1906-cı illərdə Erməni-Müsəlman Davası*. Azərbaycan Nəşriyyatı, Bakı.
- Ortaylı, İ. (1968). *Çarlık Rusyası'nda Türkçülük hareketleri*. Milliyetçi Türk kadınları derneği yayınları, Ankara.
- Özcan, U. (2010). *Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği*. Kitabevi, İstanbul.
- Özkırımlı, U. (2020). *Milliyetçilik Kuramları*. Doğubatı, Ankara.
- Rəsulzadə, M. (1990). *Azərbaycan Cümhuriyyəti*. Elm, Bakı.
- Rəsulzadə, M. (1991). *Çağdaş Azərbaycan Ədəbiyyatı*. Gənclik, Bakı.
- Riasanovski, N.V ve Steinberg, M.D. (2016). *Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze*. İnkılap Yayınları, İstanbul.
- Saray, M. (2008). *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*. Türk Dil kurumu Yayınları, Ankara.
- Saray, M. (2010). *Türkiye ve Yakın Komşuları*. Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- Saygılı, H. (2016). *1905 Rus Devrimi ve Sultan Abdülhamid*. Ötüken, İstanbul.
- Seyidzade, D. (1998). *Azerbaycan XX Esrin Evvellerinde: Müstegilliyə Aparan Yollar*. Kitab Cemiyeti, Bakı.
- Süleymanova, S. (1999). *Azərbaycanda İctimai-Siyasi Hərəkət*. Bakı Dövlət Universiteti, Bakı.
- Süleymanov M. (1997). *İrevan Hanlığı'nın Rusyaya Birleştirilmesi Tarihinden*, Herbi Neşriyat, Bakı.
- Swietochowski, T. (1988). *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı*. Bağlam yayınları, Ankara.
- Tahirzadə, N. (2015). *Azərbaycan Təhsil Tarixi Oçerkləri və İlk Ali Təhsillilərimiz*. Nurlar, Bakı.
- Tahirzadə, Ə, Nəsibli, N. (ed). (2014). *Fikir və Əməl Böyüklerimiz*. Nurlar, Bakı.
- Uçarol, R. (2015). *Siyasi Tarih (1789-2014)*. D&R Yayınları, İstanbul.
- Ülken, H. Z. (2017). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Vernadski, G. (2015). *Rusya Tarihi*. Selenge Yayınları, İstanbul.
- Walicki, A. (2013). *Rus Düşünce Tarihi Aydınlanmadan Marksizme*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- _____. (1952). Ahmet Ağaoğlu. *Azerbaycan. Azerbaycan Kültür Derneği*, Ankara. 1 (2), 11-14.

- Академия Наук СССР, Казанский филиал Институт Языка, Литературы и Истории им. Г. Ибрагимова. (1988). *История Казан. Татарское Книжное Издательство, Казань. Первая Книга, Казан.*
- Алекторовъ А.Е. (1906). *Иностранцы въ России. Типография И.В. Леонтьева, Басков переулок, С. Петербургъ.*
- Аминов, А. ve Бабаходжаев, А. (1966). *Экономические и политические последствия присоединения Средней Азии к России, Издательство «Узбекистан», Ташкент.*
- Амирханов, Р.У. (1988). *Татарская Демократическая Печать (1905-1907). Наука, Москва.*
- Ахмеджанова, З. К. (1984). *Железнодорожное строительство в Средней Азии и Казахстане. Издательство «Фан» Узбекской ССР, Ташкент.*
- Багирова, И, С. ve Аминов. А. (1997). *Политические Партии и Организации Азербайджана в Начале XX Века. «ЭЛМ», Баку.*
- Бекмаханов, Е. (1966). *Очерки Истории Казахстана XIX в. Издательство «Мектеп», Алма-Ата.*
- Геллер, М. Я. (1997). *История Российской Империи. МИК, Москва.*
- Гусейнов, Д. (2001). *Национально-Освободительное Движение В Азербайджане в Начале XX в. (1905-1907). El-Alliance, Баку.*
- Ибрагимов, Г. (1926). *Татары в революции 1905 года. Издание государственного издательства ТССР, Казан.*
- Ибрагимов, Г. (1926). *Татары в Революции 1905 Года. Издание Государственного Издательства ТССР, Казан.*
- История Казахской АССР. (1952). Алма-Ата.*
- История Казахской АССР. (1977). Алма-Ата.*
- История Татарской АССР с Древнейших Времен до наших Дней. (1968). Казан.*
- История Татарской АССР. (1980). Казан.*
- Исхаков С.М. (2004). *Российские Мусульмане и Революция (весна 1917 г. – лето 1918 г). Издательство «Социально-Политическая Мысль». Москва.*
- Исхаков С.М. (2007). *Первая Русская Революция И Мусульмане Российской Империи. Издательство «Социально-Политическая Мысль». Москва.*
- Киняпина, Н.С. (1969). *Внешняя Политика России I Половины 19. В. Москва.*
- Киняпина, Н. С, Белнев М.М, Догоев А.Л. (1984). *Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России конца 18 – 80-годы 20.вв. Москва.*

- Мартюшов Л. Н ve Суворов М. В. (2017). *История Образования в России и На Урале*. Екатеринбург.
- Мовлаева. С.А. (1983). *Пропаганда Русской и Азербайджанской Литературы на страницах Газеты Каспий*. ЭЛМ, Баку.
- Мустафаев, Э.М, Щербинин, В.Г. (1996). *Русско-Турецкий Словарь*. Multilingual, İstanbul.
- Смыков, Ю. И. (1962). “Развитие Мелкой промышленности в пореформенной деревне Казанской Губернии 60-80- е годы XIX в.” Вопросы Истории Татарии. Академия Наук СССР Казанский Филиал Институт Языка, Литературы и Истории, 1962, Казан, 188-218.
- Сумбатзаде А.С. (1955). *Сельское Хозяйство Азербайджана в 19.в*. ЭЛМ, Баку.
- Сумбатзаде, А.С. (1964). *Промышленность Азербайджана в 19. века*. Баку.
- Тагиев, Ф.А. (1999). *История Города Баку*. Издательства Азербайджан, Баку.
- Усманова, Д.М. (2005). *Мусульманские Представители в Российском Парламенте. 1906-1916*. Академия Наук РТ, Казан.
- Хайрутдинов, А. Г. (1999). *Последний Татарский Богослов (Жизнь и Наследие Мусы Джаруллаха Бигиева)*. Изд-во «Иман», Казань.
- Чернышов, Е. И. (1962). “Первая Революционная ситуация в Казанской”. Вопросы Истории Татарии. Академия Наук СССР Казанский Филиал Институт Языка, Литературы и Истории, 1962, Казан, 160-187.

Makaleler

- Abdül Vahap. (1952). Mehmet Hadi. Azerbaijan. Azerbaijan Kültür Derneğinin Organı. 1 (8), 20-21.
- Acar, K. (2008). 1905 Rus Devrimi'nin Genel Bir Değerlendirmesi. *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*. 13/24: 79-98.
- Alp, A. (2013). “Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi”. *Akademik Bakış*, 7: 117-126.
- Bars, M. E. (2017). *Ziya Gökalp ve Türkçülük Üzerine Bazı Değerlendirmeler*. Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 4 (2). 38-51.
- Çapraz, H. (2011). “Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hakimiyet Kurması”. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24: 51-78.

- Çilliler, Y. (2015). *Modern Milliyetçilik Kuramları Açısından 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu Fikir Akımları*. Akademik İncelemeler Dergisi, 10: 45-65.
- Doğan, Ş. (2017). “Rus Kanunnameleri Işığında Türkistan Eyaleti (Oblastı) Geçici Nizamnamesi ve Türkistan Genel Valiliği’nin Teşekkülü (1865-1867)”. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 117 (231): 43-58.
- Ergan, N. G. (2017). “Sadri Maksudi Arsal’da Millet ve Milliyet”. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Mecmuası*, LXXV, 219-238.
- İshaki, A. (1926). “Türk Kadını”. *Türk Yurdu*, III/15: 335-342.
- İshakov, S. (2010). “Büyük Rus İhtilali ve Müslümanlar”. (Çev. R. Çitil) *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 19: 313-325.
- Ketenci, A. (2018). Panslavizm ve Başarısızlık Sebepleri. *Academia Sosyal Bilimler Dergisi*, 1: 345-352.
- Məmmədova, N. Ə. (2000). “Nəşri-Maarif” Cəmiyyətinin Məktəbləri. *Tarix və Onun Problemləri*, 3-4: 44-65.
- Mirza-Bala. (1929). “İstiklal Mücadelesi”. *Odlu Yurt*, 4: 121-127.
- Mirza-Bala. (1925). “Bolşevizm ve Türkçülük”. *Odlu Yurt*, 2: 21-22.
- Ölçekçi, H. (2018). Rusya’daki Türklerin Milli Uyanışı İle Basının Ortaya Çıkışı Arasındaki İlişki. *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi*, 10 (37): 74-78.
- Penah, N, Shakirov, E. (2020). I. Petro’dan SSCB’ye Rusya’da Fikri-Siyasi hareketler. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13 (72), 285-293.
- Saydam, A. (2014). “Rusya’nın Kafkasya’yı İşgali”. *Ondokuz Mayıs University Journal of Education Faculty*, 5 (1), 243-261.
- Şafakçı İ, Y ve Kanlıdere, A. (2015). Kırım Tatar Aydınlarından Hasan Sabri Ayvazov Hakkındaki Kaynakların Tedkiki. *Crimean Historical Review*. No 2. 211-222.
- _____. (1952). Ali Merdan Bey Topçubaşı. *Azerbaycan. Azərbaycan Kültür Derneğinin Organi*. 1 (8), 11-12.
- Загидуллин, И.К (2016). «Юсуф Акчуря о Реформировании Управления Духовными Делами Мусулман». *Симбирский Научный Вестник*, 1(23): 124-128.
- Солодова, Г.С. (2011). «Интеграция Мигрантов-Мусульман в Российское Общество». *Социологические Исследования*, 4: 45-50.
- Сумбатзаде, А. С. (1955). Прогрессивное Влияние Присоединения Азербайджана к России на рост народонаселения страны в 19. В. *Azerb. SSR EA Xəbərləri*, 3: 43-61.
- Таирзаде, Н.А. (1962). О Мусульманских Училищах в Азербайджане в 40-50-е годы 19.в. *Труды Музея История Азербайджана*. 5, 54-63.

Федоров, А.В. (2015). Революционный Террор в Российской Империи, К Истории Развития Политического Экстремизма. *Legal Science*. 4 (67). 180-184.

Tezler

Abbasklı, N. (1999). *Azatlık Mücadeleleri ve Azerbaycan Basını*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Aksoy, N. (2019). *Abdürreşit İbrahim'in Düşünce Dünyası ve Gelişimi*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Özkaya, Y. (2013). *Tercüman Gazetesinde Azerbaycan Edebi ve Fikri Muhiti*. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Sevimli, Y. (2001). *Hayat Gazetesi Üzerine Bir Araştırma*. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Şafakçı, İ. Y. (2015). *Kırım Tatar Aydınlarından hasan Sabri Ayvazov (1878-1938). Hayatı, Fikirleri ve Eserleri*. Marmara Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Türkoğlu, İ. (1993). *Rusya Türklerinden Abdürreşid İbrahim*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Yılmaz, Y. (2015). *Türk Yurdu Dergisi'nde Milli Kimlik Unsurları Üzerine Tartışmalar (1911-1918)*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Исмаилова, Г.Н. (1987). *История Города Шуши в 19-начале 20. Веке*. Авторефер. Канд. Дисс. Баку.

Сенюткина, О. Н. (2007). *Российский Политический Тюркизм: Истоки и Закономерности Развития (1905-1916 гг.)*. Автореферат. Нижегородского Государственного Университета им Н. И. Лобачевского.

Талыбова, С.Г. (1994). *Культурно Просветительская и Благотворительная Дятельность Азербайджанской Буржазии*. Автореф. Дисс.Канд. Ист. Наук.

Шепелев, Л. Е. (1969). *Социально-экономические и правовые формы капиталических предприятий в России*. Научная Сессия по Проблемам Многоукладности Российской Экономики в Период Империализма, Свердловск.

Kongre bildirileri

Karpat, K. H. (1986). *Pan-İslamizm ve İkinci Abdülhamid: Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi*. X. Türk Tarih Kongresi Kitabı. 22-26 Eylül, Ankara. 1331-1359.

İnternet Kaynakları

<https://sozluk.gov.tr/>. (Erş. 02.06.2023).

<https://islamansiklopedisi.org.tr/musluman-kongreleri>. (erişim tarihi: 02.06.2023)

Высочайший Манифест от 18 Февраля 1905 Года.

<http://doc20vek.ru/node/3776> (erişim tarihi: 09.03.2020).

Указ «О Предначертаниях к Усовершенствованию Государственного Порядка».

<https://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/3080/> (erişim tarihi: 09.03.2020).

Ö Z G E Ç M İ Ş

Adı ve SOYADI	İlahə Khantamirova
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	106 No lu okul, Bakü Azərbaycan
Lisans Diploması	Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih Ana Bilim Dalı, 2008.
Tezli Yüksek Lisans Diploması	Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih Ana Bilim Dalı, 2014.
Yüksek Lisans Tez Konusu	Azerbaycan'da Bronz Dönemi Tarihi Gelişim Süreçleri
Yabancı Dil / Diller	Rusça, İngilizce
İŞ DENEYİMİ	
Çalıştığı Kurumlar	Azerbaycan İstiklal Müzesi 2008-2009 Milli Azərbaycan Tarihi Müzesi 2009-2016